

Stripete poteter og grumsete grøfter

En funksjonsanalytisk studie av den norske Arbeidstjenesten i perioden
1940-1945.

Jan Egil Hansen

Veileder

Professor May-Brith Ohman Nielsen

*Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved
Universitetet i Agder og er godkjent som del av denne utdanningen.
Denne godkjenningen innebærer ikke at universitetet inntår for de
metoder som er anvendt og de konklusjoner som er trukket.*

Universitetet i Agder, 2011
Fakultet for humaniora og pedagogikk
Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Under arbeidet med oppgaven har jeg fått støtte, hjelp, råd og veiledning fra en rekke personer og institusjoner. Ingen av disse står ansvarlige for eventuelle feil og mangler. For det første ønsker jeg å takke min veileder professor May-Brith Ohman Nielsen (UiA) for hennes engasjement, råd og gode veiledning. Det har vært en stor fornøyelse å ha henne som veileder under arbeidet med oppgaven. Videre ønsker jeg å rette en stor takk til dr.philos og statsstipendiat Lars Borgersrud for kommentarer på deler av oppgaven, diskusjoner og hjelp under mitt opphold på Riksarkivet. Han har alltid svart på mine spørsmål vedrørende Arbeidstjenesten. Jeg ser frem til å lese bind to av *Den norske militærfascismens historie*. Jeg ønsker også å trekke fram både medstudenter og andre historikere på UiA som ved flere anledninger har kommentert og gitt tilbakemeldinger på prosjektet. Disse tilbakemeldingene har jeg satt virkelig stor pris på. Videre var jeg så heldig at jeg fikk diskutert prosjektet med professor Kiran Klaus Patel (EUI) under mitt besøk ved det Europeiske Universitetet i Firenze. Dette gav et stort faglig utbytte, noe jeg er svært takknemlig for. Biblioteket har også vært en stor ressurs, og her ønsker jeg å rette en spesiell takk til Hilde Daland som har vært svært behjelpelig og dyktig.

Tre måneder ble tilbrakt i Oslo. Jeg ønsker å takke Riksarkivet for praktisk hjelp under kildearbeidet og for å stille forskercelle til disposisjon. Bedre arbeidsforhold er vanskelig å få. Videre ønsker jeg å rette en takk til venner og bekjente som huset meg under oppholdet. I denne sammenheng ønsker jeg spesielt å trekke fram Margit Løyland og Knut Sprauten. Tusen takk for losji samt hyggelige, interessante og spennende samtaler. Jeg følte meg som hjemme.

Avslutningsvis ønsker jeg å takke familie, venner og kjæreste for deres tålmodighet, oppmuntringer og støtte. Tusen takk til pappa, Kjell Hansen for korrekturlesning, kommentarer og råd. Til slutt ønsker jeg å dedisere oppgaven til Asborg Kallhovd (1928-2010). Hun var alltid interessert og et fantastisk menneske. Jeg er stolt av å ha kunne kallet henne for ”mor”.

Kristiansand, mai 2011.

Jan Egil Hansen

Abstract

This MA-thesis is a study of the Norwegian labor service (Arbeidstjenesten) during the five years of German occupation between 1940 and 1945. This thesis, which is the first of its kind, is based predominantly on primary sources found in the Norwegian National Archives (Riksarkivet). The main questions have been as follows: *How did Arbeidstjenesten (A.T.) work, and what kinds of functions were assigned to it in the period 1940-1945? To what extent can A.T. be said to have been a tool for Nasjonal Samling and the German occupation force, and to what extent did it perform work of social importance?*

This study is based on a functional analytic approach similar to what Kiran Klaus Patel uses in his study *Soldiers of Labor: Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933-1945* (2005). Patels study has been of great importance to this thesis due to his approach and how he defines labor services. He claims that the combination of education and work is the most important feature regarding labor services. Therefore I have focused on education and work, and the relationship between these two features in my study of Arbeidstjenesten. This thesis has also relied on the theories on total institutions first formed by Ervin Goffman, and later revised by Christie Davies. These theories have helped me to understand how A.T. worked and what kind of functions it performed.

Some 40 000 Norwegian men served and completed labor service between May 1941 and May 1945. Since A.T. in fact was organised by NS and the German occupation force, it is likely that it attempted to indoctrinate these men into a national socialist ideology, which they also did through various forms of education. Education as used here refers to what seeks to transform, change or in some other way alter or socialise individuals. All in all the education system in A.T. tried to do this, and was conceived as a way to create "Volksgemeinschaft". A.T. also served as a way to gain both physical and political control over a large segment of the population. Therefore it can be described as an organ of stabilization and control.

Arbeidstjenesten was indeed intended as a tool for NS, but it did also perform work that was of social importance by contributing with manpower in the harvest and building roads. It performed work of military interest for the German occupation force only on two occasions. Since A.T. functioned both as a Nazi propaganda tool and as an organizer of important work, it represents shaded areas that often occur in wars. This caused various dilemmas concerning how one should perceive its activities, and makes A.T.s main functions into a complex study. Some of these dilemmas are discussed in this thesis.

Innhold

Forord

Abstract

Kapittel 1: Innledning	1
1.1 Arbeidstjeneste som internasjonalt fenomen.....	1
1.2 Introduksjon av Arbeidstjenesten (A.T.).....	2
1.3 Erfaringer fra amerikansk og tysk arbeidstjeneste	3
1.4 Problemstilling og avgrensning.....	4
1.5.1 Tradisjoner innen norsk okkupasjonsforskning og forskningsstatus	7
1.5.2 Litteratur som del av fagdebatt.....	9
1.5.3 Litteratur i lokalhistoriske verk	12
1.5.4 Oversiktslitteratur	14
1.5.5 Utenlandsk litteratur	15
1.6. Perspektiv, innfallsvinkel og samfunnskontekst	15
1.6.1 Mitt perspektiv	15
1.6.2 Min innfallsvinkel – Funksjonsanalyse og totalinstitusjon	16
1.6.3 Samfunnskontekst og hensikt.....	18
1.7 Kilder.....	19
1.8 Metode – min forskningsstrategi	21
Kapittel 2: Realhistorisk presentasjon av A.T.	24
2.1 Forspillet.....	24
2.2 Organisasjonsstruktur	26
2.3 A.T.s militære preg – befalets erfaringsbakgrunn og lærdom fra R.A.D.....	29
2.4 Hvor mange og hvem var de?.....	32
2.5.1 Nazifiseringen av Arbeidstjenesten.....	36
2.5.2 A.T.-befalet og NS.	40
2.5.3 Ideologien – blod og jord.	43
2.6 Arbeidstjenesten møter motstand	45
Deloppsummering	50
Kapittel 3: En totalinstitusjon?	52
3.1 Christie Davies – Revisjon av teoriene om totalinstitusjoner	52
3.2 Arbeidstjenestens grad av åpenhet	55
3.3 Maktmidler – belønnende, normativ eller straff?.....	58
3.4 Arbeidstjenesten som kontroll- og stabiliseringsorgan	63
Deloppsummering	64

Kapittel 4: Praktisk utdanning, indoktrinering og disiplinering	66
4.1 Introduksjon av utdanningssystemet i Arbeidstjenesten	67
4.2 Praktisk utdanning – redskapslære og arbeidsteknikk	68
4.3.1 ”Kulturell fostring”	69
4.3.2 Omfang og innhold.....	73
4.3.3 Hvor vellykket var den kulturelle fostringen?.....	78
4.4 Disiplinering gjennom et militært paradigme	81
Deloppsummering	83
Kapittel 5: Arbeidsoppgaver og arbeidsinnsats.	85
5.1 Arbeidstjenestens arbeidsoppgaver	85
5.2.1 Arbeidstjenestens innsats på landsbasis – mengde og effektivitet.....	86
5.2.2 Arbeidsinnsatsen vurdert internt i A.T.	91
5.2.3 Eksempel på arbeider utført ved leirene.....	93
5.3 Innsats i matauken – Krisehjelp til jordbruket	94
5.4 Katastrofeinnsats – Filipstad-eksplosjonen og evakuering av Nord-Norge.....	102
5.5 Arbeid for den tyske okkupasjonsmakt?	105
Deloppsummering	110
Kapittel 6: Forholdet mellom arbeid og utdanning.	112
6.1 Et ahistorisk skille?	112
6.2 Arbeid som mål eller middel?	114
6.3 Stripete poteter og grumsete grøfter	117
6.4 A.T. i et internasjonalt mønster	121
Kapittel 7: Avslutning og konklusjon.	125
7.1 Oppsummering av oppgavens problemstilling og innfallsvinkler	125
7.2 Oppsummering og konklusjoner	126
7.3 Historietradisjoner og perspektiver	133
7.4 Styrker, svakheter og veier videre.....	135
Litteratur og kilder	138
Litteraturliste	138
Trykte primærkilder	140
Arkiver	141
Internettressurser	142

Tabellregister

Tabell 1 - Innrullerte, utskrevne og gjort tjeneste 1941-1944.....	32
Tabell 2 - Antall personer tjenestegjort i A.T. 1941-1945	33
Tabell 3 - Befaloversikt pr. 1/1-45.....	41
Tabell 4 - Davies analysemodell av totalinstitusjoner.	53
Tabell 5 - Timefordeling for 4 ukers alminnelig utdanning 1941.....	67
Tabell 6 - Disponible A.T.dagsverk 1941-1944.....	88
Tabell 7 - Innsats i 1944 i lønnsdagsverk.....	89
Tabell 8 - Disponible og faktiske A.T.dagsverk og lønnsdagsverk.	89
Tabell 9 - Forhold mellom planlagt og utførte arbeider 5. AD.	92

Figurregister

Figur 1 – Davies analysediagram av totalinstitusjoner	18
Figur 2 – Organisasjonskart over A.T. og dept. for arbeidstjeneste og idrett.	28
Figur 3 – Illustrasjon fra <i>Håndbok for Arbeidstjenestemannen del II</i>	113

Kapittel 1: Innledning

I denne oppgaven studerer jeg den norske Arbeidstjenesten i perioden 1940-1945. Dette gjør jeg ut fra et funksjonsanalytisk perspektiv i håp om å kunne kartlegge noen av Arbeidstjenestens funksjoner i Norge under den tyske okkupasjonen. En funksjonsanalyse går kort fortalt ut på å undersøke institusjonens funksjoner i samtiden. Arbeidstjenestens tvetydighet ved å ha vært samfunnsnyttig i en tid med forsyningsvansker og arbeidskraftmangel, men samtidig også fascistisk ved å være underlagt Nasjonal Samling gjør Arbeidstjenesten til et spennende forskningstema. På grunn av denne tvetydigheten kan det ha vært rom for dilemmaer i samtiden, men også i ettertidig forskning og erindring om Arbeidstjenesten. Enkelte av disse dilemmaene blir belyst og drøftet i denne oppgaven. Før jeg går inn på oppgavens problemstilling ønsker jeg å beskrive sentrale trekk ved arbeidstjeneste som fenomen, samt introdusere både den norske og noen utenlandske arbeidstjenester.

1.1 Arbeidstjeneste som internasjonalt fenomen

Kiran Klaus Patel, professor ved det Europeiske Universitet i Firenze, har i sitt forskningsverk *Soldiers of Labor: Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933-1945* (2005) definert arbeidstjenesten som fenomen gjennom seks hovedpunkter: For det første var arbeidstjenestene statlig finansierte, og i en viss grad samarbeidet de med private foretak og institusjoner. For det andre foregikk arbeidet ofte på offentlige prosjekter som ikke var lønnsomme å drive, og arbeidet bestod som regel av enkelt manuelt arbeid i jordbrukssektoren. Videre organiserte arbeidstjenestene unge voksne i leirer for en begrenset periode. Det fjerde fellestrekket er at arbeiderne ikke mottok full lønn, men en symbolsk pengesum som takk for bidrag. I tillegg fikk arbeiderne full kost og losji. For det femte var arbeidstjeneste tenkt å ha en samfunnsbyggende funksjon. Den samlede effekten skulle derfor tjene samfunnet i sin helhet. Til slutt skriver Patel at arbeidstjenestene ofte hadde et eksplisitt pedagogisk og utdannende formål. Utdanning kunne være i form av politisk trening eller paramilitære driller. Arbeidstjeneste var ofte en kombinasjon av utdanning og arbeid, og denne kombinasjonen er et av de viktigste trekkene ved arbeidstjeneste som fenomen.¹ Derfor har utdanning og arbeid, og forholdet mellom disse fått en fremtreden plass i denne oppgaven.

---

¹ Se Patel, Kiran Klaus (2005): *Soldiers of Labor: Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933-1945*, Oversatt av Thomas Dunlap, Cambridge University Press: New York, s. 2.

1.2 Introduksjon av Arbeidstjenesten (A.T.)

Tanken om en samfunnstjeneste der ungdom skulle tjene landet i form av arbeid på veier og annet fellesnyttig arbeid stod sentralt i flere høyreorienterte bevegelser i Europa på 1920- og 1930-tallet.² Ut på 30-tallet ble Frivillig Norsk Arbeidstjeneste etablert. Denne endret senere navn til Norsk Riksdugnad. På samme tid ble flere liknende tiltak organisert av Nasjonal Samling.³ Det er i denne konteksten vi må forstå og plassere dannelsen av Arbeidstjenesten (A.T.) i 1940. Arbeidstjenesten var med andre ord ikke en nyskaping da den ble etablert, men det var først med A.T. at landet fikk en obligatorisk, statlig og landsomfattende arbeidstjeneste.

Etter at de regulære krigshandlingene hadde opphørt i landet sommeren 1940, organiserte Administrasjonsrådet en frivillig norsk arbeidstjeneste. Da Administrasjonsrådet ble lagt ned 25. september 1940, ble ordningen underlagt departementet for arbeidstjeneste og idrett, ledet av kommissarisk statsråd Axel H. Stang.⁴ I en radiotale 1. oktober 1940 annonserte Axel Stang: ”Fra våren 1941 vil Arbeidstjenesten bli obligatorisk”.⁵ Dette ble gjort i fravær av den ordinære militære verneplikt som opphørte ved okkupasjonen.⁶ Tjenestetiden var på tre måneder, men fra 1943 ble den økt til seks måneder. Tidligere har det vært uklart hvor mange som tjenestegjorde, da estimatene har variert mellom 30 000 og 50 000.⁷ Etter mine beregninger fullførte rundt 40 600 personer arbeidstjeneste fra mai 1941 til mai 1945.

Departement for arbeidstjeneste og idrett beskrev formålet med A.T. i *forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn*:

”Arbeidstjenesten skal oppdra den norske ungdom i norsk nasjonal ånd til disiplin og samkjensle og til aktelse for det kroppslige arbeid. Arbeidstjenesten skal, uten fortrengsel for lønt erverv, gjennomføre store nasjonale arbeidsoppgaver til gagn for folk og land.”⁸

Her kommer det frem tre sider med A.T. Den første er de ideologiske tendensene som preget organisasjonen. Den andre er at A.T. skulle oppdra menneskene til blant annet samkjensle. Den tredje er det praktiske formålet med A.T., som i stor grad var konsentrert om utbygging av infrastruktur, samt jord- og skogbruksarbeid. Her er det klare likhetstrekk med Patels beskrivelse av arbeidstjeneste som fenomen.

² Dahl, Hans Fredrik (red.) (1995): *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelens Forlag: Oslo, s. 28-29.

³ Se kapittel 2, s. 24.

⁴ Dahl, Hans Fredrik: ”Arbeidstjenesten (AT)”, i Dahl (red.) 1995: 29.

⁵ Egeberg, Adolf (red.) (1941): *Norsk Arbeidstjeneste årbok 1941*, Blix Forlag: Oslo, s. 47-50.

⁶ Dahl, Hans Fredrik: ”Arbeidstjenesten (AT)”, i Dahl (red.) 1995: 29. Se også *Forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn* § 6 b.

⁷ Haugen 2007 og Dahl 1995 estimerer at omtrent 30 000 tjenestegjorde i A.T..

⁸ Egeberg 1941: 55.

Arbeidstjenesten hadde et militært preg i organisering, oppbygning og innhold. Landet ble delt inn i seks arbeidsdistrikter. Fra 26. april 1941 var general Carl Frølich Hanssen øverste sjef for Arbeidstjenesten, og han var en av NS-statens øverste embetsmenn.⁹

I tillegg til den mannlige Arbeidstjenesten ble det etablert en kvinnelig arbeidstjeneste (A.T.K.). Denne var oppbygd på samme måte som den mannlige arbeidstjeneste, men var mye mindre i omfang. A.T.K. omfattet anslagsvis 3000 kvinner som primært jobbet med onnearbeid og omsorgsinnsats.¹⁰ Neste kapittelet er en mer inngående presentasjon av Arbeidstjenesten og dens historie.

1.3 Erfaringer fra amerikansk og tysk arbeidstjeneste

For å kunne forstå den norske Arbeidstjenesten, hvorfor den ble opprettet og hvilke funksjoner den hadde er det viktig å se til utlandet etter liknende tilfeller. Dette er spesielt viktig i mitt tilfelle da eksisterende litteratur om Arbeidstjenesten er liten og mangelfull.

Både Tyskland og USA hadde nasjonale arbeidstjenester fra 1930-tallet med henholdsvis Reichsarbeitsdienst (RAD) og Civilian Conservation Corps (CCC). Disse ble opprettet for å bekjempe økende arbeidsledighet blant unge menn under og i etterkant av den store depresjonen. Begge institusjonene hadde et militært preg i innhold og organisering. Helt fra oppstarten i 1933 til nedleggelsen i 1942 var tjenesten i den amerikanske arbeidstjenesten basert på frivillighet med en tjenestetid på seks måneder. Også i RAD var tjenestetiden på seks måneder, med obligatorisk tjeneste fra og med 1935.¹¹ Den norske Arbeidstjenesten innførte seks måneders tjenestetid i 1943.

I likhet med RAD og CCC hadde den norske Arbeidstjenesten en militær organisasjonsstruktur som påvirket tjenesten i militær retning. Patel hevder at det militære innslaget i RAD kan forklares ut fra ledelsens erfaringsbakgrunn fra militæret. Videre forklarer han at den militære organiseringen av arbeidstjenestene i Tyskland og USA bunnet i statens ønske om kontroll i en tid preget av ustabilitet. Målet var å oppnå en høy grad av tilsyn over unge menn ved å organisere tjenesten militært.¹² I konsolideringen av diktaturet til Adolf Hitler, og i USA der demokratiet var rammet av kriser, var det frykt for sosial ustabilitet og uro.¹³ Arbeidstjeneste ble da brukt som et statlig kontroll- og stabiliseringsorgan rettet mot unge arbeidsløse menn.

⁹ Dahl, Hans Fredrik: "Hanssen, Carl Frølich", i Dahl (red.) 1995: 159. Frølich Hanssen ble formelt innsatt i stillingen 15. mai 1941. For omstendighetene rundt ansettelsen av Frølich Hanssen se kapittel 2, s. 38.

¹⁰ Dahl, Hans Fredrik: "Arbeidstjenesten (AT)", i Dahl (red.) 1995: 29.

¹¹ Patel 2005: 3.

¹² Patel 2005: 181.

¹³ Patel 2005: 181.

I Reichsarbeitsdienst var forholdet mellom arbeid og utdanning asymmetrisk.¹⁴ På midten av 1930-tallet sank arbeidsledigheten i Tyskland, og den tyske arbeidstjenesten opplevde da å ha utspilt sin opprinnelige rolle som sysselsetter av unge arbeidsløse menn. Fra 1935 og frem til utbruddet av andre verdenskrig var ”utdanning” den viktigste årsaken til opprettholdelsen av RAD.¹⁵ Målet med utdanningssystemet i RAD blir beskrevet på følgende måte:

”(...) RAD had a fairly elaborate educational concept, in which ”experience” was supposed to be the means for enacting ”camaraderie” and Volksgemeinschaft and conveying it as an ideal.”¹⁶

Den tyske arbeidstjenesten endret karakter fra å være et middel i kampen mot arbeidsløshet til å bli et instrument for å skape nasjonalt samhold og fellesskap. Målet for RAD ble dermed å oppdra tjenestegjørende gjennom blant annet arbeid. Arbeidet foregikk hovedsakelig innen primærnæringene, og i Tyskland var dette et uttrykk for samtidens ”Blut und Boden”-ideologi blant den politiske elite. Innen denne tankegangen var det knyttet spesielle verdier til hardt arbeid i jordbruket, og ideologien var i så måte tilbakeskuende og romantiserende.¹⁷ Derfor er det mulig å hevde at selve arbeidet var en del av den politiske oppdragelsen.

Civilian Conservation Corps og Reichsarbeitsdienst hadde en sosiokulturell betydning som symbol på nye og bedre tider. På den måten representerte de ikke bare målrettet bistand for et segment av unge arbeidsledig, men var også en form for statlig propaganda i form av å motivere og mobilisere deler av befolkningen.¹⁸

1.4 Problemstilling og avgrensning

Mitt hovedmål med denne oppgaven er å kartlegge hva A.T. var og hvilke funksjoner den hadde. Som jeg skal vise senere har Arbeidstjenestens tilknytting til Nasjonal Samling og okkupasjonsmakten, samt organisasjonens militære preg vært gjenstand for ulik tolkning. Jeg håper min oppgave kan tilføre nye dimensjoner og perspektiver omkring forståelsen av Arbeidstjenesten.

I oppgaven skal jeg prøve å svare på følgende overordnede spørsmål: *Hvordan virket den norske Arbeidstjenesten, og hvilke funksjoner hadde den i perioden 1940-45?* Det overordnede spørsmålet er vidt og trenger derfor å avgrenses. Derfor ønsker jeg å drøfte: *I*

---

¹⁴ Utdanning blir her brukt veldig bredt og i forhold til RAD kan det kanskje heller snakkes om indoktrinering av nazistisk tanke sett og ideologi.

¹⁵ Patel 2005: 404.

¹⁶ Patel 2005: 285.

¹⁷ Patel 2005: 388.

¹⁸ Patel 2005: 397.

hvilken grad kan A.T. sies å ha vært et verktøy for NS, og den tyske okkupasjonsmakt, og i hvilken grad utførte den viktige samfunnsoppgaver?

Min gjennomgang av CCC og RAD legger opp til videre problematisering av Arbeidstjenestens roller, funksjoner og betydning. Det er grunn til å stille spørsmål med bakgrunnen for opprettelsen av den norske Arbeidstjenesten i 1940. Arbeidstjenestene i USA og Tyskland ble opprettet for å sysselsette unge menn under og i etterkant av den store depresjonen. Ved invasjonen 9. april 1940 var det omtrent 30-40 000 arbeidsledige i Norge, men fra høsten 1940 ble arbeidsledigheten kraftig redusert. Fra 1941 og ut krigen var det omtrent ingen arbeidsledighet i landet.¹⁹ Et sentralt spørsmål blir da hvorvidt det var et reelt behov for en slik organisasjon i Norge?

Spørsmålet ovenfor belyser forholdet mellom arbeid og utdanning innad i Arbeidstjenesten. Spilte arbeid en primær eller sekundær rolle i forhold til utdanning? Det er ikke sikkert at navnet "Arbeidstjenesten" gjenspeiler organisasjonens viktigste gjøremål. Som med Reichsarbeitsdienst kan det tenkes at Arbeidstjenesten hadde et sterkere fokus på utdanning og oppdragelse av unge menn enn på verdien og nytten av arbeidet som ble utført. Hvis dette er tilfelle, må det stilles spørsmål ved utdanningens karakter. Hva var målet med utdanningssystemet og hvor stort var det ideologiske innslaget? Kort fortalt vil jeg få klarhet i Arbeidstjenestens forskjellige oppgaver og forholdet mellom dem. Her sikter jeg til forholdet mellom organisasjonen som utøver av samfunnsnyttig arbeid på den ene siden, og dens rolle i nazifisering og holdningskamp på den andre.

For å kunne svare på hvorvidt arbeidet kan beskrives som samfunnsnyttig må arbeidets karakter, omfang og innhold studeres. Derfor må en rekke spørsmål reises. Hvilke typer arbeider ble utført, hva var omfanget av disse og hvem kom det til gode?

Videre er det verdt å problematisere Arbeidstjenestens militære karakter. Patel hevder at den militære oppbygningen av RAD og CCC har sin forklaring i statens ønske om kontroll i en tid preget av ustabilitet. Når tjenestegjørende ble organisert i leirer med streng militær disiplin mistet individet kontroll over tid og rom, og institusjonen fikk kontroll over individet.²⁰ Spørsmålet blir da om dette er en gyldig forklaring på det militære innslaget i den norske Arbeidstjenesten. Var det slik at Nasjonal Samling, på lik linje med NSDAP, brukte den nasjonale arbeidstjenesten som et statlig kontroll- og stabiliseringsorgan?

For å prøve å svare på hvorvidt A.T. fremstod som et verktøy for okkupasjonsmakten vil jeg stille følgende spørsmål: Var Arbeidstjenestens personell engasjert i konstruksjon og bygging av tyske militære installasjoner? Var arbeidere på tyske prosjekter eller i krigsviktig

¹⁹ Sørensen, Øystein: "arbeidsledighet", i Dahl (red.) 1995: 28.

²⁰ Patel 2005: 286.

industri fritatt for arbeidstjeneste? Med andre ord vil jeg prøve å slå fast hvem som hadde forrang på arbeidere, Arbeidstjenesten eller den tyske okkupasjonsmakten?

Jeg forventer å komme inn på uavklarte og vanskelige dilemmaer knyttet til Arbeidstjenestens funksjoner. Disse dilemmaene ligger i skjæringspunktet mellom organisasjonen som fascistisk preget, men likevel kanskje også samfunnsnyttig i den aktuelle situasjonen.

Jeg har valgt å avgrense oppgaven tematisk ved å behandle den mannlige Arbeidstjenesten og dermed utelate Kvinnelig Arbeidstjeneste (A.T.K.). Dette valget er gjort ut fra to betraktninger. For det første fremstår arkivene etter A.T.K. som mangelfulle, og for det andre er materialet betraktelig mindre i omfang sammenliknet med arkivet etter Arbeidstjenesten. Kvaliteten og størrelsen på arkivmateriale etter A.T.K. har nok sammenheng med institusjonens størrelse. Som tidligere nevnt tjenestegjorde rundt 40 600 i A.T., sammenliknet med omtrent 3000 i den kvinnelige arbeidstjenesten. Videre har jeg avgrenset oppgaven ved å konsentrere meg om aspektene arbeid og utdanning. Her fokuserer jeg på innholdet i og formålet med utdannelsessystemet i A.T., samt arbeidets karakter, omfang og innhold. Forholdet mellom henholdsvis arbeid og utdanning drøftes i kapittel seks.

Mitt studieobjekt er den norske Arbeidstjenesten i perioden 1940-1945. Følgelige er den geografiske avgrensningen Norge, mens avgrensningen i tid er naturlig nok de fem krigsårene 1940-1945. Når det gjelder den geografiske avgrensningen ønsker jeg å ta et forbehold når det gjelder CCC og RAD. Oppgaven er ikke komparativ, men jeg har vært avhengig av å bruke erfaringer fra Patels studie av de to arbeidstjenestene for å belyse sentrale momenter ved den norske Arbeidstjenesten.

Den viktigste avgrensningen er gjort i møtet med kildematerialet. Arkivmaterialet etter A.T. dekker nærmere femti hyllemeter, og i denne forbindelse måtte jeg være både pragmatisk og strategisk. På grunn av kildeomfanget valgte jeg å konsentrere meg om arkivmateriale etter Sentralorganisasjonen, samt 1. og 5. Arbeidsdistrikt. Sentralorganisasjonen til A.T. var lokalisert i Oslo under ledelse av general C. Frølich Hanssen. 1. Arbeidsdistrikt omfattet områdene Østfold, Oslo, Akershus og Hedmark, mens 5. Arbeidsdistrikt utgjorde Møre og Romsdal, Sør- og Nord-Trøndelag. Samtidig var også Nordland Arbeidsfylking underlagt 5. Arbeidsdistrikt på grunn av manglende oppbygging av 6. Arbeidsdistrikt.²¹

---

²¹ Se kapittel 2, s. 28.

1.5.1 Tradisjoner innen norsk okkupasjonsforskning og forskningsstatus

Forskningen på Arbeidstjenesten må sees i lys av forskjellige tradisjoner og retninger innen norsk okkupasjonsforskning. Denne gjennomgangen bygger på artikkelen *Forskningen om krigen i Norge*, forfattet av Øystein Sørensen.²² Selv om artikkelen er fra 1989 vil den være relevant når jeg behandler tidligere forskning om Arbeidstjenesten. Frem til nå har den viktigste forskningen om A.T. blitt utført innenfor norsk okkupasjonsforskning.

Sørensen skriver at hovedproblemet med okkupasjonsforskningen er et hermeneutisk problem i den forstand at historikeren har vært både aktør og observatør. Historikerens dobbeltrolle kan være problematisk i forhold til objektivitet i forskningen. Spørsmålet som reiser seg er i hvilken grad historikerens verdistandpunkt og verdigrunnlag påvirker forskningen. Sørensen hevder videre at ”det ville være nærliggende å anta at (...) det følelsesmessige engasjementet, var sterkest og mest påtagelig tilstede i forskningen i den tidlige etterkrigstiden.”²³ Videre skriver han at det ville naturlig å tenke seg at historikerne ville få et mer objektivt og nyansert perspektiv etter hvert som krigen kom mer på avstand, noe som nødvendigvis ikke skjedde.²⁴ Her sikter han mest sannsynlig til det han har valgt å kalle ”Skodvin-tradisjonen” som oppstod på 1960-tallet.

Forskningen på 1950-tallet kan karakteriseres som et pionerarbeid. I den tidlige forskningen delte de fleste historikerne et felles verdigrunnlag, et verdigrunnlag preget av sterke dikotomier med helter mot skurker. Dette må sees i sammenheng med at de mest fremtredende historikerne selv hadde deltatt i motstandskampen.²⁵ Samtidig var forskningen empirisk orientert og det var en trang etter å få fakta på bordet. I følge Sørensen var dette med på å motvirke at det felles verdigrunnlaget ble for påtrengende i forskningen, samtidig med at det motvirket en heroiserende historieskriving.²⁶ Dette kom til å stå i sterk kontrast til hovedstrømmen av historieskriving som oppstod på 1960-tallet.

Sørensen er spesielt kritisk mot det han kaller ”Skodvin-tradisjonen” i norsk okkupasjonsforskning etter 1960. Magne Skodvin var professor ved Historisk Institutt i Oslo hvor det ble bygget opp et okkupasjonshistorisk miljø. Det som kjennetegner denne hovedstrømmen innen okkupasjonsforskningen er tematiske, perspektivmessige, ideologiske og metodiske innsnevring.²⁷ Dette kommer til syne ved at motstandsarbeidet ble prioritert mens Nasjonal Samling og okkupasjonsmakten ble sterkt nedprioritert. Skodvin var en sentral

²² Sørensen, Øystein (1989): *Forskningen om krigen i Norge*, i *Nytt Norsk Tidsskrift*, Universitetsforlaget: Oslo, Nr.1/1989.

²³ Sørensen 1989: 40.

²⁴ Sørensen 1989: 40.

²⁵ Sørensen 1989: 41.

²⁶ Sørensen 1989: 41.

²⁷ Sørensen 1989: 42.

aktør i opprettelsen av Norges Hjemmefrontmuseum og i museets ledelse satt personer tidligere tilknyttet Hjemmefronten sammen med faghistorikere. Skodvin og andre historikere kom i kontakt med Hjemmefrontmiljøet og deres verdier, og dermed oppstod noe som Sørensen kaller en ideologisk innsnevring. Den metodiske innsnevringen som preger tradisjonen kan sies å ha vært fravær av komparative studier.²⁸ Jeg vil vise senere at mangelen på komparasjon innen denne tradisjonen kan ha vært med å påvirke forståelsen av Arbeidstjenesten. Når jeg velger å snakke om denne tradisjonen i presens, er det fordi det er min oppfatning at enkelte okkupasjonshistorikere fremdeles skriver innen den ”Skodvinske-tradisjon”.

Helt fra krigens slutt i 1945 har det vært både sidestrømmer og motstrømmer med alternative perspektiver. Et eksempel verdt å nevne er det Sørensen løselig kaller ”NS-revisjonismen”. Et sentralt tema innen denne tradisjonen har vært kritikk mot rettsoppjøret i etterkant av krigen, i tillegg har tilhengerne av ”NS-revisjonismen” prøvd å vise Nasjonal Samlings syn på okkupasjonstiden.²⁹

Viktig for oppgaven er Hans Fredrik Dahls (UiO) programmatisk opposisjon mot den ”skodvinske” hovedstrømmen innen okkupasjonsforskningen. I tidsskriftet *Kontrast* fra 1971 hevdet Dahl at den tradisjonelle okkupasjonsforskningen var smal, begivenhetsisolerende og ”i snublende nærhet til den nasjonalheroiske overleveringen av krigshistorien”.³⁰

På 1990-tallet ble det i større grad åpnet for å studere ”taperne” i etterkrigstiden. Eksempler er NS-barna, krigsbarna og landsvikene.³¹ Innen forskningsfeltet har det skjedd en breddeøkning i forhold til tematikk og perspektiver. Dette kan ha sammenheng med økt emosjonell distanse til andre verdenskrig sammen med vedvarende intensiv forskning på feltet. Det blir stadig funnet nye temaer som er verdt å studere. Blant disse vil jeg plassere Arbeidstjenesten.

Selv om okkupasjonsforskningen har endret seg og nye perspektiver har kommet til, har det ikke blitt utvist særlig interesse for A.T. som forskningsobjekt. Det kan sies å eksistere et kunnskaps- og erindringshull vedrørende Arbeidstjenesten. Arbeidstjenesten har ikke til dags dato vært gjenstand for et større vitenskapelig studium.³² ”Arbeidstjenestens historie ennå ikke er skrevet”, poengterer Dahl.³³ Dette er i ferd med å endre seg, og da ikke bare på grunn av denne oppgaven. Statsstipendiat og dr.philos Lars Borgersrud kommer til å ha to

²⁸ Sørensen 1989: 45-46.

²⁹ Sørensen 1989: 48.

³⁰ Dahl, Hans Fredrik (1971): *Kontrast*, Nr.25 (1-2/1971), sitert i Sørensen 1989: 49.

³¹ Larsen, Stein Ugelvik (red.) (1999): *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Universitetsforlaget: Oslo, s. 28.

³² Haugen 2007: 226, se sluttnote nr. 3. Dette har også vært min erfaring etter å ha søkt etter relevant litteratur.

³³ Dahl, Hans Fredrik: ”Arbeidstjenesten (AT)”, i Dahl (red.) 1995: 29.

kapitler om A.T. i den kommende oppfølgeren til ”*Vi er jo et militært parti*”: *Den norske militærfascismens historie 1*.³⁴ I bind to har han fokus på A.T. som et NS-prosjekt i den forstand at Arbeidstjenesten knyttet tidligere offiserer til NS. I denne sammenheng studerer Borgersrud A.T. som et styringsverktøy over offiserskorpset. Hans hovedperspektiv blir følgelig A.T.s betydning for Nasjonal Samling.³⁵ Årsaken til at dette verket ikke har fått større plass i oppgaven er at det er et pågående forskningsarbeid.

Den tidligere forskningen om A.T. er fragmentarisk og av varierende kvalitet. De få arbeidene gjort på temaet har enkelte fellestrekk. Litteraturen bygger hovedsakelig på materiale utgitt av Arbeidstjenesten som A.T.-aviser, årbøker og kunngjøringer. De er teoriløse, relativt korte og lite analytiske. I tillegg blir A.T. behandlet i et perspektiv som har fokusert på institusjonens tilknytning til Nasjonal Samling og holdningskampen.

Jeg har valgt å dele inn eksisterende litteratur i tre kategorier. Den første og klart viktigste kategorien er litteratur som diskuterer hvorvidt A.T. skulle bli benyttet som middel til å innrulle norsk ungdom til tysk tjeneste. Den andre kategorien omfatter litteratur i lokalhistoriske verk. Den tredje og siste kategorien er litteratur i oversiktsverk. I tillegg viser jeg til utenlandsk litteratur om den tyske og amerikanske arbeidstjenesten, da denne litteraturen har vært særdeles viktig for mitt arbeid.

1.5.2 Litteratur som del av fagdebatt

Den mest omfattende litteraturen inngår som en del av en fagdebatt om Arbeidstjenestens tilknytning til Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmakten. I kort går fagdebatten ut på hvorvidt A.T. skulle benyttes for å utskrive norsk ungdom til tysk tjeneste. Før jeg gjennomgår litteraturen er det enkelte begreper og historiske hendelser som må avklares. Disse begrepene er henholdsvis *nasjonal arbeidsinnsats* og *arbeidsmobilisering*.

Lov om nasjonal arbeidsinnsats kom 22. februar 1943 og var i tråd med planøkonomisk tankegang. Den gikk ut på å maksimere utnyttelsen av landets arbeidskraft ved å tvangsutskrive og omlokalisere arbeidskraft. Loven ble utformet av Nasjonal Samling, men var i praksis pålagt etter tysk initiativ. Selv om det var meningen at arbeidskraften skulle nyttes til norske formål, ble halvparten av de utskrevne satt i arbeid på tyske anlegg. Tiltaket gikk treigt og var en begrenset suksess.³⁶

³⁴ Borgersrud, Lars (2010): ”*Vi er jo et militært parti*”: *Den norske militærfascismen 1940-45*, bd 1, Spartacus Forlag: Oslo.

³⁵ Som i forordet ønsker jeg å takke Lars Borgersrud for god oppfølging under arbeidet med denne oppgaven. Han har vært svært behjelpelig med å svare på spørsmål. Innholdet i det kommende bindet er gjengitt med tillatelse av Lars Borgersrud jamfør e-post korrespondanse 21. april 2011. Jeg ser fram til å lese bindet i sin helhet.

³⁶ Dahl, Hans Fredrik: ”arbeidsinnsats”, i Dahl (red.) 1995: 27.

Våren 1944 forelå tyske planer om å tvangsutskrive rundt 25 000 nordmenn til arbeid på tyske anlegg med hjemmel i Lov om nasjonal arbeidsinnsats. *Arbeidsmobiliseringen* ble skrinlagt da planene lekket ut og mobiliseringen ble utsatt for sabotasjeaksjoner.³⁷ I samtiden og blant motstandsbevegelsen ble *nasjonal arbeidsinnsats* og *arbeidsmobilisering* blandet sammen med Arbeidstjenesten. Hans Fredrik Dahl skriver at dette førte til frykt for at ”registreringen og mobiliseringen egentlig var forberedelse til å tvangsutskrive unge menn til frontinnsats, noe som ikke var tilfelle.”³⁸

I serien *Norge i Krig: Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945* (1984-1987) med Magne Skodvin som hovedredaktør finner vi i bind 6: *Hjemmefront* en skildring av Arbeidstjenesten.³⁹ Som navnet på bindet indikerer, ligger hovedfokuset på hjemmefrontens motstand mot A.T.. Det er den klassiske fortellingen om motstand som blir formidlet. Forfatteren skiller ikke nevneverdig mellom nasjonal arbeidsinnsats, arbeidsmobilisering og Arbeidstjenesten og behandler de tre tiltakene i samme åndedrag. Dette virker å være en stor svakhet med teksten og er, etter min mening, en opprettholdelse av hjemmefrontens verdistandpunkt overfor Arbeidstjenesten. Det er forståelig at hjemmefronten fryktet at A.T. skulle settes inn i krigsviktig innsats, men historikeren burde kunne stille spørsmål om frykten var velbegrunnet, noe som ikke blir gjort i teksten.

Videre er det et stort fokus på Arbeidstjenestens militære preg. Gjennom hele kapittelet er det bilder fra A.T. som viser koplingen til det militære og en av bildetekstene sier følgende: ”Nettopp slikt som ”spadeeksersis” ga AT preg av *vormilitärische Ausbildung* – et steg på veien til mulig krigsinnsats.”⁴⁰ A.T. hadde et militært preg, men spørsmålet er hvorfor den hadde det og hvor unikt det var for den norske Arbeidstjenesten? Siden forfatteren unnlater å sammenlikne med for eksempel CCC og RAD går han glipp av et viktig poeng, nemlig at det kan betraktes som vanlig at slike arbeidstjenester ble organisert etter et militært mønster.

En annen svakhet ved teksten er at Arbeidstjenesten og Nasjonal Samling blir fremstilt som en enhetlig blokk med felles mål og interesser. Selv om A.T. var underlagt NS og Rikskommissariatet er dette en overforenkling av de faktiske forhold. I tillegg blir en slik fremstilling lett preget av motsetninger. På bakgrunnen av gjennomgangen ovenfor vil jeg hevde at fremstillingen formidler den klassiske fortellingen om motstand og er preget av dikotomier. Ved å unnlate å stille spørsmål med hjemmefrontens vurdering av A.T. som en

³⁷ Dahl, Hans Fredrik: ”arbeidsmobilisering”, i Dahl (red.) 1995: 28.

³⁸ Dahl, Hans Fredrik: ”arbeidsmobilisering”, i Dahl (red.) 1995: 28.

³⁹ Kraglund, Ivar og Arnfinn Moland (1987): *Hjemmefront*, i Magne Skodvin (red.): *Norge i Krig: Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bd. 6. Aschehoug: Oslo, s. 178-199.

⁴⁰ Kraglund, Moland 1987: 178.

trussel, opptrer forfatteren i stor grad som forfekter av en type synspunkter om hva Arbeidstjenesten var. Forfatterens synspunkter sammenfaller med hjemmefrontens synspunkter i samtiden og lar være å utfordre disse. Siden fremstillingen er i tråd med den skodvinske tradisjonen innen norsk okkupasjonsforskning, og dermed innehar et smalt motstandsperspektiv er det begrenset hvor relevant kapittelet er for min oppgave. I den grad kapittelet er relevant er det ved å vise hvordan Arbeidstjenesten har blitt tolket innen en særskilt historikertradisjon.

Hans Fredrik Dahl nevner Arbeidstjenesten i biografien *Vidkun Quisling: En fører for fall* (1992).⁴¹ I kapitlene *Norge under våpen* og *Perfide aviser, feige desertører* behandler han spørsmålet om hvorvidt A.T. skulle nyttes for å rekruttere norsk ungdom til tysk tjeneste. Her blir det tegnet et mer nyansert bilde av A.T. enn hva som blir gjort i bind seks av *Norge i Krig*. Nasjonal Samling, Arbeidstjenestens ledelse og okkupasjonsmakten blir skildret som parter med forskjellige interesser. Dahl viser at det var uenighet innad i NS om hvorvidt A.T. skulle benyttes til å innrulle nordmenn til tysk tjeneste.⁴² Dahl legger frem at Quisling hadde ønske om å benytte seg av A.T. for å mobilisere nordmenn til tysk tjeneste, og høsten 1943 ble departementet for arbeidstjeneste og idrett pålagt å utrede mulighetene for en slik mobilisering. Planene ble møtt med motforestillinger av Axel Stang. I tillegg var Frølich Hanssen imot en slik bruk av organisasjonen hans da det ville være med å svekke oppslutningen om Arbeidstjenesten.⁴³ Dahl skriver videre at Quisling fortsatt ønsket å mobilisere rundt fire årskull, omtrent 40 000 mann, ved å bruke Arbeidstjenesten. Planen ble tilbakekviset av Terboven som sa at en slik mobilisering ikke kom på tale.⁴⁴

Dahl bruker ikke mye plass på Arbeidstjenesten, men det han skriver er reflektert ved at han skiller mellom nasjonal arbeidsinnsats og Arbeidstjenesten. I mars 1944 gikk Quisling ut og avkreftet at årets arbeidstjeneste hadde noe med frontinnkalling å gjøre. Til dette skriver Dahl følgende: ”Det var forsåvidt sant. AT-apparatet sto ikke klart for noen annen oppgave enn den vanlige innsats for jordbruk, skogbruk og veibygging.”⁴⁵

En tredje artikkel som behandler samme problematikk er *Arbeidstjenesten (A.T.) i Agderfylkene 1940-45*, av cand.mag Johnny Haugen.⁴⁶ Artikkelen ble trykt i Agders Historielags årsskrift 2007 og bærer preg av å være orientert mot lokalhistorie. Det er derimot

⁴¹ Dahl, Hans Fredrik (1992): *Vidkun Quisling: En fører for fall*, Aschehoug: Oslo, s. 506-519. I kapitlene *Norge under våpen* og *Perfide aviser, feige desertører* er det til sammen omlag fire sider som direkte handler om den norske Arbeidstjenesten.

⁴² Dahl 1992: 515.

⁴³ Dahl 1992: 515.

⁴⁴ Dahl 1992: 516.

⁴⁵ Dahl 1992: 521.

⁴⁶ Haugen, Johnny (2007): *Arbeidstjenesten (A.T.) i Agderfylkene 1940-45: En idealistisk samfunnstjeneste eller opplæring til tysk krigstjeneste?*, i *Agder Historielags årsskrift for 2007*.

de overordnede spørsmålene Haugen stiller og de konklusjonene han trekker som er interessante for min del. Han skriver at ordningen med en arbeidstjeneste har vært et omdiskutert og kontroversielt tema i norsk okkupasjonsforskning. Debatten har da vært rettet mot hvorvidt A.T. var en: ”(...) idealistisk samfunnstjeneste der ungdom utførte samfunnsnyttig arbeid i en krisetid, eller en fordekt forberedelse til å tvangsutskrive norske ungdommer til tysk krigstjeneste.”⁴⁷ Å belyse denne problematikken er hovedmotivet til Haugen. Haugen oppsummerer med å vise til at det var enkelte personer innen NS som ønsket å utskrive norske A.T.-ungdommer til krigstjeneste, men at dette forslaget mest sannsynligvis ville blitt avvist av den tyske okkupasjonsmakten. Videre skriver Haugen at det er usikkert om norske ungdom hadde latt seg utskrive frivillig dersom det hadde skjedd en mobilisering.⁴⁸ Dermed ligger Haugens fremstilling tett opp til Dahls vurdering av Arbeidstjenesten.

I tredje bind av *Norges Krig* hvor Sverre Steen var hovedredaktør finnes en lengre artikkel om aksjonene mot Arbeidstjenesten og arbeidsmobiliseringen sommeren 1944. Denne er skrevet av Alf Sanengen og har tittelen *Kampen mot A-T- og arbeidsmobiliseringen*.⁴⁹ Artikkelen kan ikke regnes for å være del av en fagdebatt da bindet ble utgitt så tidlig som 1950, men det behandler i stor grad samme tematikk som er å finne i bind seks av *Norge i Krig*. Sanengen var medlem av aksjonsutvalget som ble opprettet av Hjemmefrontens Ledelse for å aksjonere mot Arbeidstjenesten og arbeidsmobiliseringen. Derfor har Sanengen inngående kunnskap om saksforholdene rundt disse aksjonene. Dette kommer til uttrykk i artikkelen da han greier ut om bakgrunnen for aksjonene og samtidig skiller mellom aksjoner rettet mot A.T. og de som var rettet mot arbeidsmobiliseringen. Da Sanengen fungerer både som aktør og observatør bør man være kritisk til innholdet. Likevel korresponderer innholdet i stor grad med mine funn under arbeidet med oppgaven. På grunn av forfatterens tilknytning til saksforholdet det skrives om og nærheten i tid blir artikkelen nærmest å regne som en primærkilde. Artikkelen har vært viktig i oppgavens andre kapittel hvor jeg greier ut om HLs aksjoner mot A.T. og arbeidsmobiliseringen sommeren 1944.

1.5.3 Litteratur i lokalhistoriske verk

Her ønsker jeg å gjøre rede for innhold i litteratur om A.T. i lokalhistoriske verk. Redegjørelsen bygger på seks artikler om Arbeidstjenesten i fem forskjellige verk. Disse verkene er: *Bergen i krig 1943-1945* (1979), *Hamar, vårt Hamar* (1989), *Årbok for Toten*

⁴⁷ Haugen 2007: 201.

⁴⁸ Haugen 2007: 225.

⁴⁹ Sanengen, Alf (1950): *Kampen mot A-T og arbeidsmobiliseringen*, i Sverre Steen (red.): *Norges Krig 1940-1945*, bd.3. Gyldendal Norsk Forlag: Oslo. Sanengen var medlem i Hjemmefrontens aksjonsutvalg som ble opprettet for å føre kamp mot Arbeidstjenesten og arbeidsmobiliseringen.

økomuseum og historielag (1995), *Fauskeboka...* (2000) og *Årbok for Levanger historielag* (2010).

Felles for alle artiklene er lengden. Den lengste artikkelen er i overkant av fem sider, og er å finne i *Bergen i krig 1943-1945*. Her er det et eget kapittel med navnet *Kampen mot Arbeidstjenesten*.⁵⁰ Innholdsmessig er det stor likhet mellom dette kapitlet og skildringen av A.T. i bind seks av *Norge i Krig* siden begge verkene tar for seg spørsmålet hvorvidt A.T. skulle brukes til å mobilisere norsk ungdom til tysk krigstjeneste. Tim Greve, forfatter av *Bergen i Krig 1943-1945*, gjør en interessant bemerkning i slutten av kapitlet:

”I KK hadde man antagelig noe overdrevne forestillinger om betydningen av arbeidsinnsatsen og arbeidstjenesten. Det ble lagt vekt på at innkallingene kunne være et forsøk på å få de tre årsklassene mobilisert til krigsinnsats, muligens direkte ved fronten. Det ville i så tilfelle ha vært enestående for Norge. Ikke i noen okkupert land ble ungdom tvangsmobilisert til frontinnsats for tyskerne.”⁵¹

Greve gjør dermed en vurdering av motstandsbevegelsens kamp mot Arbeidstjenesten. I tillegg sier han implisitt at det var lite sannsynlig at norsk ungdom skulle bli mobilisert til tysk tjeneste. Dette er perspektiver som *Norge i Krig* utelater.

Hamar, vårt Hamar er en samling beretninger om Hamar under okkupasjonen med Willy Flock som redaktør. Under navnet ”en ung motstandsmann” blir det berettet om et innbrudd på Arbeidstjenestens kontor i frykt for en eventuell mobilisering.⁵² Innholdet er preget av klassisk dikotomi mellom nazister og jøssinger. Innholdsmessig er artikkelens verdi begrenset for oppgaven, men den er et godt eksempel på motstandsbevegelsens syn på Arbeidstjenesten.

Arbeidstjenesten på Toten av John Listerud i *Årbok for Toten økomuseum og historielag* er av en annen karakter.⁵³ I motsetning til skildringen i *Hamar, vårt Hamar* blir det tegnet et relativt positivt bilde av A.T. og arbeidet som ble utført. Forfatteren påstår at arbeidet var med på å øke arbeidskraften i jordbruket og dermed også matproduksjonen.⁵⁴ Med andre ord blir A.T. langt på vei beskrevet som en samfunnsnyttig institusjon. Artikkelen er ikke utpreget lokalhistorisk, og gir en kort introduksjon av Arbeidstjenesten. I samme årbok

⁵⁰ Greve, Tim (1979): *Bergen i krig 1943-1945*, J. W. Eide Forlag: Bergen, s. 72-77.

⁵¹ Greve 1979: 75-76.

⁵² Flock, Willy (red.) (1989): *Hamar, vårt Hamar: Førkrigstid og okkupasjon*, Lokalhistorisk forlag: Espa, s. 124-126.

⁵³ Listerud, John (1995): *Arbeidstjenesten på Toten*, i *Årbok for Toten økomuseum og historielag*, 1995, s. 126-131.

⁵⁴ Listerud 1995: 130.

finnes skildringen *Minner fra Arbeidstjenesten under 2. verdenskrig*.⁵⁵ Her skriver Bess Jander Ørn om egne erfaringer under en kortvarig tjeneste. Han ble dimittert etter 2-3 uker og innrømmer at han ikke har så mye å fortelle.⁵⁶ Beretningen er på to sider, der mesteparten er gjengivelse av sangtekster.

En annen personlig beretning fra samtiden er Halvor Salbakks *Dystre minner fra Arbeidstjenesten* (AT) i *Fauskeboka* (2000).⁵⁷ Salbakk beskriver tjenesten i A.T. som hard, med lite mat og dårlige brakkeforhold. Etter tjenesten ble han innlagt på Vensmoen Sanatorium for å restituere og ”fete seg opp”.⁵⁸

Den siste artikkelen jeg ønsker å vise til er *Arbeidsteneste (AT) i krigstida* skrevet av Jakob Aune. Artikkelen er en personlig beretning om tiden i Arbeidstjenesten, og er å finne i *Årbok for Levanger historielag* (2010).⁵⁹ Artikkelen starter med å sette A.T. inn i et historisk perspektiv da den introduserer både RAD og tidligere norske arbeidstjenester. Aune fortsetter med å skrive om sine erfaringer fra tjenestetiden i A.T. i 1944, hvor han var med på byggingen av riksveien mellom Elsfjord og Korgen. Arbeidstjenestens arbeidsinnsats på veistrekningen mellom Elsfjord-Korgen blir behandlet i oppgavens femte kapittel.⁶⁰

Som tidligere nevnt er artiklene og skildringene behandlet ovenfor korte og lite analytiske. Det interessante er derimot at A.T. blir beskrevet på forskjellige måter. Hvor Listerud tegner det mest positive bildet av Arbeidstjenesten, er Salbakks skildring entydig negativ. Salbakk skildring er basert på egne opplevelse og erfaringer i motsetning til Listerud som beskriver Arbeidstjenesten ut fra et mer vitenskapelig ståsted.

1.5.4 Oversiktslitteratur

Hans Fredrik Dahl har også skrevet to korte leksikalske artikler om Arbeidstjenesten i henholdsvis *PaxLeksikon* og *Norsk Krigsleksikon*.⁶¹ Disse artiklene var viktige i oppgavens tidlige fase på grunn av den begrenset mengden med litteratur på feltet.

I forbindelse med Jan Eidis ”prosjekt” om Norge under okkupasjonen forfattet rektor Arne R. Haraldstad artikkelen *Arbeidstjenestens organisasjon i Norge 1940-1945*.⁶²

⁵⁵ Ørn, Bess Jander (1995): *Minner fra Arbeidstjenesten under 2. verdenskrig*, i *Årbok for Toten økomuseum og historielag*, 1995, s. 132-133.

⁵⁶ Ørn 1995: 132.

⁵⁷ Salbakk, Halvor (2000): *Dystre minner fra Arbeidstjenesten (AT)*, i *Fauskeboka...*, Fauske kommune: Fauske 2000, s. 49-50.

⁵⁸ Salbakk 2000: 49.

⁵⁹ Aune, Jakob: *Arbeidsteneste (AT) i krigstida*, i Dahl, Anna m.fl. (red.) (2010): *Årbok 2010: Levanger historielag*, Levanger historielag: Levanger, s. 204-208.

⁶⁰ Se kapittel 5, s. 107-108.

⁶¹ Dahl, Hans Fredrik: ”Arbeidstjenesten (AT)” i Dahl (red.) 1995: 28-29 og Dahl, Hans Fredrik (red.) (1978): *PaxLeksikon*, Pax forlag: Oslo, s. 199.

⁶² Haraldstad, Arne R.: *Arbeidstjenestens organisasjon i Norge 1940-45*, forfattet ifm Jan Eidis prosjekt ”Norge under okkupasjonen”. Artikkelen er tilgjengelig som pdf: <http://www.norgesdokumentasjon.no/rapporter/6->

Artikkelen er primært et sammendrag over A.T. organisasjonens virke i Norge, og den er i liten grad analytisk. Dermed faller den i samme kategori som de to leksikalske artiklene til Dahl. Artikkelen bygger utelukkende på trykte primærkilder som årbøkene og *Kunngjøring til Arbeidstjenesten*, og dette er etter min mening en stor svakhet. På grunn av artiklenes lengde og deskriptive innhold er det begrenset hvor relevant de er for mitt arbeid, utenom at de kan benyttes som oversiktslitteratur.

1.5.5 Utenlandsk litteratur

Siden den eksisterende forskningen omkring A.T. er minimal og til dels kun deskriptiv, valgte jeg å rette blikket utover Norge i søken etter relevant faglitteratur. Det verket jeg ønsker å presentere, siden det er det faglig tyngste, er skrevet av Kiran Klaus Patel. Patel gjør en komparativ studie av Reichsarbeitsdienst og Civilian Conservation Corps. Han legger mest vekt på RAD og bruker CCC som kontrast til denne.⁶³ Han har et spesielt fokus på den tyske arbeidstjenestens oppbygning, utdanningen av ungdom og det praktiske arbeidet som ble utført. Studien ser på likheter og forskjeller, felles oppfatninger og overføringer mellom de to arbeidstjenestene. Ved å gjøre dette har han avdekket store likheter mellom de to organisasjonene.

Patel har en funksjonell og komparativ tilnærming på et nasjonalt nivå. Videre skriver han at det er kun ved bruk av et slikt rammeverk at det er mulig å gjøre en systematisk undersøkelse av de funksjonelle likhetene, samt å kunne finne ut av institusjonens betydning for samfunnet i sin helhet.⁶⁴ Patels studie er viktig når jeg setter A.T. inn i et større internasjonalt perspektiv med fokus på Tyskland og USA. Verket er også viktig på grunn av dets brede perspektiv sammenliknet med den norske litteraturen om Arbeidstjenesten som nesten utelukkende behandler A.T. som en fascistisk propagandainstitusjon.

1.6 Perspektiv, innfallsvinkel og samfunnskontekst

1.6.1 Mitt perspektiv

Når jeg skriver innen fagfeltet norsk okkupasjonshistorie, er det viktig å ta stilling til tidligere og nåværende tradisjoner. Jeg stiller meg kritisk til den tradisjonen som blir løst beskrevet som Skodvin-tradisjonen. Svakheter ved tradisjonen kommer frem i behandlingen av Arbeidstjenesten i bind seks av *Norge i Krig*. Arbeidstjenesten blir fremstilt negativt og

---

[ARBEIDST.PDF](#), besøkt 25.9.2009. Det har enda ikke lyktes med å finne ut hvor Haraldstad hadde sin rektorstilling. Prosjektet til Jan Eidi ble kritisert av flere fagpersoner for å ikke følge vitenskapelige normer. Guri Hjeltnes trakk seg fra samarbeidet med Eidi.

⁶³ Patel 2005: 16.

⁶⁴ Patel 2005: 16-17.

perspektivet er ensidig. Hans Fredrik Dahl skildrer Arbeidstjenesten bedre ved å stille spørsmål ved institusjonens kopling til Quislings planer om å mobilisere nordmenn til tysk fronttjeneste. Jeg trekker veksler på Dahls fremstilling siden jeg vurderer den som mer reflektert, nyansert og verdinøytral enn fremstillingen i *Norge i Krig*.

Patels brede perspektiv i studiet av CCC og RAD er et forbilde for denne masteroppgaven. Når jeg skriver at Patel har et bredt perspektiv, sikter jeg til at han studerer flere sider ved RAD og CCC. I norsk okkupasjonsforskning har studiene av Arbeidstjenesten vært konsentrert om institusjonens tilknytning til Nasjonal Samling. Dette er et viktig aspekt og opptar stor også stor plass i denne oppgaven, men frem til i dag har ingen studert hvorvidt organisasjonen også hadde en samfunnsnyttig funksjon i samtiden. Det er ikke mulig å studere A.T. løsrevet fra Nasjonal Samlings totalitære styre og ideologi. Likevel er det mulig og ikke minst viktig å undersøke hvordan A.T. faktisk fungerte og hvorvidt den også utførte samfunnsnyttig arbeid i samtiden. Når dette enda ikke har blitt gjort, vil denne oppgaven forhåpentligvis tegne et mer nyansert bilde av A.T. enn hva det tidligere har vært tradisjon for.

1.6.2 Min innfalsvinkel – Funksjonsanalyse og totalinstitusjon

Norsk okkupasjonsforskning har tradisjonelt ikke vært gjenstand for særlig utbygde teorier. Det er dermed vanskelig å sette oppgaven inn i et større teoretisk perspektiv ved å bruke tidligere okkupasjonsforskning. Patel skriver at den amerikanske arbeidstjenesten har blitt tolket ut fra perspektivene til kjønns historie, diskurshistorie og miljøhistorie.⁶⁵ Patel velger en funksjonsanalytisk tilnærming i studiet av CCC og RAD. Jeg følger Patels tilnærming i studien av den norske Arbeidstjenesten. For å gjøre det trenger jeg et teoretisk verktøy som hjelper meg å forstå hva Arbeidstjenesten var, og hvilke funksjoner den hadde i samtiden.

På 1960-tallet lanserte den kanadiske sosiologen Erving Goffman begrepet *total institutions*.⁶⁶ Han definerte totalinstitusjoner på følgende måte:

”(...) as a place of residence and work where a large number of like-situated individuals cut off from the wider society for an appreciable period of time together lead an enclosed formally administered round of life.”⁶⁷

Eksempler på slike institusjoner er fengsler, arbeidsleirer, asyler etc.. Felles for totalinstitusjoner er at de bryter ned barrierene mellom ulike sfærer i menneskets hverdag. I

⁶⁵ Patel 2005: 15.

⁶⁶ Goffman, Erving (1968): *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin: Harmondsworth.

⁶⁷ Goffman 1968: 11.

moderne vestlige samfunn utøves som regel arbeid og privatliv på forskjellige arenaer noe som står i sterk kontrast med livet innen totalinstitusjoner. Derfor bruker Goffman termen total om institusjoner; der alle sider ved livet blir utøvd på samme sted under ledelse av en myndighet og den daglige aktiviteten skjer sammen med en gruppe mennesker som blir påkrevd å gjøre de samme tingene og hvor alle blir behandlet likt; der dagen er planlagt på forhånd der en aktivitet leder over i en annen og denne sekvensen er påtvunget ovenfra gjennom eksplisitte lover og regler; hvor samtlige aktiviteter er satt sammen til en enhetlig rasjonell plan som uttrykk for institusjonens offisielle mål.⁶⁸

Den britiske sosiologen Christie Davies påpeker at Goffmans modell er upresis. Davies mener at totalinstitusjoner deler viktige fellestrekk, men at de ikke er så homogene som Goffmans modell gir uttrykk for.⁶⁹ For å kunne kartlegge variasjoner lanserer Davies tre momenter, med underspørsmål, som bør undersøkes i forbindelse med totalinstitusjoner.⁷⁰

Det første momentet er i hvilken grad institusjonen er åpen eller lukket. Går personene inn i tjenesten frivillig eller er de der mot egen fri vilje? Er det mulig å forlate institusjonen, eller blir de fysisk holdt igjen ved hjelp av låste dører, piggråd, gjerder etc., og i hvilken grad er hierarkiet innen institusjonen preget av mobilitet?⁷¹

Videre må det eksplisitte offisielle formålet med institusjonen kartlegges. Dette er nødvendigvis ikke alltid like lett siden formålet kan fremstå som tvetydig. Davies skriver at totalinstitusjonenes målsetninger kan deles inn i tre kategorier: Institusjoner som et mål i seg selv, som for eksempel fengsler. Institusjoner som har eksterne oppgaver å utføre, enten militære eller økonomiske, og til slutt institusjoner som har som mål å forandre og/eller sosialisere individer til å oppføre seg i tråd med allment aksepterte normer i samfunnet (transmogrification).⁷²

Det siste momentet som bør klarlegges er virkemidlene som brukes for å få ”innsatte” til å føye seg. Han deler opp i tvangsmidler, normative og belønnende tiltak.⁷³ På bakgrunn av de to første momentene, åpenhet og formål, har Davies utviklet følgende diagram vist på neste side:⁷⁴

⁶⁸ Davies, Christie (1989): Goffman's Concept of the Total Institution: Criticism and Revisions, i *Human Studies*, Vol. 12, No. 1/2, Erving Goffman's Sociology, Springer: Netherlands, s. 77-78.

⁶⁹ Davies 1989: 83.

⁷⁰ Davies 1989: 83.

⁷¹ Davies 1989: 85-86.

⁷² Davies 1989: 88.

⁷³ Davies 1989: 90.

⁷⁴ Davies 1989: 89. Legg merke til at Davies sikter til russiske arbeidsleirer når det i diagrammet står Labor camps.

Degree of closure ↓	← PURPOSE OF TOTAL INSTITUTIONS →		
	External task to perform	End in itself	Transmogrification
Closed	Slavery	Labor camps	Prisons
		P.O.W. camps Internment camps Concentration camps	Brain-washing Re-education camps
Intermediate	Armed forces Jannisaries Mine compounds	Homes for aged or incurables Monasteries	Asylum s
			Boarding schools Therapeutic communities, e.g., Phoenix house Orphanages
Open	Merchant Navy Lumber camps	Kibbutzim Ashrams	Sororities

Figur 1 – Davies analysediagram av totalinstitusjoner

Goffmans begrep og Davies revisjon er viktige verktøy i forsøket på å forstå hva den norske Arbeidstjenesten var og hvilke funksjoner den hadde. Ved å studere Arbeidstjenesten ut fra teoriene til Goffman og Davies vil jeg kunne finne svar på om Arbeidstjenesten kan beskrives som en totalinstitusjon, og i tilfelle hvor total den var.

1.6.3 Samfunnskontekst og hensikt

Jeg har tidligere nevnt at det kunne oppstå dilemmaer i samtiden knyttet til Arbeidstjenesten, og diagrammet til Davies vil forklare hva disse gikk ut på. Det offisielle formålet med totalinstitusjoner kan være tvetydig og A.T. var intet unntak. Hvis formålet med Arbeidstjenesten ligger i skjæringspunktet mellom de to kategoriene som Davies har kalt ”external task to perform” og ”transmogrification” vil det kunne oppstå dilemmaer i samtiden.⁷⁵ Ved å utføre samfunnsnyttig arbeid samtidig med å være et middel i indoktrineringen av norsk ungdom etter nasjonalsosialistisk tankesett, ville det være vanskelig å ta et fast standpunkt overfor Arbeidstjenesten. Dette blir eksemplifisert oppgavens kapittel seks der to Høyesterettsdommere var uenige i hvordan Arbeidstjenesten burde vurderes.⁷⁶ I så måte er det mulig å hevde at Arbeidstjenesten representerte en gråsoner i samtiden, og ved å studere Arbeidstjenesten håper jeg å belyse nyanser som ofte forsvinner i krigssituasjoner eller i den ettertidige erindringen.

Stein Ugelvik Larsen, professor ved Universitetet i Bergen, hevder at de store illustrerte historieverkene, deriblant *Norge i Krig*, har ”blitt stående som solide minnesmerker

⁷⁵ Transmogrification er utledet fra verbet transmogrify som betyr å endre utseende eller form på noe på en grotesk eller bisarr måte.

⁷⁶ Se kapittel 6, s. 118-120.

over årene 1940-45.”⁷⁷ Disse verkene har vært standardsettere hvor tematiseringen og tolkningene har blitt ”offisielle” historier, og på denne måten fremstått som kanoniserende.⁷⁸ Med andre ord har verkene vært med på å skape en nasjonal kollektivtradisjon om krigen i Norge. I denne kollektivtradisjonen virker det ikke å ha vært rom for å studere hvordan A.T. fungerte, og dens potensial som utøver av samfunnsnyttig arbeid. Med tanke på hvordan A.T. blir tolket og fremstilt i *Norge i Krig*, vil denne masteroppgaven være nyanserende og oppklarende.

Oppgaven vil kunne benyttes som grunnlag for videre forskning på den norske Arbeidstjenesten. Samtidig har resultatene en verdi som komparativt materiale på et nasjonalt og internasjonalt plan når det gjelder arbeidstjeneste og ekstraordinær arbeidsinnsats som ofte er nødvendig i unntakstilstander som for eksempel krig. Oppgaven vil gi bidrag til å tette et forsknings- og erindringshull, samt bygge ut eksisterende litteratur ved bruken av mer, bredere og bedre kildemateriale.

1.7 Kilder

Kildematerialet som er brukt i oppgaven kan deles inn i tre kategorier: trykte primærkilder, arkivet etter Arbeidstjenestens Sentralorganisasjon og landssvikarkivet. De trykte primærkildene er blant annet Arbeidstjenestens årbøker (1941-43), og serien *Kunngjøring til Arbeidstjenesten* (K.t.A.:1941-1944, fire bind pluss enkeltnummer for januar, februar og mars 1945). Til årbøkene er det knyttet spesielle utfordringer da disse var ment for offentligheten. Årbøkene gir uttrykk for hvordan A.T. ønsket å fremstille seg selv, og derfor er det spesielt viktig å være kildekritiske til disse. Årbøkene gir derimot et godt innblikk i ideologien som Arbeidstjenesten forfektet, og har således vært viktige for mitt arbeid. Kunngjøringene til Arbeidstjenesten skiller seg fra årbøkene på grunn av dets administrative innhold. I kunngjøringene finnes bestemmelser, forordninger og regulativer etc.. Derfor har kunngjøringene utgjort et viktig kildemateriale da de gir et godt innblikk i institusjonens regler og bestemmelser. I tillegg til årbøkene og kunngjøringene finnes lengre instruksjoner, reglementer og forskrifter for forskjellige deler av tjenesten. Eksempelvis ble det trykket egne instruksjoner for utdanning, reglement for ekserserøvelser og disiplinærreglementer. Disse har utgjort en viktig del av mitt kildearbeid.

Etter frigjøringen ble betydelige deler av arkivene etter departement for arbeidstjeneste og idrett ødelagt. Arkivet etter Arbeidstjenestens Sentralorganisasjon er derimot relativt godt

---

⁷⁷ Larsen 1999: 13.

⁷⁸ Larsen 1999: 13.

bevart og utgjør den andre kildekategorien.⁷⁹ Dette gjelder også kopibøkene etter den alminnelige avdeling i departementet for arbeidstjeneste og idrett. Det tok lang tid før A.T. arkivene kom i orden og under denne prosessen gikk mye materiale tapt. Eksempelvis ble arkivet lagret i et falleferdig skur på Smestad. Her lå arkivet i ti år før det ble flyttet til Store Østre magasin på Hovedøya.⁸⁰ Kopibøkene etter Arbeidstjenestens Sentralorganisasjon og underlagte arbeidsdistrikter er bortimot komplette og gir et unikt innblikk i den daglige driften av organisasjonen. Dessverre eksisterer ikke journalene etter Sentralorganisasjonen og underlagte arbeidsdistrikter. Hvorvidt dette materialet er kastet eller brent er usikkert, men vi vet at en del materiale ble brent rett før frigjøringen. I sin redegjørelse av A.T.-arkivene skriver Ole Kolsrud at Sambandsavdelingen var det eneste politiske kontoret i A.T., og at arkivet etter kontoret ble brent før frigjøringen 8. mai 1945.⁸¹ En utfordring med arkivet er at det er rotete og uoversiktlig, og det er mulig å finne viktige dokumenter i kartonger og mapper som på papiret fremstår som uvesentlige.

Arkivet etter Arbeidstjenesten ble til dels sundplukket og redusert for materiell som kunne ha betydning for rettsoppgjøret. Deler av arkivet ble overlevert til Kriminalpolitiet og Etterretningsavdelingen ved Forsvarets Overkommando.⁸² Derfor søkte jeg innsyn landssvikarkivet i forsøk på å gjenfinne noe av dette materialet, noe jeg også gjorde. Landssviksarkivet utgjør dermed den tredje kildekategorien i dette arbeidet. For å avgrense kildearbeidet valgte jeg å søke innsyn i saksmapper knyttet til Carl Frølich Hanssen. Dette har vært viktig siden Frølich Hanssen var sjef for A.T. fra 1941 og frem til avviklingen i 1945. I disse saksmappene finnes også utdrag fra Høyesterettssaken mot flere A.T.-befal deriblant Sigurd Nitter-Hauge (Distriktssjef 5. Arbeidsdistrikt), samt Høyesteretts domsavsigelse i saken. Høyesterett skulle avgjøre hvorvidt disse personene skulle beholde sine offisersstillinger fra Forsvaret. Derfor måtte Høyesterett på mange måter gjøre det samme som er hovedfokus i denne oppgaven, nemlig å undersøke hva A.T. egentlig var og hvilke funksjoner den hadde. På grunn av dette inneholder materialet spennende dokumenter som har vært viktige for mitt arbeid. I domsavsigelse kommer det fram at Høyesterettsdommerne hadde forskjellige oppfatninger av A.T. og dens virke. Disse oppfatningene blir brukt i kapittel seks for å belyse og drøfte gråsonene Arbeidstjenesten havnet i.

Kildekritikken er sentral innen historisk forskning. Kildekategoriene beskrevet ovenfor må behandles forskjellig i forhold til kildekritikk og troverdighet. Jeg har allerede

⁷⁹ Kolsrud, Ole (2004): *En splintret stat: Regjeringskontorene 1940-1945*, Universitetsforlaget: Oslo, s. 217.

⁸⁰ Kolsrud 2004: 305ff.

⁸¹ Kolsrud 2004: 307.

⁸² Hals, Anne og Jon Krogmoen: *Arbeidstjenestens sentralorganisasjon 1940-1948*, katalog Riksarkivet 2007. Katalog nr. 1272.1/01 s. III.

beskrevet utfordringene knyttet til trykte primærkilder i form av årbøkene. Den andre kildekategorien er derimot av en annen karakter enn den første. Arkivene etter Arbeidstjenesten var aldri tiltenkt offentliggjøring, og var i utgangspunktet beregnet for internt bruk. På bakgrunn av dette vurderer jeg dokumentene i arkivet som relativt troverdige. Landssvikarkivet utgjør kanskje det mest problematiske kildematerialet i forhold til troverdighet. Arkivet inneholder blant annet avhør og egenerklæringer fra tiltalte. Det er rimelig å anta at personer unnlot å fortelle sannheten, og kanskje prøvde å stille seg selv i et bedre lys i avhørene i håp om å unnsnippe straff. Derfor er det spesielt viktig å være kildekritisk i møte med materiale fra landssvikarkivet.

1.8 Metode – min forskningsstrategi

I stikkordsregisteret til verket *The Pursuit of History* av den britiske historikeren John Tosh (2006), står ”see source criticism” oppført bak historisk metode.⁸³ Kildekritikk, eller kildegranskning, har en spesiell posisjon innen historiefaget siden faghistorikere arbeider med historisk materiale som må tolkes. Kildegranskning er å forstå som håndverksregler i møtet med det historiske materialet.⁸⁴ Knut Kjelstadli velger å kalle kildegranskningen for en teknikk som er nødvendig innen historiefagets metoder.⁸⁵ Metode og kildegranskning er dermed ikke det samme. Mens metode kan forstås som en forskningsstrategi for å besvare oppgavens problemstillinger, fremstår kildegranskningen som et redskap innen forskningsstrategien. Kildegranskningens prinsipper har utvilsomt vært viktig i arbeidet med oppgaven, da spesielt siden den utelukkende er basert på skriftlige kilder.

Jeg ønsker å utdype forskningsstrategien som ligger til grunn for oppgaven. Hovedfokuset er kildematerialets innhold og hvordan det brukes for å svare på oppgavens problemstillinger. De tre kildekategoriene vil bli redegjort for i tur og orden.

Innholdet i den første kildekategorien, materiale publisert av Arbeidstjenesten brukes primært for å belyse hvordan institusjonen ønsket å fremstille seg selv, sitt arbeid og virke. Serien *Kunngjøring til Arbeidstjenesten* lettet arbeidet med oppgaven. Dette er fordi serien er sammendrag av de viktigste lover og bestemmelser for Arbeidstjenesten. Dermed trengte jeg ikke å bruke tid på å lete etter dette materialet i Arbeidstjenestens arkiv. Serien har blitt brukt for å få innblikk i organisasjonens oppbygning, virke og reglement. Samtidig har lengre

⁸³ Tosh, John og Seán Lang (2006): *The Pursuit of History: Aims, methods and new directions in the study of modern history*, Fourth Edition, Pearson Education: Harlow, s. 350.

⁸⁴ Kjelstadli, Knut (1997): *Fortiden er ikke hva den engang var: En innføring i historiefaget*, Universitetsforlaget: Oslo, s. 161.

⁸⁵ Kjelstadli 1997: 41-42.

instruksjoner og reglementer muliggjort blant annet analyse av innholdet i og formålet med utdannelsessystemet.

Arkivene etter Arbeidstjenesten, som utgjør den andre kildekategorien, er mer kompleks enn den første, men samtidig har materialet større potensial i forhold til å svare på oppgavens problemstillinger. Arbeidstjenestens Sentralorganisasjon bestod av en lederstab med seks underliggende avdelinger.⁸⁶ Arkivet etter sentralorganisasjonen er delt opp etter de forskjellige avdelingene, noe som gjør kildearbeidet mindre tidkrevende. Kopibøkene etter sjef og lederstab, Personellavdelingen, Planavdelingen, Opplæringsavdelingen og Organisasjonsavdelingen er antatt for å være det viktigste i forhold til oppgavens problemstilling.

Kopibøker etter sjef og lederstab gir innblikk i avgjørelser og vurderinger gjort av den øverste ledelsen. Som navnet antyder hadde Personellavdelingen ansvar for personalsaker, lønn etc., og materialet som avdelingen etterlot gjør det mulig å avklare hvem befalet i A.T. var og hvilke ideologiske sympatier de hadde. Dessverre er det ikke bevart ruller over menige innkalt til Arbeidstjenesten. Planavdelingen hadde oversikt over arbeidsoppgaver, planer og utførelse. Redegjørelsen av A.T.s arbeidsoppgaver og arbeidsinnsats var mulig på grunn av kopibøkene etter Planavdelingen. Materialet etter Opplæringsavdelingen muliggjorde en analyse av Arbeidstjenestens utdanningssystem. I møte med dette materialet stilte jeg spørsmål om utdanningens karakter. Var det en rein praktisk utdanning, og i hvilken grad var den ideologisert? Ved å studere arkivene etter Planavdelingen og Opplæringsavdelingen ble det mulig å belyse forholdet mellom arbeid og utdanning innad i Arbeidstjenesten.

Den tredje og siste kildekategorien, saksmapper fra landssvikarkivet er viktig av flere grunner. I disse har jeg gjenfunnet kritisk materiale som tidligere har tilhørt Arbeidstjenestens arkiver. Videre åpnet materialet opp for å få innblikk i hvordan norske myndigheter betraktet Arbeidstjenesten etter andre verdenskrig. Dermed er materialet fra landssvikarkivet med på å balansere oppgaven.

Gjennomgangen ovenfor viser at oppgaven bygger på en problemstyrt strategi med funksjonelt kildebruk. I følge den danske historikeren Bernard Eric Jensen er problemstyrt strategi når forskningen tar utgangspunkt i et problemkompleks som skal løses ved hjelp av kildene. Kildene blir da brukt funksjonelt. Dette er den vanligste forskningsstrategien i dagens historiefag.⁸⁷ I tillegg er oppgaven basert på kvalitative metode, der fokuset har vært på å stille gode spørsmål til kildematerialet.

---

⁸⁶ Se kapittel 2, s. 27.

⁸⁷ Jensen, Bernard Eric (2006): *Historie – livsverden og fag*, Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag: København, s. 166-167.

Som tidligere nevnt trekker jeg veksel på Patels tilnærming i studien av CCC og RAD. Dette gjelder hovedsakelige tilnærmingen som går ut på å studere og kartlegge Arbeidstjenestens funksjoner i samtiden. Samtidig har Patels studie vært viktig i utformingen av oppgaven i forhold til problemstillingen da jeg brukte hans erfaringer for å utforme sentrale spørsmål til mitt studieobjekt.

Modellen til Goffman og Davies revisjon har stått sentralt i denne oppgaven. Jeg valgte denne modellen på bakgrunn at den kunne være med å belyse flere aspekter ved den norske Arbeidstjenesten.

Kapittel 2: Realhistorisk presentasjon av A.T.

Dette kapittelet er en realhistorisk presentasjon av Arbeidstjenesten. Da Arbeidstjenesten er et relativt utforsket kapittel i okkupasjonshistorien, er det formålstjenelig å lage en slik presentasjon.

Oversikten er i all hovedsak oppdelt tematisk og ikke kronologisk. Årsaken er at det blir lettere å velge ut temaer som er relevant i forbindelse med problemstillingen og resterende kapitler. I dette kapittelet gjør jeg rede for følgende temaer: 1) Forspillet til opprettelsen av Arbeidstjenesten, 2) Arbeidstjenestens organisasjonsstruktur, 3) hvem og hvor mange som deltok i A.T., 4) nazifiseringen av og ideologien bak Arbeidstjenesten. Til slutt redegjør jeg for HLs aksjoner mot Arbeidstjenesten og resultatet av disse.

2.1 Forspillet

På 1930-tallet fantes det flere frivillige arbeidstjenester i Norge. Disse var hovedsakelig tiltak satt i gang av høyreorienterte bevegelser. Eksempelvis organiserte Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (N.S.U.F.) flere arbeidstjenesteleirer i løpet av 1930-tallet.⁸⁸ I konkurranse med NS' sitt tiltak var Frivillig Norsk Arbeidstjeneste, som senere fikk navnet Norsk Riksdugnad. Bak tiltaket stod tidligere reklamemann Walter Fürst.⁸⁹ Fürst, som hadde blitt ekskludert fra NS i 1935 på grunn av illojalitet, kom senere til å organisere Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste sommeren 1940.⁹⁰ Personer fra Norsk Riksdugnad hadde vært aktive i opprettelsen av Administrasjonsrådet 14. april 1940, og her fikk de gjennomslag for å opprette en offentlig arbeidstjeneste.⁹¹

Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste ble opprettet 10. juni 1940 og omfattet både kvinner og menn.⁹² Rundt 6500 menn gjorde tjeneste fordelt på 56 leirer over hele landet. De fleste leirene ble lagt ned rundt august/september 1940, men enkelte ble ikke lagt ned før april 1941. Arbeidsoppgavene gikk hovedsakelig ut på jordbruksarbeid og veiarbeid.⁹³ Det er usikkert hvor mange kvinner som deltok. I en tale i NRK ble det oppgitt at 2000 kvinner deltok i Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste. I samme tale blir

⁸⁸ Egeberg 1941: 36.

⁸⁹ Borgersrud 2010: 182-183. På grunn av at det ligger utenfor oppgavens problemstilling velger jeg å la være å greie ut om de forskjellige arbeidstjenestetiltakene som oppstod på 1930-tallet. Hvis dette er av interesse for leseren kan jeg anbefale verket til Lars Borgersrud.

⁹⁰ Dahl, Hans Fredrik: "Fürst, Walter", i Dahl (red.) 1995: 129.

⁹¹ Borgersrud 2010: 187-188.

⁹² "Brev fra Avviklingsstyret for A.T. til Forsvarsdepartementet." 19. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 207, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁹³ "Oversikt over mannsleire ved Administrasjonsrådets Arbeidstjeneste 1940." Udatert, RA/S-5014, Bab, L0006, 0001, dokument 51-53.

Arbeidstjenesten oppfattet som arvtageren etter Administrasjonsrådets arbeidstjeneste.⁹⁴ Liknende syn hadde også Avviklingsstyret for Arbeidstjenesten, som hadde i oppgave å avvikle A.T. etter krigen.⁹⁵

Samtidig med at Administrasjonsrådets arbeidstjeneste pågikk ble det lagt planer for opprettelsen av en landsdekkende obligatorisk arbeidstjeneste. Omstendighetene rundt planleggingen av Arbeidstjenesten er uoversiktlige. Herbert Bormann, Generalarbeitsführer i RAD, kom til Norge i begynnelsen av juni 1940. Ifølge ham selv hadde han to oppgaver. Den første var å være rådgiver for den norske arbeidstjenesten. Den andre var å drive RADs avdelinger i Norge. Ordren om å reise til Norge kom fra Reichsarbeitsführer Hierl etter oppfordring fra Terboven. Bormann var av den oppfatning at initiativet til en tvungen arbeidstjeneste kom fra Quisling, men dette kunne han ikke si med sikkerhet da han fikk sine instruksjoner fra Reichskommisariatet.⁹⁶ Et brev skrevet av general Otto Ruge mens han satt fengslet på Grini, tegner et annet bilde. Brevet var skrevet til oberstløytnant og artillerioffiser Ragnvald Roscher Nielsen og omhandlet arbeidstjenesten. Ruge hadde hatt samtaler med flere høytstående norske offiserer, samt Fürst angående arbeidstjenesten. Det ble reist bekymringer over tyskeres involvering da Bormann hadde kommet til landet som rådgiver for Fürst. Derfor ønsket Fürst å få norsk befal inn i ledelsen av arbeidstjenesten. Disse skulle sikre at arbeidstjenesten forble et norsk tiltak, og samtidig hindre at det oppstod uvennskap med tyskerne. I tillegg skulle de norske offiserene være av slik karakter at guttene kunne stole på dem og kunne ta deres person som garanti på at arbeidstjenesten forble norsk, altså ikke tysk. Ruge mente å forstå at dette også var fylkesmann, og formann for Administrasjonsrådet, Christensens oppfatning. Derfor anbefalte Ruge Roscher Nielsen og oberstløytnant Ole Berg å gå inn i arbeidstjenestens ledelse. Fürst kunne derimot ikke love at det ble behagelig da han beskrev tyskerne som pågående.⁹⁷ Det var tydeligvis et ønske både fra tysk og norsk side å få etablert en offentlig arbeidstjeneste. Fra norsk hold var det et krav at en slik tjeneste skulle være uten innblanding fra okkupasjonsmakten. Dette skulle vise seg å bli vanskelige slik situasjonen utviklet seg i september 1940.

⁹⁴ "Arbeidstjenestens historie." Tale i NRK 20/11-42 av Arild Jadar, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, dokument 57. I denne talen ble det oppgitt at 6000 menn og 2000 kvinner deltok i Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste. Det finnes mer kildemateriale om Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste som jeg ikke har hatt mulighet til å gå gjennom på RA/S-1334, F, Administrasjonsrådets arbeidstjeneste.

⁹⁵ "Brev fra Avviklingsstyret for A.T. til Forsvarsdepartementet." 19. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 207, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁹⁶ "Rettsbok i bevisopptagelse forut for hovedforhandlingene i straffesak mot general Carl Frølich Hansen.", RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 23.

⁹⁷ "Kjære Oberstløytnant Roscher Nielsen." Grini, 2/8-1940, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 79.

Da riksrådsforhandlingene mislyktes, erstattet Terboven regjeringen med konstituerte statsråder hvor de fleste var tilknyttet NS. Dette ble så gjort offentlig i en radiotale 25. september 1940.⁹⁸ Samme dag utstedte Terboven en forordning som etter første paragraf oppløste landets politiske partier og andre politiske organisasjoner samt underavdelinger. Unntatt var Nasjonal Samling og dens underorganisasjoner.⁹⁹ Administrasjonsrådet ble lagt ned samme dag.

Samme dag som Terboven gjorde NS til landets eneste lovlige parti, ble Axel Heiberg Stang innsatt som kommissarisk statsråd i departement for arbeidstjeneste og idrett.¹⁰⁰ Axel Stang hadde vært medlem av NS siden 1933.¹⁰¹ Allerede 1. oktober 1940 meddelte han i radiotale at det kom til å bli obligatorisk arbeidstjeneste fra våren 1941.¹⁰² I følge *Forordning om de konstituerte statsråder av 28. september 1940* var disse ansvarlige overfor Reichskommisar for å forvalte sitt departement på en velordnet måte.¹⁰³ Det ble dermed stadig klarere at det ville være vanskelig å holde en fremtidig arbeidstjeneste politisk nøytral som tidligere hadde vært målet da Administrasjonsrådet planla den.

2.2 Organisasjonsstruktur

I Arbeidstjenestens årbok for 1941 redegjorde Rolf Holm, kontorsjef i departementet for arbeidstjeneste og idrett, for departementets og Arbeidstjenestens organisasjonsstruktur.¹⁰⁴ Da verken departementet eller Arbeidstjenesten gjennomgikk store organisatoriske endringer i løpet av krigen, bruker jeg Holms redegjørelse som utgangspunkt for denne delen.

Departementet til Stang hadde tre hovedavdelinger. Den første var den *alminnelige avdeling* som var Stangs kontor og sekretariat. Avdelingen hadde blant annet ansvar for økonomi og departementets fellessaker. Her satt også sambandsmannen som hadde ansvar for å opprettholde forbindelsen mellom parti og stat. *Idrettsavdelingen* hadde, som navnet tilsier, ansvar for idretten. Nærmere skulle avdelingen ivareta allmennidrettslige oppgaver. I tillegg hadde avdelingen ansvar for spesialgrener innen idretten som for eksempel motorsport. Den tredje og siste avdelingen innen departementet var *Arbeidstjenestens Sentralorganisasjon*. I følge Holm var dette den mest omfangsrrike av de tre avdelingene og utgjorde en integrert del

⁹⁸ Dahl, Hans Fredrik: "riksrådsforhandlingene", i Dahl (red.) 1995: 354-355.

⁹⁹ Skriv til sjefen for Arbeidstjenesten fra R. Andresen i Personellavdelingen, Oslo, den 20. september 1941, RA/S-5014, Bac, L0020, 0002, dokument 4498. *Forordning om forbud av de politiske partier i Norge, av 25. september 1940* er vedlagt i skrevet fra Andresen.

¹⁰⁰ Dahl, Hans Fredrik: "Arbeidstjenesten (AT)", i Dahl (red.) 1995: 29.

¹⁰¹ Dahl, Hans Fredrik: "Stang, Axel Heiberg", i Dahl (red.) 1995: 394.

¹⁰² Egeberg 1941: 48.

¹⁰³ Skriv til sjefen for Arbeidstjenesten fra R. Andresen i Personellavdelingen, Oslo, den 20. september 1941, RA/S-5014, Bac, L0020, 0002, dokument 4498. "Forordning om de konstituerte statsråder av 28. september 1940" er vedlagt i skrevet fra Andresen.

¹⁰⁴ Egeberg 1941: 51-54.

av departementet. Sjefen for Arbeidstjenesten hadde en lederstab og sentralorganisasjon til rådighet. Sentralorganisasjonen var delt i seks avdelinger. Disse var Organisasjonsavdelingen, Personellavdelingen, Planavdelingen, Forvaltningsavdelingen, Sanitetsavdelingen og Skoleavdelingen (senere Opplæringsavdelingen). Hver av avdelingene hadde ansvar for sine respektive oppgaver på landsbasis og ble ledet av hver sin brigadefører.¹⁰⁵

Ansvarsforholdet mellom departementet og sjefen for Arbeidstjenesten ble regulert av *Forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn*, og senere *Lov om Norges Arbeidstjeneste av 25. mars 1943*.¹⁰⁶ I følge paragraf 3 i forordningen av 17. april var Arbeidstjenesten underlagt sjefen for departementet, mens sjefen for Arbeidstjenesten utøvde kommandoen over organisasjonen. Han skulle lede Arbeidstjenesten og være ansvarlig overfor departementssjef A. Stang. Loven om Norges Arbeidstjeneste fra 1943 var mer eksplisitt når det gjaldt Frølich Hanssens myndighet. Paragraf 3 presiserte at ”Sjefen for Norges Arbeidstjeneste har den øverste kommando over og den direkte ledelse av Norges Arbeidstjeneste.”¹⁰⁷ Stang skulle avgjøre saker som var av prinsipiell betydning eller av viktig art. For Arbeidstjenestens anliggende var det kun Frølich Hanssen som kunne henvende seg direkte til Stang.¹⁰⁸ Likevel sitter jeg med et inntrykk av at Arbeidstjenesten var en sterk og relativt selvstendig organisasjon. Dette kommer til uttrykk da Bormann hevdet at Arbeidstjenesten hadde blitt beskyldt for å være en stat i staten. Beskyldningene kom i etterkant av at Frølich Hanssen hadde satt seg mot verving av A.T.-personell til SS.¹⁰⁹

Utenfor departementet og direkte under Arbeidstjenestens ledelse var det seks *arbeidsdistrikter* i landet. Distriktene hadde egne staber og ble ledet av en distriktssjef med brigadeførers rang. Under hvert distrikt var det tre til fire *fylkinger* som ble ledet av en fylkingsfører. Fylkingene ble oppkalt etter fylket som for eksempel Aust-Agder Arbeidsfylking. I hver fylking var det flere *sveiter*. En sveit tilsvarte en leir. Sveitene utgjorde normalt tre tropper á 45 mann. Hver tropp bestod normalt av tre lag á 15 mann. Laget var dermed den minste enheten innen Arbeidstjenesten. Sveitene var under ledelse av en sveitfører og hadde en total styrke, inkludert befal, på rundt 160 mann.¹¹⁰

¹⁰⁵ Egeberg 1941: 52-53. Se også ”Benevelser av Sentraladministrasjonens forskjellige avdelinger.” 14. november 1942, RA/S-5014, Bc, L0144, 0002, dokument 2547.

¹⁰⁶ Se A.T.: K.t.A. 1941, bilag: 8-12, for *Forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn*, og A.T.: K.t.A.: nr. 3 1943: 55-60 for *Lov om Norges Arbeidstjeneste av 25. mars 1943*.

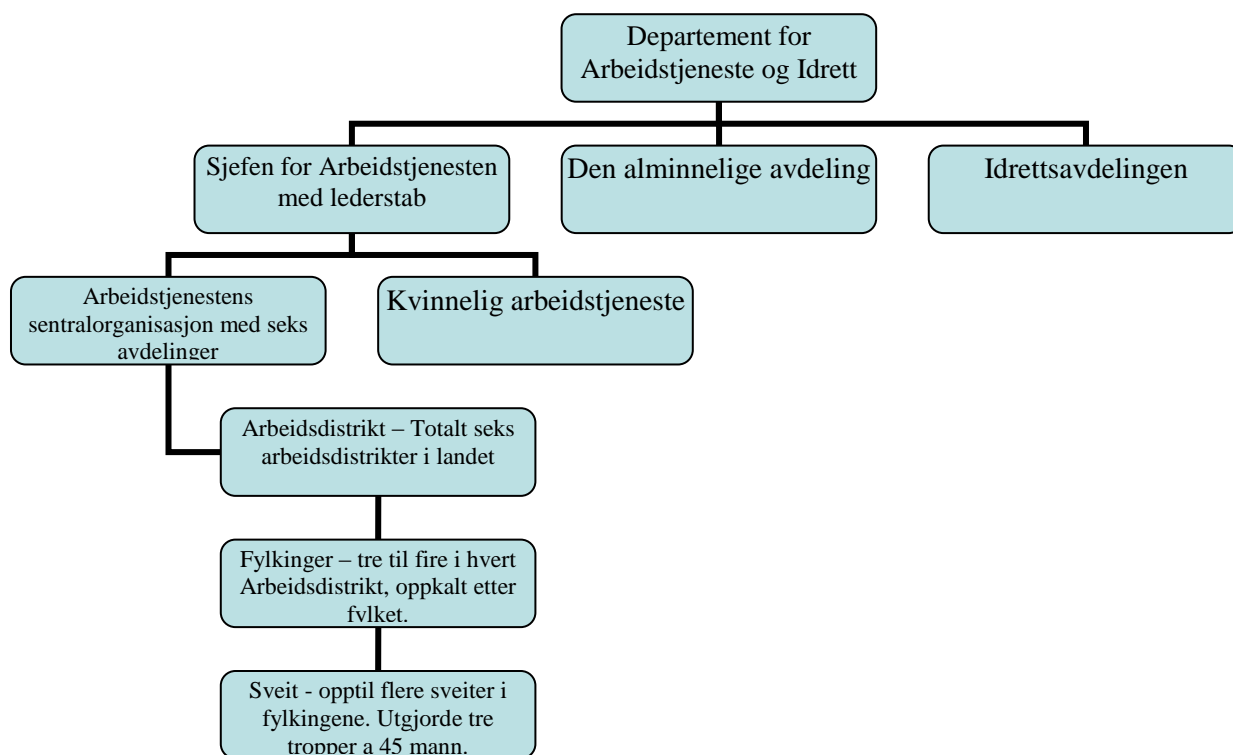
¹⁰⁷ A.T.: K.t.A. nr. 3 1943: 55.

¹⁰⁸ ”Arbeidsordningen i departementet.” Oslo, den 7. november 1944, RA/S-5014, Baa, L0004, 0003, dokument 293.

¹⁰⁹ ”Rettsbok i bevisopptagelse forut for hovedforhandlingene i straffesak mot general Carl Frølich Hansen.”, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 23.

¹¹⁰ Egeberg 1941: 53.

Arbeidsdistriktene var planlagt å omfatte følgende: 1. Arbeidsdistrikt skulle dekke Østfold, Oslo, Akershus og Hedmark. Distriktsstaben holdt til i Oslo. 2. Arbeidsdistrikt omfattet Oppland, Buskerud, Telemark og Vestfold. Her holdt distriktsstaben til i Drammen. 3. Arbeidsdistrikt, som var landets sørligste, inkluderte fylkene Aust- og Vest-Agder samt Rogaland. Distriktsstaben var lokalisert i Kristiansand. 4. Arbeidsdistrikt omfattet Hordaland, Bergen og Sogn og Fjordane. Distriktsstaben skulle ligge i Bergen. 5. Arbeidsdistrikt utgjorde Møre og Romsdal, Sør- og Nord-Trøndelag, med stab i Trondheim. 6. Arbeidsdistrikt var landets nordligste og var tenkt å inkludere Nordland, Troms og Finmark. Her var det planlagt at staben skulle være i Tromsø.¹¹¹ Fullt utbygd skulle organisasjonen ha seks arbeidsdistrikter, 20 arbeidsfylkinger og 80 sveiter på landsbasis. Per 3. september 1943 bestod organisasjonen likevel bare av fem arbeidsdistrikter, 15 fylkingsstaber og 58 sveiter.¹¹² Årsaken var at 6. Arbeidsdistrikt aldri ble fullt utbygd. Nordland Arbeidsfylking var således underlagt 5. Arbeidsdistrikt og var den eneste fylkingen i Nord-Norge. I 1944 hadde fylkingen sveiter i Hattfjelldal, Fiplingdal og Bleikvassli. Samtidig var utbyggingen av Møre og Romsdal Arbeidsfylking kun i planleggingsfasen seinhøst 1944.¹¹³ Organisasjonskartet under viser grovt departementets og Arbeidstjenestens oppbygging:

Figur 2 – Organisasjonskart over A.T. og dept. for arbeidstjeneste og idrett.

¹¹¹ Se Egeberg 1941: 126 og ”Norsk Arbeidstjeneste. av general C. Frølich Hanssen.” Oslo, den 21. april 1942, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, dokument 57. Frølich Hanssen gjorde rede for arbeidsdistriktenes utbygging i en rapport om A.T. datert 18. mars 1942.

¹¹² ”Lønnsatser i A.T.” Oslo, den 3. september 1943, RA/S-5014, Bac, L0026, 0002, dokument 4051.

¹¹³ ”Årboken 1944.” 12. oktober 1944, RA/S-5014, Bg, L0248, 0001, dokument 3415.

2.3 A.T.s militære preg – befalets erfaringsbakgrunn og lærdom fra R.A.D.

Organisasjonsstrukturen med arbeidsdistrikt og fylkinger svarte til Forsvarets gamle divisjoner og infanteriregimenter. Landets tidligere divisjoner var erstattet med arbeidsdistrikter, mens infanteriregimentene var erstattet med arbeidsfylkingene. I tillegg var ekserserreglementet nærmest identisk med reglementet for infanteriet.¹¹⁴

I følge Arnfinn Moland hadde Arbeidstjenesten ”et umiskjennelige militært preg. Byttet man ut spaden med gevær, var det lite som skilte.”¹¹⁵ Dette var ”et steg på veien til mulig krigsinnsats.”¹¹⁶ Videre skriver Moland at NS allerede i 1940 hadde mål om å omdanne Arbeidstjenesten til militære formål.¹¹⁷ Moland argumenterer for at Arbeidstjenestens militære preg hadde sammenheng med NS sitt mål om å omdanne A.T. til militære formål. Hvorvidt NS hadde planer om å bruke A.T. til militære formål, kan jeg ikke uttale meg om da jeg ikke har studert arkivene etter Nasjonal Samling.¹¹⁸ Derimot har seriene jeg har gjennomgått i arkivet etter Arbeidstjenesten ikke gitt noen indikasjoner på at det forelå slike planer. Derfor ønsker jeg å presentere to mulige forklaringer på hvorfor Arbeidstjenesten hadde et slikt militært preg. Den første forklaringen er A.T.-befalets erfaringsbakgrunn fra tidligere hær og marine. Den andre er kunnskapsoverføring mellom Arbeidstjenesten og Reichsarbeitsdienst.

Patel hevder at Reichsarbeitsdiensts militære preg delvis kom av at befalet hadde erfaringsbakgrunn fra militæret. I tillegg presiserer han at RAD var helt gjennom organisert etter en militær modell.¹¹⁹ Dette blir viktig når jeg behandler kunnskapsoverføringen mellom A.T. og RAD. I første omgang vil jeg se på A.T.-befalets erfaringsbakgrunn fra tidligere hær og marine.

Avviklingen av Forsvaret i 1940 medførte at offiserene satt uten stillinger. Dermed var det nærliggende for en del offiserer å søke seg til Arbeidstjenesten hvor de kunne få bruk for sine evner og utdanning.¹²⁰ Jamfør side 25 ble dette til og med anbefalt av Ruge i den tidlige fasen. En tidligere intendant i Arbeidstjenesten forklarte at mange tidligere offiserer gikk inn i Arbeidstjenesten fordi de følte seg rotløse, og hadde dystre fremtidsutsikter. Han hadde vært

¹¹⁴ ”Trondheim byretts dom.” 18. juli 1946, i Utdrag i Høyesteretts sak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 4, s. 297-298, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002. Før krigen bestod den norske hæren av 6. divisjoner. Den nordligste var 6. Divisjon. Arbeidstjenestens inndelinger i arbeidsdistrikter sammenfalt med hvordan det norske landmilitæret var organisert før krigen. Se Nøkleby, Berit: ”Forsvaret”, i Dahl (red.) 1995: 114.

¹¹⁵ Kraglund, Moland 1987: 178.

¹¹⁶ Kraglund, Moland 1987: 178.

¹¹⁷ Kraglund, Moland 1987: 184.

¹¹⁸ Dette er en potensiell svakhet med oppgaven, men på grunn av tidspress måtte jeg dessverre avgrense meg til arkivet etter Arbeidstjenesten. Dette spørsmålet kommer mest sannsynlig å bli dekket av Lars Borgersrud i andre bind i tobindsverket *Den norske militærfascismen 1940-1945*.

¹¹⁹ Patel 2005: 181.

¹²⁰ Høyesterettsdom mot Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 9, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

løytnant i Hærens flyvåpen.¹²¹ Da Arbeidstjenesten skulle ansette befal i 1940, var det tydelig et ønske at disse hadde befalsutdanning fra Forsvaret. Kompanisjefer (sveitførere) og troppssjefer burde ha god utdanning som for eksempel krigs- og/eller befalsskole. Dette gjaldt også for høyere stillinger som for eksempel distriktssjef og stabssjef. Samtidig ble det krevd at befalet måtte ha en ”nasjonal innstilling.”¹²² Tidligere offiserer fra Forsvaret var med å planlegge Arbeidstjenesten i 1940 og flere av disse tok stillinger i Arbeidstjenesten. Enkelte trakk seg ut da nazifiseringen av A.T. tok til.¹²³ Likevel satt det tidligere offiserer i nøkkelstillinger frem til krigens slutt.¹²⁴ En oppgave over tidligere offiserer ved hær og marine ansatt i Arbeidstjenesten per 6. april 1943 viser at mange av A.T.-befalet hadde offisersutdanning. Oppgaven omfatter hele 159 navn og nærmest hele toppledelsen i A.T. er ført opp.¹²⁵ Mitt inntrykk er at A.T.-befalets erfaringsbakgrunn fra hær og marine ble overført til Arbeidstjenesten. Dette kommer spesielt godt fram da Frølich Hanssen bad om å få tilsendt et komplett sett av serien *Kunngjøring til Hæren*. Forespørselen ble sendt til det norske hærarkiv på Akershus. Bakgrunnen var at Frølich Hanssen ønsket å bruke kunngjøringene for å trekke paralleller til hvordan saker ble behandlet tidligere i hær og marine. Videre forklarte han at en del av A.T.-befalet eide disse privat, men at Arbeidstjenesten hadde behov for å disponere et komplett sett.¹²⁶

Et likende, men enda mer påfallende eksempel er hvordan Arbeidstjenesten behandlet straffbare lovovertridelser begått av A.T.-personell eller overfor Arbeidstjenesten. I et skriv av 19. november 1943 til Justisdepartementet redegjør Frølich Hanssen for hvordan straffesaker i A.T. ble behandlet. Han poengterte at straffebehandlingen var den samme som ble innført for hær og marine på 1920-tallet. Videre presiserte han at denne var utilfredsstillende, upålitelig og uberegnelig. Derfor hadde det blitt reist krav innad i A.T. om endringer. Endringene kom i *Lov av 30. mars 1944 om rettergangsmåten i straffesaker for Arbeidstjenesterettene*. Denne loven var utarbeidet i tett samarbeid med tyske rådgivere fra

¹²¹ ”Spesialrapport til Kgl. Norsk Legasjon fra politikontoret, I. Marås.” 13. april 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 88, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

¹²² ”Ansettelse som befal i Arbeidstjenesten.”, RA/S-5014, Bac, L0018, 0001, dokumentet er ikke nummerert. Dette er en brosjyre for ansettelse i Arbeidstjenesten. Den er heller ikke datert, men årstallet 1940 er ferdig trykket inn på søknadspapirene. Brosjyren er i tillegg trykket av Nasjonal Samlings Rikstrykkeri.

¹²³ ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen”, s. 20, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114.

¹²⁴ Se RA/S-5014, P, L0001, 0001. Dette er lister over befalet i Arbeidstjenesten. Listene virker å ha vært løpende ajourført frem til krigens slutt. Stabsbefalet (generaler, brigadeførere, nestbrigadeførere og fylkingførere) utgjorde i alt 51 personer. Blant disse hadde 12 gått befalsskole, mens 28 hadde gått Krigsskolen.

¹²⁵ ”Fastlønte offiserer ansatt i andre statsstillinger.” Oslo, den 6. april 1943, RA/S-5014, Bac, L0026, 0001, dokument 1693. I denne oversikten er general Frølich Hanssen tatt med, samt 11 brigadeførere. Sjefene for de forskjellige avdelingene i Sentralorganisasjonen, samt arbeidsdistriktene hadde stilling som brigadeførere.

¹²⁶ Brev fra Frølich Hanssen til det norske hærarkiv, Oslo, den 14. juni 1941, RA/S-5014, Bac, L0019, 0002, dokument 2590. Slike kunngjøringer inneholdt viktige lover, forordninger og reglementer.

staben til Bormann. Også denne bygget på den tidligere militære straffeprosessordning, men var ikke en slavisk kopi. I tillegg var loven lagt ”nær opptil de gjeldene regler i den tyske arbeidstjeneste (...).”¹²⁷ Eksemplet viser at befalet i A.T. trakk med seg erfaringer fra hær og marine inn i Arbeidstjenesten. Selv om de ikke var fornøyd med straffebehandlingen fra det tidligere Forsvaret, valgte de å bruke denne i A.T.. Også den nye loven baserte seg på den tidligere militære rettergangslov.

Da Arbeidstjenesten skulle bygges opp var det ikke mye tid til disposisjon. Arbeidstjenesten skulle ha første innrykk i mai 1941. Frølich Hanssen forklarte i denne sammenheng følgende: ”Av hensyn til effektiviteten er organisasjonen bygget opp etter militært mønster.”¹²⁸ Uttalelsen kan tolkes på to forskjellige måter. Den første er at det var liten tid og dermed ble A.T. bygget opp etter kjent mønster fra tidligere hær og marine. Den andre tolkingen er at Frølich Hanssen refererte til hvordan organisasjonen måtte være bygget opp for at den kunne drives mest mulig effektivt. Begge tolkningene er plausible.

Tyske rådgivere var med i planleggingen og oppbyggingen av Arbeidstjenesten. Dette ble trukket frem ved flere anledninger. Da Frølich Hanssen holdt et foredrag i aulaen ved Universitetet i Oslo 8. mai 1942, takket han de tyske rådgiverne:

”Under oppbyggingen av denne organisasjon, som jo måtte ta til under særs vanskelige forhold, har vi hatt den aller beste støtte av våre tyske rådgivere. Mange års erfaring fra oppbyggingen av den nye kjempemessige tyske arbeidstjenesten er kommet oss til nytte gjennom den herværende tyske A. T. stabs tålmodige og dyktige hjelp. Mange av de begynnerfeil som de selv hadde gjort og måtte lide for, har disse menn spart oss for å gjøre.”¹²⁹

Dette samarbeidet kan være med å forklare hvorfor Arbeidstjenesten fikk et karakteristisk militært preg. Tidligere ble det gjort klart at RAD var helt gjennom organisert etter en militær modell. Kunnskapsoverføringen fra de tyske rådgiverne påvirket organiseringen av Arbeidstjenesten. En tale av Frølich Hanssen til Nasjonal Samlings Studentfylking understreker nettopp dette. Her poengterte han at Arbeidstjenesten hadde blitt bygget opp etter

¹²⁷ ”Behandlingsmåten av straffesaker i Norges Arbeidstjeneste.” Oslo, den 19. november 1943, RA/S-5014, Baa, L0004, 0001, dokument 156. Se også Arbeidstjenesten (1944): *C6- Disiplinærreglement for Norges Arbeidstjeneste*, A.s Oslotrykk: Oslo, s. 67. Dette disiplinærreglementet trådte i kraft 10. september 1944, og avløste disiplinærreglementet fra 1941. Med andre ord endret ikke straffebehandlingen i Arbeidstjenesten seg før på slutten av 1944.

¹²⁸ ”Norsk Arbeidstjeneste. av general C. Frølich Hanssen.” Oslo, den 21. april 1942, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, dokument 57.

¹²⁹ Arbeidstjenesten (1943): *H3- Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, Bislet Boktrykkeri: Oslo, s. 15. Også kontorsjef i departementet Rolf Holm uttalte lignende i årboken for 1941 side 54.

militære prinsipper på lik linje med den tyske arbeidstjenesten. Dette ble begrunnet med at ”Erfaringene har nemlig vist at de (sic) er det eneste som holder.”¹³⁰

På bakgrunn av dette vil jeg hevde at A.T.-befalets erfaringsbakgrunnen og kunnskapsoverføring fra RAD kan være med å forklare hvorfor Arbeidstjenesten hadde et tydelig militært preg.

2.4 Hvor mange og hvem var de?

I litteraturen om A.T. har det blitt estimert at rundt 30 000 personer tjenestegjorde i Arbeidstjenesten. Dette estimatet er viktig å etterprøve, ikke fordi antallet er interessant i seg selv, men fordi det kan være med å vise Arbeidstjenestens omfang og utvikling. I tillegg er tallet en viktig faktor i utregningene foretatt i kapittel fem, der jeg estimerer Arbeidstjenestens arbeidsinnsats på landsbasis. Et annet viktig spørsmål er hvem som ble kalt inn til Arbeidstjenesten. Her fokuserer jeg hovedsakelig på jordbruksarbeideres deltagelse i Arbeidstjenesten. Dette kan belyse hvorvidt A.T. tilførte, eller trakk arbeidskraft ut av matproduksjonen.

En rekke dokumenter fra Organisasjonsavdelingen inneholder statistiske oppgaver over hvor mange som ble innrullert, utskrevet til, og tjenestegjorde i Arbeidstjenesten. Jeg har valgt å benytte meg særskilt av en oppgave sendt til Bormann sommeren 1944.¹³¹ Denne er gjengitt i tabellen nedenfor:

Tabell 1 - Innrullerte, utskrevne og gjort tjeneste 1941-1944

År	Innrullerte	Utskrevne	Gjort tjeneste	Merknad
1941	*27044	17436	10281	* +172 fra herreder hvor det ikke er holdt sesjon.
1942	28884	**18223	14981	** (ikke Nord-Norge)
1943	33880	23174	10073	
1944	31553	21087	***7770	*** Innkalt til sommertjeneste

Først ønsker jeg å klargjøre hva som ligger bak kategoriene *innrullerte* og *utskrevne*. Innrullerte sikter til alle personer som var pålagt arbeidstjenesteplikt. Disse ble innrullert året de fylte 19 år. Kategorien utskrevne sikter til personer som ble funnet tjenestedyktige. Derfor er det en differanse mellom de to kategoriene da mange innrullerte fikk utsettelse, ble erkjent udyktige eller midlertidig udyktige, eller lot være å møte til Arbeidstjenesten. Eksempelvis for årskullet 1922 (Nord-Norge unntatt) ble det innrullert 28 884 personer. Av disse ble 18 223

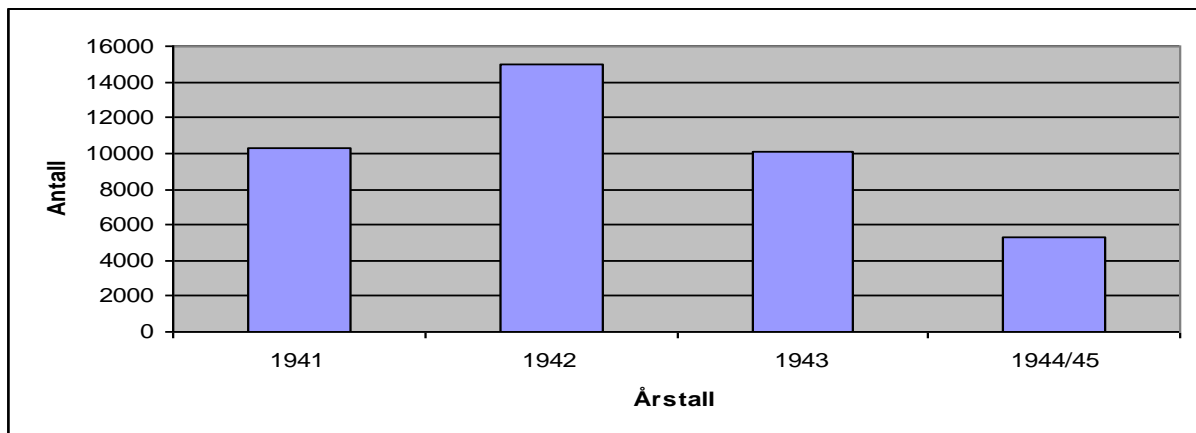
¹³⁰ ”Arbeidstjenesten kultiverer ikke bare jorden – men også guttene.” *Aftenposten* aftenutg, 26. mars 1942, s. 2.

¹³¹ ”Oppgave til der Beauftragte over antall innrullerte, utskrevne og gjort tjeneste i 1941, 1942, 1943 og 1944.” Oslo, den 6. juni 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 466. Grunnen til at jeg bruker denne er fordi dette er den eneste oppgaven som er en samlet fremstilling for årene 1941-1944. Dessuten er det slik at tallene har små variasjoner sammenliknet med tidligere oppgaver, og dermed velger jeg å bruke den seneste i tro på at dette er den mest nøyaktige oppgaven.

funnet tjenestedyktige.¹³² Tabellen ovenfor er likevel ikke en fullstendig oversikt over hvor mange som tjenestegjorde i Arbeidstjenesten i perioden mai 1941 til mai 1945. Sommerkontingenten 1944 er oppgitt, men er dessverre et veldig usikkert tall. Tallet er usikkert fordi det referer til hvor mange som var innkalt til sommertjeneste, og ikke hvor mange som faktisk utførte tjeneste. Et sikrere tall ble oppgitt i en redegjørelse for virksomheten i A.T. sommeren 1944. Her ble det oppgitt at 3904 mann var tjenestedyktige i leirene. Det lave antallet skyldtes svikt i oppmøte, utsettelse på grunn av krigsviktig arbeid (bl.a. Nasjonal Arbeidsinnsats) og sykdom.¹³³

Tabell 1 mangler også oversikt over vinterkontingenten 1944/45. Det ble planlagt en oppsetting på 10 sveiter.¹³⁴ Eksempelvis var det oppsatt tre sveiter ved 5. Arbeidsdistrikt. Disse skulle dimitteres i mai 1945.¹³⁵ Med andre ord ble det kalt inn mannskaper til vintertjeneste 1944/45. Hvis de 10 sveitene var fullt oppsatt med tre tropper hver á 45 mann, utgjorde vinterkontingenten 1944/45 rundt 1350 mann. På bakgrunn av dette anslår jeg at rundt 5254 personer ble innkalt og tjenestegjorde i 1944 og 1945. Fra første kontingent i mai 1941 til avviklingen i mai 1945 hadde rundt 40 600 personer utført arbeidstjenesteplikten. Tabellen 2 viser utviklingen over antall tjenestegjort for hele perioden:

Tabell 2 - Antall personer tjenestegjort i A.T. 1941-1945

Utviklingen i tabellen ovenfor er ikke overraskende. Arbeidstjenestens første kontingent ble kalt inn i mai 1941, og på denne tiden var ikke organisasjonen særlig utbygd. En del av leirene var til og med uferdige da mannskapene ankom.¹³⁶ I 1941 var det tre måneders

¹³² ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet i tiden 1. februar 1942 til dags dato.” Oslo, den 21. januar 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0002, dokument 38.

¹³³ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944.” 15. September 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 164-167, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

¹³⁴ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944.” 15. September 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 164-167, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

¹³⁵ ”Forslag til dimisjonstider vinterskiftet, og forslag til oppsetningstider for sommerskiftet 1945.” 24. mars 1945, RA/S-5014, Bg, L0249, 0001, dokument 589.

¹³⁶ Egeberg 1941: 18.

tjenestetid og tjenesten ble gjennomført i fire skift med to sommerskift og to vinterskift. Til sammen ble det satt opp rundt 80 sveiter fordelt på disse skiftene.¹³⁷ Oppsettingen i 1942 var fordelt på tre skift á tre måneder. Skiftene fordelte seg på to sommerskift og et vinterskift. Totalt ble det satt opp omtrent 120 sveiter, og det markerer et klart toppunkt i antall.¹³⁸ I 1943 ble tjenestetiden forlenget til seks måneder. Derfor ble mannskapene fordelt på en sommer- og en vinterkontingent. Disse kontingentene utgjorde i alt 70 sveiter og 7 tropper.¹³⁹ Forlengelsen av tjenestetiden til 6 måneder medførte at færre personer ble kalt inn og gjennomførte arbeidstjeneste.

Utviklingen i 1944/45 er behandlet på forrige side, men jeg ønsker å legge fram to forklaringer på den negative utviklingen sammenliknet med 1943. Den første er mangelen på befal som rådet i A.T. på dette tidspunktet. Allerede 27. januar 1944 meddelte Frølich Hanssen til 5. Arbeidsdistrikt at sommerens oppsetting måtte reduseres på grunn av befalsmangel. Senere ble det bestemt at det skulle settes opp maksimalt 50 sveiter denne sommeren.¹⁴⁰ Den andre forklaringen er HLs kampanje mot Arbeidstjenesten i 1944. Kampanjen omfattet både paroler og direkte sabotasje. Som jeg viser senere i oppgaven førte kampanjen til store problemer for A.T. når det gjaldt innkalling og oppmøte. I tillegg ble befalsstanden ytterligere redusert ved rømninger.

At over 40 000 personer gjennomførte arbeidstjeneste i hele perioden er ikke overraskende i seg selv. Mer overraskende er at bare under en tredjedel av rulleførte mannskaper (disponible antallet i hvert årskull) gjennomførte tjenesten. Kassasjonsprosenten for hele landet ved sesjonene i 1941 var på hele 20,1 prosent. Prosenten var mindre enn ved de militære sesjonene før krigen.¹⁴¹ Likevel antar jeg at ledelsen i A.T. ønsket få så mange som mulig til å gjennomføre obligatorisk arbeidstjenesten. Hovedforklaringen på hvorfor såpass få gjennomførte tjenesten ligger mest sannsynlig i organisasjonens utbygging. Arbeidstjenesten var for svakt utbygd til å ta imot samtlige rulleførte.¹⁴²

Et annet viktig spørsmål er hvem som ble innkalt til Arbeidstjenesten. *Forordning av 17. april om arbeidstjeneste for menn* la klare retningslinjer for hvem som skulle utføre

¹³⁷ Oversikt over skiftene finnes i A.T.: K.t.A. 1941: 26,53, 86,149 og A.T.: K.t.A. 1942: 15. Det siste vinterskiftet ble først kalt inn i 1942, men omfattet årsklassen 1921.

¹³⁸ A.T.: K.t.A. 1942: 109, 177 og ”Oppsetting og innkalling til vintertjeneste 1942/1943.” Oslo, den 6. januar 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0002, dokument 8a. Også dette vinterskiftet ble først kalt inn i januar 1943.

¹³⁹ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet i tiden 1/2.1943 – 1/4.1944.” Oslo, den 1. juni 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 425.

¹⁴⁰ ”Innsending av forslag til oppsetting av sveiter sommeren 1944.” 27. januar 1944, RA/S-5014, Bg, L0245, 0002, dokument 258 og ”Mangelen på personell under sommerens øvelse.” 13. mars 1944, RA/S-5014, Bg, L0246, 0001, dokument 698. Også i følge K.t.A.: 1944, s. 65 ble det satt opp 50 sveiter denne sommeren.

¹⁴¹ ”Undersøkelse av rekrutter til arbeidstjeneste i Nordmøre.” Oslo, den 16. juni 1941, RA/S-5014, Baa, L0001, 0001, dokument 175.

¹⁴² ”Nr. 123151 Hansen, 1. Vest-Agder sveit, Finland søker utsettelse fra 1. september 1944.” Oslo, den 23. august 1944, RA/S-5014, Bab, L0016, 0001, dokument 3471.

arbeidstjenesteplikten. Unge menn med norsk statsborgerskap skulle kalles inn til A.T. året de fylte 20 år. Unntatt var de som hadde utført militær verneplikt, hadde sjelelige eller legemlige mangler eller hadde utført frivillig arbeidstjeneste tilsvarende 90 dager. Personer som var straffedømte av Folkedomstolen eller ekskludert fra NS ble funnet uverdige og var derfor utelukket fra arbeidstjeneste. I *Lov om Norges Arbeidstjeneste av 25. mars 1943* ble også jøder utelukket fra tjenesten.¹⁴³

Axel Stang og senere Quisling, kunne bestemme at ungdom med spesielle yrker kunne bli helt eller delvis fritatt for arbeidstjeneste.¹⁴⁴ Dette er spesielt interessant i forhold til jordbruksarbeidere. Det kan tenkes at Arbeidstjenesten skapte et behov for seg selv ved at den trakk arbeidskraft ut av jordbruket. Mitt hovedanliggende er at A.T. i sum tilførte jordbruket viktig arbeidskraft. Tidlig i 1941 ble det bestemt at søknader om fritakelse fra jordbruksarbeidere skulle innvilges i størst mulig utstrekning. Bestemmelsen ble gjort ut fra hensyn til matauken.¹⁴⁵ Dette året ble jordbrukere og skogsbrukere fritatt for utskrivning til sommertjeneste. Derimot viste det seg at en stor del av de fritatte ikke forble i jordbruket, men tok bedre lønnet arbeid på for eksempel tyske anlegg. Landbruksdepartementet ønsket at jordbruksarbeidere skulle fritas for sommertjeneste i 1942 under forutsetning av at de kunne bindes til jordbruket.¹⁴⁶ 1. mai 1942 ble det bestemt at jordbruksarbeidere skulle få utsettelse etter søknad. Søknaden måtte inneholde attest fra lensmann, jordstyret eller arbeidsformidlingen der det fremkom at vedkommende var nødvendig i jordbruksarbeid. Den myndighet som utstedte attesten var pliktig å kontrollere at vedkommende faktisk utførte aktivt jordbruksarbeid og ikke tok på seg annet arbeid. Igjen var hensynet til mataukingen bakgrunnen for bestemmelsen.¹⁴⁷ Også i 1944 var det forsøk på å la jordbrukere slippe sommertjeneste. Likevel kom det klager på at A.T. tok arbeidshjelp fra jordbruket. Mangelfull kontroll ved sesjonene var årsaken til at det ikke hadde lyktes å holde jordbruksarbeidere borte fra sommertjeneste. Mange personer, som egentlig var jordbrukere, hadde blitt ført opp under andre yrker. Dette førte til at det kom inn mange søknader om permisjoner og utsettelse dette året.¹⁴⁸ Jordbrukere som likevel var kalt inn fikk i stor grad permisjon for å reise hjem i onnene. Mitt inntrykk er at dette var gjeldende praksis for samtlige år. I 1944 uttalte Frølich Hanssen at Arbeidstjenesten måtte vise forståelse overfor krav fra jordbrukshold. Derfor

¹⁴³ Se A.T.: K.t.A. 1941, bilag: 8-12 og A.T.: K.t.A.: nr. 3 1943: 55-60.

¹⁴⁴ Dette blir poengtert både i forordningen fra 1941 og loven fra 1943. I paragraf 11 i loven fra 1943 er det derimot fastsatt at ministerpresidenten (Quisling) kunne fatte slike avgjørelser.

¹⁴⁵ A.T.: K.t.A. nr. 1 1941: 10.

¹⁴⁶ Rapport om A.T.” Oslo, den 18. mars 1942, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 51.

¹⁴⁷ A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 114-115.

¹⁴⁸ ”Søknader om permisjon til onnearbeider.” Oslo, den 24. juli 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 660.

burde permisjonssøknader for onnearbeider ”innvilges i den utstrekning det etter nøye undersøkelser viser å være absolutt påkrevd.”¹⁴⁹ Arbeidstjenesten forsøkte å unngå å trekke arbeidskraft ut av jordbruket, samtidig tilførte den primærsektoren arbeidskraft i form av arbeidere fra byene som ikke hadde trening med jordbruksarbeid.

Politiseringen av Arbeidstjenesten er tydelig da personer ekskludert fra Nasjonal Samling ble funnet uverdige for tjeneste. Som nevnt på forrige side ble også jøder ekskludert fra Arbeidstjenesten i 1943. Bestemmelsen kom i etterkant av jødeaksjonene høsten 1942. Derfor virker bestemmelsen å ha vært av prinsipiell art i den forstand at på dette tidspunktet hadde de fleste jødene enten flyktet eller blitt deportert. Et brev datert 29. august 1941 fra Axel Stang til NS-justisminister Sverre Riisnæs viser at antisemittisme likevel var tidlig til stede i departementet. Stang sa seg enig i forslag om avskjedigelse av jødiske embets- og tjenestemenn. Videre presiserte han at dette ikke hadde betydning for hans fagområde da ”hverken Arbeidstjenesten, Idrettsforbundet eller Kvinnelig Arbeidstjeneste beskjeftiger jøder.”¹⁵⁰ Arbeidstjenesten skulle blant annet ”oppdra den norske ungdom i norsk nasjonal ånd til disiplin og samkjensle (...)”.¹⁵¹ Den nasjonalsosialistiske tankegangen fordret oppbygging av dikotomien ”oss” og ”de andre”. Utelukkelsen av jødene fra Arbeidstjenesten er et godt eksempel på dette.

2.5.1 Nazifiseringen av Arbeidstjenesten

Når jeg i denne delen behandler nazifiseringen av Arbeidstjenesten er det viktig å presisere hva jeg legger i begrepet nazifisering. Nazifiseringen blir her knyttet til Nasjonal Samlings økende kontroll over A.T.. Dette innebar organisatorisk underleggelse, innføring av nazistisk ideologi samt kontroll over ansettelsen av A.T.-befalet. At A.T. i stor grad ble koplet til NS sitt politiske prosjekt kommer tydelig fram i *Håndbok for Arbeidstjenestemannen*. Her ble opprettelsen av A.T. tolket som en fullbyrdelse av post syv i partiprogrammet til NS som ønsket å innføre en frivillig arbeidstjeneste for å styrke solidaritetsfølelsen og som ledd i byggingen av landet.¹⁵²

Opprettelsen av departementet for arbeidstjeneste og idrett ledet av kommissarisk statsråd og NS-medlem Axel Stang bør sees på som et ledd i nazifiseringen av

¹⁴⁹ ”Søknader om permisjon til onnearbeid.” Oslo, den 6. juli 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 573.

¹⁵⁰ Brev fra Axel Stang til Sverre Riisnæs, 29. august 1941, RA/S-1334, Ga, L0002, dokument 629. I tillegg ville ikke Stang ansette jøder som funksjonærer i departementet eller underliggende avdelinger.

¹⁵¹ A.T.: K.t.A. 1941, bilag: 8. Dette er nevnt både i *Forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn* og i *Lov om Norges Arbeidstjeneste av 25. mars 1943*.

¹⁵² Arbeidstjenesten (1942): C5 – *Håndbok for Arbeidstjenestemannen, Del 1, (Til prøve)*, Nasjonal Samlings Rikstrykkeri: Oslo, s. 46.

Arbeidstjenesten. Dette medførte at A.T. i realiteten ble organisatorisk underlagt Nasjonal Samling. Derimot er det innføringen av den ”gamle norske hilsen” med oppstrakt hånd som har blitt stående som symbol på nazifiseringen av A.T. som tiltok i styrke og grad fra 1941 og utover.

Fra departementet for arbeidstjeneste og idrett ble det meldt at den gamle norske hilsen skulle innføres i departementet og Arbeidstjenesten fra 8. januar 1941. Daværende sjef for Arbeidstjenesten Magnus Hagem ble pålagt å sørge for at dette ble etterkommet i Arbeidstjenestens sentralledelse, skoler og øvrige avdelinger. Brevet var underskrevet av Rolf Jørgen Fuglesang etter fullmakt fra Stang.¹⁵³ Innføringen av denne hilsenen vakte store reaksjoner blant elevene på Arbeidstjenestens befalskurs i Gausdal vinteren 1940-1941. Elevene utformet protestskriv og flere sa opp stillingen i Arbeidstjenesten. Fuglesang kom så til Gausdal og truet elevene med fengselsstraff og tap av statsborgerlige rettigheter dersom de forlot skolen.¹⁵⁴ Ikke bare elevene, men også høyerestående befal protesterte mot den nye hilsningsmåten. Arbeidstjenestens skolesjef oberst David Thue søkte avskjed 8. januar 1941. Han ble meddelt avskjed 22. januar, men ble minnet på at avskjeden kunne oppfattes som en demonstrasjon mot nyordningen. Avskjeden kunne derfor få konsekvenser med tanke på fremtidig ansettelse i andre stillinger. I tillegg var hans offiserslønn og pensjon truet.¹⁵⁵ I samme tidsrom kom liknende avskjedssøknader fra blant annet sanitetssjefen oberstløytnant Hoff, major Arne Laudal i avdelingen for skoler og kurser, og oberst August Tobiesen sjef for Organisasjonsavdelingen.¹⁵⁶ Offiserene fra Forsvaret som ikke hadde NS sympatier fikk et tydelig dilemma mellom å fortsette i Arbeidstjenesten, eller å trekke seg ut og risikere å gå uten arbeid eller pensjon.

Mest sannsynlig var det Quisling som ønsket å innføre den nye norske hilsen i Arbeidstjenesten. Da innføringen ble møtt med store protester endte saken med et kompromiss ved at hilsenen bare gjaldt befalet.¹⁵⁷ Axel Stang meddelte til Hagem at den nye norske hilsen var å betrakte som en særrett for befalet, og at menige i første omgang skulle

¹⁵³ ”Skriv fra Statsråden til Sjefen for Arbeidstjenesten.” 6. januar 1941, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 1, s. 4a, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002. Brevet er også å finne i RA/S-1334, Ga, L0001, dokument 167.

¹⁵⁴ ”Politirapport til Den kgl. Norske legasjon fra kriminalbetjent E.Storli.” 2. november 1942, Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 1, s. 53-54, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002. Se også ”Erklæring fra NN.” 10. mars 1947, i Tilleggsutdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 4, s. 225, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0003.

¹⁵⁵ Brev fra R.J. Fuglesang til Arbeidstjenestens Riksskolesjef oberst David Thue, Oslo, den 22. januar 1941, RA/S-1334, Ga, L0001, dokument 220.

¹⁵⁶ Svar på disse søknadene er å finne i RA/S-1334, Ga, L0001.

¹⁵⁷ ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen”, s. 20-21, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114.

benytte den gamle militære hilsen.¹⁵⁸ Hagem på sin side søkte avskjed fra stillingen som sjef for Arbeidstjenesten 22. april 1941. Bakgrunnen var at han hevdet Stang brøt tidligere løfter om at hilseplikten ikke skulle innføres for menige. Stang derimot poengterte at spørsmålet vedrørende innføring av den nye norske hilsen for menige ikke var tatt opp til endelig avgjørelse. Hagem fratradte stillingen 26. april 1941.¹⁵⁹ Tidligere oberst i feltartilleriregiment nr. 1 Carl Frølich Hanssen overtok stillingen etter Magnus Hagem. Frølich Hanssen som hadde både krigsskoleutdannelse og militær høyskole ble formelt innsatt som sjef for Arbeidstjenesten 15. mai 1941.¹⁶⁰ Avskjeden av Hagem og innsettelsen av Frølich Hanssen må betraktes som et ledd i nazifiseringen av Arbeidstjenesten. *Partiforordningen av 27. november 1942 om NS gruppeorganisasjon* viser Frølich Hanssens tette forhold til NS. Forordningen slo fast at han var partiets øverste tillitsmann i Arbeidstjenesten og var under Axel Stang direkte underlagt Quisling og Riksledelsen.¹⁶¹

Nasjonal Samlings gruppeorganisasjon virket å ha vært en egen organisasjon innad i Arbeidstjenesten. Samtlige NS-medlemmer i A.T. var automatisk medlemmer av Arbeidstjenestens NS-gruppeorganisasjon. I følge partiforordningen av 27. november 1942 skulle alle saker av politisk art gå gjennom A.T.s NS-gruppeorganisasjon, og ikke den vanlige tjenestevei. På denne måten hadde NS-medlemmer i Arbeidstjenesten rapporteringsplikt vedrørende saker av politisk art. Slike saker skulle sendes gruppelederen.¹⁶² I 5. Arbeidsdistrikt var det tre gruppeledere med ansvar for hver sin fylking. Over dem stod en distriktsgruppeleder med ansvar for hele arbeidsdistriktet. Gruppeledernes oppgave var å ”holde seg underrettet om alle straffbare handlinger av politisk art, undersøke hva som er skjedd, om mulig oppklare misforståelser.”¹⁶³ Slike saker skulle rapporteres til distriktsgruppelederen. I tillegg skulle gruppelederne i fylkingene være ”best mulig orientert om den til enhver tid herskende politiske stemning i sin del av Arbeidstjenesten.”¹⁶⁴ Lederen for Arbeidstjenestens NS-gruppeorganisasjon var Frølich Hanssen og under ham sambandsmannen. Sambandsmannen inngikk i Arbeidstjenestens lederstab og var direkte

¹⁵⁸ Brev fra Axel Stang til Magnus Hagem, daværende sjef A.T., Oslo, den 21. april 1941, RA/S-1334, Ga, L0002, dokument 26.

¹⁵⁹ Brev fra Axel Stang til Magnus Hagem, Oslo, den 25. april 1941, RA/S-1334, Ga, L0002, dokument 53.

¹⁶⁰ ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen”, s. 17, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114 og RA/S-1334, Ga, L0002, dokument 146.

¹⁶¹ A.T.: K.t.A. nr. 4 1943: 76.

¹⁶² A.T.: K.t.A. nr. 4 1943: 76-77 og ”Til NS-medlemmer i Arbeidstjenesten.” 30. april 1943, i A.T.: K.t.A. nr. 4 1943: 77-78.

¹⁶³ ”Oppnevning av NS Gruppeledere i 5. Arbeidsdistrikt med Nordland Arbeidsfylking.” 29. november 1943, RA/S-5014, Bg, L0245, 0002, dokument 4960.

¹⁶⁴ ”Oppnevning av NS Gruppeledere i 5. Arbeidsdistrikt med Nordland Arbeidsfylking.” 29. november 1943, RA/S-5014, Bg, L0245, 0002, dokument 4960.

knyttet til Frølich Hanssen.¹⁶⁵ Sambandskontoret i departementet for arbeidstjeneste og idrett fikk forelagt saker fra departementets underavdeling inkludert Arbeidstjenesten. Kontorets formål var å opprettholde kontakt med Quisling. Derfor skulle ”alle saker som direkte eller indirekte vedrører eller har betydning for N.S.” forelegges Sambandskontoret.¹⁶⁶ Arbeidstjenestens NS-gruppeorganisasjon tolker jeg derfor som en kontroll og overvåkningsinstans for Nasjonal Samling. I følge Ole Kolsrud ble dokumentene til Sambandskontoret brent i forkant av frigjøringen.¹⁶⁷ Derfor bygger min tolkning på et fragmentert kildegrunnlag, og det forblir usikkert i hvilken grad rapportering av politiske saker gikk fra NS-medlemmer opp til departementet. Med andre ord er det vanskelig å anslå utbyggingen av og aktivitetsnivået til Nasjonal Samlings gruppeorganisasjon i Arbeidstjenesten.

Utdanningen i Arbeidstjenesten fikk også et tydelig nasjonalsosialistisk preg. Faget ”kulturell fostring” hadde sterkt nasjonalsosialistisk innhold, og var således en del av nazifiseringen av Arbeidstjenesten. Frølich Hanssen skrev til distriktsstaben i 5. Arbeidsdistrikt at faget kulturell fostring utgjorde opplysningsvirksomheten i Arbeidstjenesten. Planene for dette faget var nøye utarbeidet og annen propagandavirksomhet i leirene var ikke tillatt.¹⁶⁸ *Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste* var skrevet for A.T.-befalet. Stoffsamlingen inneholdt en rekke tekster som befalet skulle tilegne seg for å undervise i leirene.¹⁶⁹ Innholdet er av nasjonalsosialistisk karakter og dette blir tydelig i delen som omhandler politikk. Her greies det ut om at begrepet rase var viktig i nasjonalsosialistisk politikk, og rasebiologien fikk dermed større plass i det politiske liv. ”Dette er helt naturlig bl.a. av den grunn at rase-fellesskapet er grunnlaget for interesse-fellesskapet (...).”¹⁷⁰ Innføringen av kulturell fostring vakte reaksjoner fra enkelte befal. Eksempelvis søkte en lagfører avskjed fra A.T. da han følte ”seg fullstendig uskikket og ikke ser seg istand til å holde kulturelle forelesninger etter slike linjer som kreves.”¹⁷¹ Utdanningen, både den praktiske og ideologiske, studeres mer inngående i kapittel fire.

¹⁶⁵ A.T.: K.t.A. nr. 4 1943: 76-77.

¹⁶⁶ ”Sambandskontoret.” Oslo, den 30. august 1941, RA/S-1334, Ga, L0002, dokument 639.

¹⁶⁷ Kolsrud 2004: 307.

¹⁶⁸ Brev fra Frølich Hanssen til Sigurd Nitter-Hauge, brigadefører 5. Arbeidsdistrikt, Oslo, den 27. november 1941, RA/S-5014, Baa, L0002, 0001, dokument 479.

¹⁶⁹ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 7.

¹⁷⁰ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 85.

¹⁷¹ ”Avskjed fra Arbeidstjenesten.” Oslo, den 25. juli 1941, RA/S-5014, Bac, L0020, 0001, dokument 3242.

2.5.2 A.T.-befalet og NS.

Nazifiseringen av Arbeidstjenesten blir enda tydeligere i lys av ansettelsesprosessen av A.T.-befalet. Ansettelser i Arbeidstjenesten skulle godkjennes på forhånd av Nasjonal Samlings Personalkontor for offentlig tjeneste (NSPOT). Det ble laget oppgaver over søkerne og disse måtte inneholde søkerens tidligere og daværende medlemskap i politiske partier. Oppgavene ble så sendt til NSPOT for godkjenning, og ingen kunne bli ansatt i A.T. uten godkjenning fra NSPOT.¹⁷² *Norsk Krigsleksikon* opplyser at NSPOT ble omorganisert og lagt under partiets generalsekretær i 1942. Dette skjedde etter protester mot overvåking og partifavorisering ved ansettelser i offentlige stillinger.¹⁷³ På tross av dette virket det ikke som NS oppga kontrollen over befalsstanden i A.T.. Et skriv fra Arbeidstjenestens Personellavdeling til NS-Personalkontor datert 10. februar 1943 viser at NS-Personalkontor fremdeles hadde god kontroll over ansettelse og forfremmelse av A.T.-befalet. Alle nye ansettelser i A.T. over lagførers grad skulle innsendes til politisk bedømmelse.¹⁷⁴ Et annet eksempel verdt å trekke frem var da stenografen ved distriktsstaben i 5. Arbeidsdistrikt søkte avskjed. Søknaden hennes ble avslått av brigadefører og tidligere kaptein Rolf Andresen, sjef for Sentralorganisasjonens Personellavdeling. En av årsakene til avslaget var hennes NS-medlemskap og at hun var det eneste NS-medlemmet i distriktsstaben. Hvis hun fikk avskjed fryktet personalsjefen ”kritikk fra Generalsekretariatets personalkontor, når det viser seg at det bare er ikke-medlemmer som er ansatt.”¹⁷⁵

Det var mulig å være befal i Arbeidstjenesten uten å være medlem av Nasjonal Samling. Medlemskap i NS var ikke en betingelse for opptakelse som befal i A.T..¹⁷⁶ Derimot krevdes det faglig skikkethet og at troskap overfor ”det bestående styre er i orden (...).”¹⁷⁷ Dette standpunktet ble gjentatt i et brev til en som var interessert i å bli lagfører i Arbeidstjenesten. Også her ble det poengtert at det ikke var nødvendig å være medlem av NS, men at man måtte ha en ”positiv lojalitet”.¹⁷⁸ I kopibøkene etter Sentralorganisasjonens Personellavdeling er det flere oppgaver som underbygger at dette var gjeldende praksis. I samtlige år sendte avdelingen oppgaver over ansettelser, forfremmelser og avskjed til

¹⁷² ”NS Personalkontor off.Tjeneste.” 7. april 1941, RA/S-5014, Bac, L0018, 0001, dokument 1477 og ”Ansettelse i Arbeidstjenesten.” Oslo, den 3. juni 1941, RA/S-5014, Bac, L0019, 0001, dokument 2353.

¹⁷³ Dahl, Hans Fredrik: ”NSPOT”, i Dahl (red.) 1995: 308.

¹⁷⁴ ”Regler for politisk bedømmelse av stillinger i offentlig tjeneste.” Oslo, den 10. februar 1943, RA/S-5014, Bac, L0025, 0001, dokument 788.

¹⁷⁵ ”Assistent I, frk. NN, søker avskjed i Arbeidstjenesten.” Oslo, den 6. november 1942, RA/S-5014, Bac, L0024, 0001, dokument 5797.

¹⁷⁶ ”Ansettelse som befal i Arbeidstjenesten.” Oslo, den 24. november 1941, RA/S-5014, Bac, L0022, 0001, dokument 5749.

¹⁷⁷ ”Troppfører NNs søknader.” Oslo, den 10. oktober 1941, RA/S-5014, Bac, L0021, 0001, dokument 4964.

¹⁷⁸ Personellkontorets svar på brev fra NN, Oslo, den 5. april 1943, RA/S-5014, Bac, L0026, 0001, dokument 1662.

sambandsmannen i departementet. Oppgavene inneholdt personellets politiske standpunkt. En oppgave datert 7. juli 1942 viser at det ble ansatt en kvartermester som var oppgitt som ”positiv” og en underkvartermester som ikke var medlem i det hele tatt. I tillegg ble en annen underkvartermester oppgitt som ”nøytral” forfremmet.¹⁷⁹ Dette går igjen i disse oppgavene og er ikke å regne som unntakstilfelle.

Rolf Andresen, personalsjef i A.T., skrev at de ikke hadde forsøkt å tvinge sitt befal inn i NS.¹⁸⁰ Det kan nok være riktig, men hvis et befal først var NS-medlem var det vanskelig å melde seg ut uten konsekvenser. Samme person som skrev at A.T. ikke ville tvinge befalet inn i NS kom med en skarp advarsel til en troppfører som hadde meldt seg ut av partiet. Sveitføreren meldte seg ut av NS etter påtrykk fra foreldrene. Andresen påpekte de alvorlige konsekvensene dette ville få for troppførerens stilling i Arbeidstjenesten. Videre mente Andresen at vedkommende burde være voksen nok til å ta et eget standpunkt uavhengig av foreldrene.¹⁸¹ Troppføreren som havnet i et tydelig krysspress risikerte å miste stillingen i Arbeidstjenesten hvis han forble utmeldt av partiet. I enkelte tilfeller kunne risikoen være betraktelig større. Andresen ba statspolitiet holde en nestsveitfører under observasjon da nestsveitføreren hadde blitt dimittert fra Arbeidstjenesten på grunn av sin negative politiske innstilling.¹⁸² Jeg vil hevde at A.T. i liten grad presset befalet sitt til å bli medlem av NS, men i større grad presset eksisterende medlemmer til å opprettholde medlemskapet.

En befaloversikt for 1944 utarbeidet av Personellavdelingen gir verdifull informasjon om forholdet mellom A.T.-befalet og Nasjonal Samling. Oversikten som ble sendt til Frølich Hanssen redegjør blant annet for hvor mange prosent av befalet som var medlem av NS per 1. januar 1945. En del av oversikten er gjengitt i tabellen under.¹⁸³

Tabell 3 - Befaloversikt pr. 1/1-45.

	Ansatt pr. 1/1-45	Budsjettert	Antatt medl.N.S.	% medlemskap NS
Stabsoffiserer	53	80	48	90,6
Høyere troppbefal og planbefal	349	499	276	79,1
Overlagfører og lagførere	430	780	218	50,7
Administrasjonsbefal	273	458	187	68,5
Sanitetsbefal	50	113	18	36
Musikere	108	145	19	17,6

¹⁷⁹ ”Oppgave over ansettelser og avskjed av personell i tiden 29/6-6/7-42.” Oslo, den 7. juli 1942, RA/S-5014, Bac, L0022, 0002, dokument 3662.

¹⁸⁰ ”Ad kaptein Alex Eidsmo.” Oslo, den 15. juli 1942, RA/S-5014, Bac, L0022, 0002, dokument 3810.

¹⁸¹ Brev fra Rolf Andresen til sveitfører NN, Oslo, den 8. desember 1942, RA/S-5014, Bac, L0024, 0002, dokument 6407.

¹⁸² Brev fra Rolf Andresen til Statspolitiet, Oslo, den 5. mars 1943, RA/S-5014, Bac, L0025, 0002, dokument 1196.

¹⁸³ ”Befaloversikt for 1944.” Oslo, den 8. februar 1945, RA/S-5014, Bac, L0027, 0002, dokument 352.

Per 1. januar 1945 var det ansatt totalt 1263 befal i Arbeidstjenesten, noe som var langt under det budsjetterte tallet på 2075 befal. Dette er med på å underbygge påstanden om at A.T. slet med befalsmangel mot slutten av krigen. Av det ansatte befal ble det oppført at 766 var medlem av NS. NS-medlemmene blant befalet utgjorde en samlet prosentvis rett i overkant av 60 prosent. Oversikten på forrige side viser en klar tendens i retning av høyere prosentvis medlemskap blant høyerestående befal. Eksempelvis var hele 90,6 prosent av stabsoffiserene medlem av NS. I rapporten ble det kommentert at sanitets- og musikergruppen dro den samlet prosentvisen ”styggt nedover.” Derimot var Personellavdelingen fornøyd med prosentvis medlemskap blant befalsgruppene som kom i kontakt med A.T.-mannskapene. Her ble det oppgitt at 84,7 prosent av sveitførerne, 76,8 prosent av nestsveitførerne og 74,8 prosent av troppførerne var NS-medlemmer. Av overlagførerne var 73,1 prosent medlemmer, mens 43,6 prosent av lagførerne var oppført som NS-medlemmer.¹⁸⁴

Et brev fra brigadefører Odd Gramh, distriktssjef i 1. Arbeidsdistrikt, til personalsjefen kan være med å belyse hvorfor Personellavdelingen fant det ønskelig at befalet som kom i kontakt med mannskapene var NS-medlemmer. Brevet var rettet som klage på sveitføreren ved Bjørkelangen A.T.-leir. Gramh var tydelig misfornøyd med sveitførerenes partiarbeid og bemerket følgende:

”Om befalet ikke har tid til å drive partiarbeid i egentlig forstand, så skal de gjennom sitt eksempel og sin innsats med omsyn til det kulturelle arbeid søke å vinne tilhengere for den nasjonalsosialistiske ide.”¹⁸⁵

Gramh fortsatte med å utheve at sveitføreren verken hadde vilje eller evne til å gjøre dette. I tillegg ble han beskrevet som sur og negativ, og hadde lett for å ta fra mannskapene arbeidsgleden. På bakgrunn av dette ønsket Gramh at sveitføreren ikke skulle få tjenestegjøre ved leiren da han ønsket en person som kunne ”gjøre sveiten og leiren til et arnested for det nye Norges tanker og ideer, og på den måten både vinne befalet, AT-guttene og folk omkring for vår store sak.”¹⁸⁶ Med andre ord virket det å ha vært politiske og ideologiske motiver bak ønsket om at flest mulig av befalet var NS-medlemmer.

Eksempelet om sveitføreren ovenfor er med på å belyse problematiske spørsmål rundt hvem som var å regne som nazister, og hvilke kriterium en person måtte oppfylle for å kunne bli regnet som nazist. Var det slik at NS-medlemskap automatisk gjorde en person til nazist? Holder man fast på NS-medlemskap som eneste kriterium begår man, etter min mening, en

¹⁸⁴ ”Befaloversikt for 1944.” Oslo, den 8. februar 1945, RA/S-5014, Bac, L0027, 0002, dokument 352.

¹⁸⁵ ”Forhold ved AT-leiren Bjørkelangen.” Oslo, den 5. mars 1943, RA/S-5014, Bc, L0141, 0002, dokument 88.

¹⁸⁶ ”Forhold ved AT-leiren Bjørkelangen.” Oslo, den 5. mars 1943, RA/S-5014, Bc, L0141, 0002, dokument 88.

stor feil. Sett at sveitføreren på forrige side meldte seg inn i NS for å få seg arbeid slik at han kunne forsørge familien. Gjør dette ham til en nazist? Mye tyder på at flere meldte seg inn i NS for lettere å oppnå lønnede befalsstillinger.¹⁸⁷ Derfor er prosentvis NS-medlemskap blant A.T.-befalet en usikker målestokk på hvor nazifisert A.T. var. Derimot var det tydelig at Personellavdelingen ønsket at befalet skulle være NS-medlemmer jamfør forrige side. Dette, og at NS skulle godkjenne alle ansettelser, er derimot klare tegn på at A.T. hadde gjennomgått en nazifiseringsprosess.

2.5.3 Ideologien – blod og jord.

Professor i historie ved Universitetet i Agder, May-Brith Ohman Nielsen, beskriver ideologi som et idésamvirke der ideer samvirker i et mønster av mening. Videre fremhever hun at slike idésamvirker kan være med å opprettholde, reetablere, undergrave eller endre maktrelasjoner.¹⁸⁸ Her ligger ideologienes politiske potensial. Ohman Nielsen definerer politiske ideologier på følgende måte: ”Ideer om hvordan samfunnet bør være og om hvordan det kan bli slik. Disse tar utgangspunkt i oppfatninger av hvordan samfunnet er og hvorfor det er blitt slik.”¹⁸⁹ Definisjonen er sammenfallende med ideologien bak Arbeidstjenesten da den må oppfattes som et politisk prosjekt i Nasjonal Samlings ”nyordning” av landet.

Ideologien Arbeidstjenesten forfektet bygget på spillet mellom blod og jord. Blodet representerte folket, mens jorden viste til landet. Blodet representerte nasjonens befolkning, et rasefelleskap innen landets grenser. I denne tankegangen var blod og jord livsbetingelsene og livskreftene. På grunnlag av dette ble blod og jord sett på som en bestemmende faktor i alt politisk liv.¹⁹⁰

Den sentrale ideen bak Arbeidstjenesten ble beskrevet å ha vært ”tanken om at all kultur har sitt utspring i ungdommens kamp for å legge jord under kultur (...).”¹⁹¹ Det ble gjort et poeng ut av at den nordiske kulturen hadde oppstått i kampen mot den harde naturen.¹⁹² Med andre ord ble jordbruksarbeid tillagt spesielle verdier i samfunnet. Kultivering av jorden var forutsetningen for og opprinnelsen til nasjonens kultur. Denne

¹⁸⁷ Se Brev fra Personellavdelingen til NSPOT, Oslo, den 18. mars 1941, RA/S-5014, Bac, L0018, 0001, dokument 1086 og Brev fra Personellavdelingen til A.T.-befal, Oslo, den 19. mai 1941, RA/S-5014, Bac, L0019, 0001, dokument 2184. I det siste av de to nevnte dokumentene blir hele 39 personer gjort oppmerksom på at de ikke var å finne i NS sitt medlemskartotek. Dette tyder på at de hadde oppgitt å være medlem av NS da de søkte på stilling i A.T. uten å egentlig ha vært det.

¹⁸⁸ Ohman Nielsen, May-Brith (1997): *Jord og ord: En studie av forholdet mellom ideologi, politikk, strategi og mobilisering hos den tredje pol i det norske partisystemet. Bondepartiet 1915-1940*. Doktoravhandling ved Universitetet i Bergen, s. 48-49.

¹⁸⁹ Ohman Nielsen 1997: 49.

¹⁹⁰ A.T.: *H3- Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 85-86.

¹⁹¹ Egeberg 1941: 107.

¹⁹² Egeberg 1941: 29.

tankegangen la til rette for et spesielt historiesyn om fortid, nåtid og fremtid. Dette kom til uttrykk i Frølich Hanssens foredrag ved Universitetet i Oslo 8. mai 1942. Her uttalte han følgende:

”Vi har instituert kroppsarbeidet som rett og plikt for all hederlig ungdom – fordi vi i kroppsarbeidet – i slitet med norsk jord – ser den enkle linjen som binder oss sammen med hundre generasjoners kamp for å skape fedrenes land, sammen med vår historie, og fordi vi i kroppsarbeidet ser grunnlaget for vår kultur, hele vår egenart.”¹⁹³

Tanken var at ungdommen, gjennom kroppsarbeid, kom i kontakt med sin egen historie og kultur. På denne måten kunne ungdommen være med å opprettholde og styrke kulturen for fremtiden. Tankegangen var basert på troen om at norsk kultur og egenart var truet eller svekket.¹⁹⁴ I så måte var tankegangen tydelig nasjonalsosialistisk. Kun gjennom tilbakeføring av ungdom fra byene til jordbruket kunne man unngå at samfunnet og kulturen slo sprekker. Urbanisering og modernisering truet den norske kulturen. Dette ble understreket av sveitfører Tor Strand i Arbeidstjenestens Årbok for 1941.¹⁹⁵

”Blod og jord” hadde også et religiøst innslag. Jorda var det opprinnelige, det mennesket hadde kommet fra og skulle vende tilbake til. Jorda var gitt av Gud, og kontakten med jorda var livets grunnlag da det gav avkastning i form av mat. Arbeidet var formidleren mellom jorda og brødet, altså livet. I denne sammenheng hyllet Frølich Hanssen A.T.-mannskapene ved å kalle dem ”arbeidets soldater med bena plantet i den norske jorda.”¹⁹⁶

Opprettelsen av Arbeidstjenesten ble forsøkt legitimert i norsk historie og tradisjon. Tor Strand hevdet at Arbeidstjenesten hadde dype røtter i folkesjelen og var derfor ikke en nyskaping. Han påsto at opprettelsen av A.T. måtte forklares ut fra samtidens kulturbevissthet. For å underbygge dette viste han at dugnads- og tjenestetanken hadde vært fremtreden opp gjennom norsk historie. Ideene om arbeid og tjeneste hadde i følge Strand vært med å skape den norske kulturen.¹⁹⁷ Syntesen til Strand var med på å styrke idésamvirket rundt Arbeidstjenesten. Arbeidstjenesten ble fremstilt som en viktig del av den norske kulturen, og gjennom denne skulle ungdom komme i kontakt med det opprinnelige og tradisjonelle i form av jordbruksarbeid. Dermed var historiebruken til Strand både identitetsskapende og legitimerende.

---

¹⁹³ A.T.: *H3- Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 9.

¹⁹⁴ Egeberg 1941: 8. Denne tankegangen blir tydelig i forordet av redaktøren Adolf Egeberg.

¹⁹⁵ Egeberg 1941: 105.

¹⁹⁶ Egeberg 1941: 70.

¹⁹⁷ Egeberg 1941: 28-32.

2.6 Arbeidstjenesten møter motstand

Hovedparten av den eksisterende litteraturen om Arbeidstjenesten omhandler motstandsbevegelsens aksjoner mot Arbeidstjenesten i 1944. Den omtalte litteraturen er gjennomgått i innledningskapittelet.¹⁹⁸ Denne delen er tenkt å være oppklarende og utdypende i forhold til hendelsene rundt aksjonene mot Arbeidstjenesten satt i gang av Hjemmefrontens Ledelse (HL). I tillegg ønsker jeg å redegjøre for effekten og konsekvensene av aksjonene.

Som vist ovenfor var Arbeidstjenesten sterkt influert av Nasjonal Samling og dens ideologi. I tillegg var A.T. underlagt Nasjonal Samlings styre. Dette førte til at Arbeidstjenesten etter hvert ble et yndet mål for motstandsbevegelsen.

De første advarslene mot Arbeidstjenesten ble kringkastet i radio fra London 21. mars 1941. Her ble A.T. fremstilt som et tysk tiltak som tjente okkupasjonsmaktens interesser.¹⁹⁹ Det tok likevel lang tid før den borgerlige motstandsbevegelsen representert ved HL bestemte seg for å gå til aksjoner mot Arbeidstjenesten. Det var ikke før på nyåret 1944 at paroler mot Arbeidstjenesten ble utformet og publisert i illegale aviser og gjennom radio i London. Den 15. februar 1944 hadde HL laget ferdig en parole mot A.T.. Parolen hadde overskrift ”mobilisering” og oppfordret til streik mot Arbeidstjenesten.²⁰⁰ Parolen, som først ble offentliggjort i radiosending 15. mars 1944, advarte mot en fremtidig mobilisering av norsk ungdom til tysk tjeneste.²⁰¹

Det var flere grunner til at HL valgte å aksjonere mot A.T. først i 1944. For de første hadde ikke HL våget å aksjonere mot A.T. tidligere på grunn av manglende kamptrening og utbygging.²⁰² Videre hadde den tyske krigslykken snudd i 1944. Tyskerne var hardt presset på samtlige fronter og hadde materielle vanskeligheter. Samtidig var det mye som tydet på at NS ønsket å stille norsk ungdom til disposisjon for tysk tjeneste. I følge kilder i etterretningen hadde Quisling lovet Hitler tre norske divisjoner da han var på besøk i Berlin januar 1944. I tillegg hadde HL fått tak i en PM fra daværende justisminister Sverre Riisnæs der han ønsket å mobilisere fem årsklasser. Årsklassene var tiltenkt en rolle som hjelpetjeneste på østfronten.²⁰³ Som resultat fryktet HL at norsk ungdom skulle bli mobilisert til tysk krigsinnsats og/eller overført til Tyskland for arbeidsinnsats. Videre ble det vurdert dit hen at A.T.-leirene kunne

¹⁹⁸ Se kapittel 1, s. 9-12.

¹⁹⁹ ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frölich Hanssen”, s. 25, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114.

²⁰⁰ ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 214, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²⁰¹ Sanengen 1950: 327-328.

²⁰² ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 227, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²⁰³ ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 220-221, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

bli omgjort til krigsfangeleirer i tilfelle en alliert invasjon. På denne måte kunne tyskerne lett holde norsk ungdom som gisler i leirene. Til slutt ble A.T.-rullene vurdert som en trussel da de lett kunne bli misbrukt ved en eventuell mobilisering. Dette utgjorde den militærstrategiske bakgrunnen for HLs aksjon mot A.T..²⁰⁴

Kampanjen mot Arbeidstjenesten ble også satt i gang ut fra politiske årsaker. HL la vekt på at Arbeidstjenesten hadde gjennomgått en tydelig nazifisering, og at den ikke lengre var upolitisk slik som hadde vært tilfelle da den ble startet opp av Administrasjonsrådet.²⁰⁵ Nazifiseringen av Arbeidstjenesten har blitt behandlet tidligere i kapitlet.

Hjemmefrontens Ledelse opprettet et eget aksjonsutvalg i begynnelsen av april 1944 for å føre aksjonene mot Arbeidstjenesten. Aksjonsutvalget besto av Rolf Bjørnstad, Stein Fossgard, Finn Grimnes, Andreas Schei og Alf Sanengen. Aksjonsutvalget sendte ut paroler og advarsler rettet mot Arbeidstjenesten.²⁰⁶ Det samme utvalget fikk senere i oppgave å lede kampen mot registreringen av tre årskull til arbeidsmobiliseringen. Med hjemmel i Lov om nasjonal arbeidsinnsats var det planlagt at årskullene 1921, 22 og 23 skulle utskrives. Unntatt var blant annet menige og befal i A.T..²⁰⁷ I mai og juni 1944 ble det gjennomført en rekke sabotasjeaksjoner mot Arbeidstjenesten og arbeidskontorer.²⁰⁸ Aksjonene mot Arbeidstjenesten og arbeidsmobiliseringen gikk delvis over i hverandre og har derfor ofte blitt sammenblandet. Aksjonsutvalget skrev at dette også var tilfelle i samtiden. Utvalget observerte at kampen mot A.T. og registreringen til arbeidsmobiliseringen gikk i ett i folks bevissthet.²⁰⁹ Derfor er det viktig å prøve å skille mellom aksjoner primært rettet mot Arbeidstjenesten, og aksjoner rettet mot arbeidsmobiliseringen.

Den første fasen av sabotasjeaksjoner var primært rettet mot Arbeidstjenesten. Natt til 5. mai 1944 ble det innledet en rekke sabotasjeaksjoner mot Arbeidstjenestens innrulleringskontorer. Kontorene i Skien, Ulefoss, Hønefoss og Sarpsborg ble utsatt for sabotasje. Samme natt ble det utført en aksjon mot Kirkeveien 90. Målet var registreringskortene til A.T..²¹⁰ Hovedmålet denne natten var Arbeidstjenestens sentralkontor i H. Heyerdahlgate 1, men på grunn av alarmberedskap etter aksjonen mot Kirkeveien ble

²⁰⁴ ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 220-221, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²⁰⁵ ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 222, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²⁰⁶ Sanengen 1950: 328.

²⁰⁷ Sanengen 1950: 335.

²⁰⁸ Arbeidskontorene var underlagt Sosialdepartementet og registrerte folk til nasjonal arbeidsinnsats.

²⁰⁹ ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 219, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²¹⁰ ”P.M. fra Direktoratet for Fiendtlig Eiendom, Kgl. Norsk Legasjon.” 16. juni 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 119, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002. Mye tyder på at aksjonen mot kontoret i Hønefoss var mislykket da arkivet var innelåst i hvelvet.

aksjonen mot sentralkontoret avlyst. Disse aksjonene ble satt i gang etter planlegging fra HL og Koordinasjonskomiteen.²¹¹ Senere ble det også aksjonert mot A.T.-kontoret i Drammen og Oslo Innrulleringskontor i Wergelandsveien 3b.²¹² Disse aksjonene var derimot ikke godkjent av HL. Natt til 21. mai ble Oslo Innrulleringskontor satt i brann. Det ble opplyst at aksjonen ikke var satt i gang fra ansvarlig hold, og at menneskeliv gikk tapt i brannen. Derimot ble det vurdert at aksjonen hadde stor propagandaeffekt. Politiet derimot, hevdet brannen hadde oppstått naturlig i et suppekjøkken over kontoret.²¹³

Den neste runden med aksjoner fra HLs Aksjonsutvalg var hovedsakelig rettet mot arbeidsmobiliseringen. Ikke lenge etter aksjonene mot A.T. 5. mai fikk motstandsbevegelsen kjennskap til planene om registrering av tre årskull til arbeidsmobilisering. En parole som oppfordret ungdommen til å nekte registrering ble trykket i illegale aviser 17. mai. To dager etter, 19. mai 1944, ble planene offentliggjort av myndighetene.²¹⁴ Igjen ble det satt i gang sabotasjeaksjoner. Oslo arbeidskontor i Akersgaten 55, hvor registreringen for Oslo skulle finne sted, ble sprengt kvelden 19. mai.²¹⁵ Til registreringen skulle Direktoratet for Arbeidsformidling og Arbeidsløshetsstrygd benytte Arbeidstjenestens lister over aktuelle årskull. Hullkortmaskinene ved firmaet Watson Norsk A/S skulle brukes for å skrive av listene. Natten til 19. mai ble hullkortmaskinene ved firmaet ødelagt ved sabotasje av Oslogruppen.²¹⁶ Etter aksjonen mot Watson ble liknende hullkortmaskiner ved forsikringsselskapet Norske Folk A/S i Grensen 17 ekspropriert. Disse maskinene var viktige både for utskrivningen til Arbeidstjenesten og nasjonal arbeidsinnsats (arbeidsmobiliseringen).²¹⁷ Selv om hullkortmaskinene til Norske Folk var satt under

²¹¹ Sanengen 1950: 332-334.

²¹² Oslo Innrulleringskontor hadde ansvar for innrulling av tjenestepliktige som var bosatt eller oppholdt seg i Oslo. Se Arbeidstjenesten (Udatert): *Arbeidstjenestebok for NN*, Skjema nr. 161, s. 19.

²¹³ "P.M. fra Direktoratet for Fiendtlig Eiendom, Kgl. Norsk Legasjon." 16. juni 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 118-120, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002. I dette brevet refereres det til et annet brev skrevet 21. mai 1944. Likevel det rart at Direktoratet for Fiendtlig Eiendom skal ha forfattet et P.M. 16. juni 1944 da direktoratet ble opprettet først i 1945. Det kan være en skrivefeil i utdraget fra høyesterettssaken. Det er derimot liten tvil om at Oslo Innrulleringskontor, som hadde ansvar for innrulling av A.T.-mannskaper ble utsatt for brann. Se også "Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944." 15. September 1944, Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 166. RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²¹⁴ Sanengen 1950: 336.

²¹⁵ "P.M. fra Direktoratet for Fiendtlig Eiendom, Kgl. Norsk Legasjon." 16. juni 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 117-118, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002. Se også Sanengen 1950: 338.

²¹⁶ Sanengen 1950: 338. Se også "P.M. fra Direktoratet for Fiendtlig Eiendom, Kgl. Norsk Legasjon." 16. juni 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 117-118, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002, samt "Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944." 15. september 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 166, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²¹⁷ "Ekspropriasjon av Hollerithmaskiner hos Norske Folk Livs- og Pensjonsforsikring A/S." Oslo, den 30. mai 1944, RA/S-1334, Ga, L0008, dokument 634.

politiovervåkning lyktes det å sprengte disse. Natten til 8. juni ble maskinene sprengt av menn fra kompani Linge.²¹⁸

Hullkortmaskinene (Hollerithmaskin) automatiserte og effektiviserte utskrivning. Ved hjelp av disse maskinene kunne 1500 innkallingskort skrives ut per time. Med andre ord kunne 25 000 innkallingskort ferdiggjøres på under 17 timer. I tillegg kunne maskinene brukes til å lage ulike statistikker over de innkalte.²¹⁹ Aksjonene mot maskinene ved Watson og Norske Folk virket å ha primært vært rettet mot registreringen og utskrivning til arbeidsmobiliseringen. Likevel fikk aksjonene konsekvenser for Arbeidstjenesten da de benyttet seg av de samme maskinene til innkallinger. Tidligere hadde innkallingskort for hele landet blitt skrevet ut maskinelt hos Organisasjonsavdelingen i A.T.s Sentralorganisasjon. Uten hullkortmaskiner var ikke dette lengre mulig. Utskrivningen ved hjelp av hullkortmaskiner ble dermed forlatt og utskrivningen til arbeidstjeneste ble desentralisert. Utskrivningssjefene i fylkene fikk i oppgave å lage og sende ut innkallingene til arbeidstjeneste.²²⁰ Ødeleggelsen av hullkortmaskinene medførte dermed en betraktelig svekkelse av A.T.s utskrivningsvesen.

HLs Aksjonsutvalg forklarte at aksjonene mot A.T. og arbeidsmobiliseringen gikk i ett i folks bevissthet. Derfor fikk aksjoner og propaganda rettet mot arbeidsmobiliseringen også konsekvenser for Arbeidstjenesten, og omvendt. Aksjonsutvalget poengterte at aksjonene mot registreringskontorene til arbeidsmobiliseringen samtidig skapte spenning omkring Arbeidstjenesten.²²¹ Dette ble i stor grad bekreftet av Organisasjonsavdelingen i et internt skriv til Frølich Hanssen. Organisasjonsavdelingen var bekymret over hvor mange som hadde uteblitt uten gyldig grunn til sommertjenesten i 1944 og svikten i påfølgende etterinnkalling. Organisasjonsavdelingen la frem to forklaringer. Den første var aksjonene mot innkallingen til nasjonal arbeidsinnsats (arbeidsmobiliseringen) og at det ikke fikk konsekvenser når folk unnlot å møte. Dette virket tilbake på oppmøtet til Arbeidstjenesten. Den andre forklaringen på manglende oppmøte var ”den fiendtlige propaganda og de utsprede rykter om ATs innsats i frontarbeid, forberedelse til mobilisering m. v.”²²² Tendensen med sviktende oppmøte virket å fortsette i 1945. I forkant av innkalling til sommertjeneste i 1945 møttes utskrivningssjefene

²¹⁸ Sanengen 1950: 333 (bildetekst). Rapport og vitneavhør fra Statspolitiet i forbindelse med aksjonen mot Norske Folk i Grensen 17 er digitalisert på arkivverkets hjemmesider.

http://www.arkivverket.no/URN:db_read/db/34000/32, besøkt 8.1.2011.

²¹⁹ Egeberg 1941: 62.

²²⁰ Se ”Postsending av innkallingskort for Arbeidstjenesten.” Oslo, den 10. mars 1945, RA/S-5014, Bab, L0016, 0002, dokument 214, ”Oppgave over disponible til vintertjeneste 1944/45.” Oslo, den 5. oktober 1944, RA/S-5014, Bab, L0016, 0001, dokument 3833, og ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944.” 15. september 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 167, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²²¹ ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 219, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²²² ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944.” 15. september 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 166, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

i Oslo for å redegjøre for situasjonen i fylkene. Her ble det meldt at oppmøte ville være sviktende i mange av arbeidsdistriktene. I Oslo og Akershus var det forventet rundt 30 prosent oppmøte.²²³

I tillegg til svikt i oppmøte var det en sterk økning i antall rømninger fra sveitene. Organisasjonsavdelingen opplyste at per 14. august 1944 hadde i alt 424 mann rømt. Det skjedde flest rømninger ved 1., 2., og 5. Arbeidsdistrikt.²²⁴ Tallet omfatter antakeligvis kun menige som rømte i 1944. Til sammenlikning rømte kun 37 menige fra sveitene i hele 1943.²²⁵ Det var ikke kun menige som rømte fra Arbeidstjenesten i 1944. Totalt 106 befal, herav fire fylkingsførere, rømte fra Arbeidstjenesten. Aksjonene mot A.T. sommeren 1944 ble gitt som forklaring på rømningene blant befalet.²²⁶ Eksempelvis rømte 19 menige og 6 befal i tidsrommet 12. april til 14. september 1944 fra 1. Østfold sveit, Ystehede.²²⁷

Rømninger og sviktende oppmøte som resultat av HLs paroler og aksjoner truet med å radikalisere Arbeidstjenesten. Et skriv fra Per Løken, sjef for Organisasjonsavdelingen, til Frølich Hanssen viser tydelig frustrasjon over situasjonen. Løken skrev at Hjemmefrontens propaganda mot A.T. hadde hatt stor virkning. Videre fremhevet han at det i løpet av 1944 hadde gått sport i å unndra seg arbeidstjenesteplikten. Mannskapene kunne lett rømme fra Arbeidstjenesten like før eller når som helst etter fremmøte uten at det var forbundet med noen større risiko. Løken vurderte situasjonen slik:

”Arbeidstjenesten kan ikke fortsette på denne måte, men (sic) må finne effektive botemidler mot denne utglidning. Det kan være vanskelig å finne fullt effektive rådgjerdere mot et slikt uvesen, men jeg antar at gisler vil vise seg å være meget brukbare. En har nemlig kjennskap til at et blott og bart rykte om gisler har ført A.T.-menn tilbake til arbeidstjenesten.”²²⁸

Derfor foreslo Løken at det burde bli tatt gisler og lagt beslag på eiendom og formue i tilfeller arbeidstjenestepliktige unnlot å møte til arbeidstjeneste.²²⁹ Videre hadde A.T.-leirene blitt

²²³ ”Rapport fra Organisasjonsavdelingen til Sjefen for Norges Arbeidstjeneste etter avholdt møte den 4. april 1945 med utskrivningssjefene i anledning av innkalling til sommertjeneste m.m. 1945.” Oslo, den 6. april 1945, RA/S-5014, Bab, L0016, 0002, dokument 262.

²²⁴ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944.” 15. september 1944, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 168, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²²⁵ ”Oppgave over A.T.-menn rømt fra Arbeidstjenesten til utlandet 1944.” Oslo, den 17. januar 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0002, dokument 52. Overskriften på dokumentet er feil da oppgaven er en oversikt over antall rømte fra Arbeidstjenesten i perioden 1/1- 31/12 – 1943.

²²⁶ ”Befaloversikt for 1944.” Oslo, den 8. februar 1945, RA/S-5014, Bac, L0027, 0002, dokument 352.

²²⁷ ”Ad. Rømninger fra 1. Østfold sveit, Ystehede.” Oslo, den 14. september 1944, RA/S-5014, Bc, L0142, 0001, dokument 647.

²²⁸ ”Assistanse av politiet ved innkalling av A.T.-mannskaper.” Oslo, den 2. januar 1945, RA/S-5014, Bab, L0016, 0002, dokument 3.

²²⁹ ”Assistanse av politiet ved innkalling av A.T.-mannskaper.” Oslo, den 2. januar 1945, RA/S-5014, Bab, L0016, 0002, dokument 3.

utrustet med geværer som skulle brukes i tilfelle sabotasje.²³⁰ I så måte viste Arbeidstjenesten sitt totalitære ansikt. Dette medførte også et dilemma for de arbeidstjenesteppliktige som befant seg mellom barken og veden. Arbeidstjenesteppliktige befant seg i et krysspress mellom HLs paroler og advarsler og frykt for konsekvensene ved unndragelse. Løken hevdet at det ikke var forbundet større risiko ved unndragelse, men henrettelsen av Olaf Hansen Moen 23. mai 1944 viste alvoret i situasjonen. Moen hadde oppfordret eller truet tre gutter til å la være å møte til arbeidstjeneste.²³¹ Etter at tre menige rømte fra sveiten på Ystehede ble det bestemt at mannskapene skulle stilles opp og advares mot følgene av å rømme. Mange av de som rømte fra A.T. forlot landet. Overfor guttene skulle det presiseres at rømning fra landet kunne medføre dødsstraff. I tillegg risikerte den rømtes familie å få inndratt formue og eiendom. Til slutt skulle det opplyses om at de pårørende kunne bli tatt som gisler.²³²

Deloppsummering

Fra Norsk Riksdugnad til Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste og til den endelige Arbeidstjenesten var det en viss kontinuitet. Det desiderte bruddet kom 25. september 1940 da departementet for arbeidstjeneste og idrett ble opprettet. Departementet skulle administrere en obligatorisk og landsdekkende arbeidstjeneste. Samtidig kom Arbeidstjenesten i praksis under kontroll av NS og Reichskommissariatet.

A.T.s organisasjonsstruktur var bygget opp med en sentralorganisasjon i Oslo underlagt departementet for arbeidstjeneste og idrett. Landet var ellers delt inn i seks arbeidsdistrikter. Hvert arbeidsdistrikt besto av tre til fire arbeidsfylkinger. Arbeidsfylkingene var så delt opp i sveiter (leirer). Denne strukturen svarte til Forsvarets gamle divisjoner og infanteriregimenter.

Arbeidstjenesten var militært inspirert i både innhold og oppbygging. Etter min mening er det to forklaringer på dette. For det første hadde en stor del av A.T.-befalet erfaring som offiserer i tidligere hær og marine. Arbeidstjenesten ble så påvirket av deres erfaringsbakgrunn. Videre hadde departementet liten tid da A.T. skulle opprettes, og dette er en mulig forklaring på hvorfor organisasjonsstrukturen svarte til oppbyggingen av det tidligere Forsvaret. Det ble satset på kjent struktur. Til slutt vil jeg peke på kunnskapsoverføring fra RAD som mulig forklaring på hvorfor A.T. hadde et tydelig militært preg.

²³⁰ Se "Geværer i AT-leire." 15. september 1944, RA/S-5014, Bc, L0142, 0001, dokument 649 og "Vakthold ved sveitene." Trondheim, den 6. januar 1945, RA/S-5014, Bg, L0248, 0002, dokument 46.

²³¹ Se Sanengen 1950: 335 og "Rapport til Oslo Politikammer, avgitt av politifullmektig Aartun." 2. oktober 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 199-201, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

²³² "Rømning fra 6. Akershus sveit, Ystehede." 19. mai 1943, RA/S-5014, Bc, L00145, 0002, dokument 1151.

Rundt 40 589 personer tjenestegjorde i hele perioden. Flest tjenestegjorde i 1942. Nedgangen i 1943 kan forklares med overgang til seks måneders tjenestetid. Den ytterlige nedgangen i 1944 skyldtes befalsmangel og rømninger/unndragelse i etterkant av HLs aksjoner mot A.T. sommeren 1944. Overraskende er den svake utnyttelsen av det totale antall tjenestepliktige. Under en tredjedel av de rulleførte (tilgjengelige mannskaper) gjennomførte arbeidstjeneste.

A.T.-guttene var norske statsborgere og de fleste 20 år gamle. Personer ekskludert fra Nasjonal Samling var utelukket fra A.T.. Fra 1943 gjaldt dette også jøder. Av hensyn til jordbruksproduksjonen ble jordbruksarbeidere forsøkt fritatt for arbeidstjeneste.

Nazifiseringen av A.T. begynte allerede 25. september 1940 da tiltaket ble underlagt departementet for arbeidstjeneste og idrett ledet av Axel Stang. Likevel har innføringen av den ”gamle norske hilsen” blitt sett på som begynnelsen av nazifiseringsprosessen. Flere av befalet som hadde vært med fra begynnelsen gikk ut i protest da denne hilsen ble innført for A.T.-befalet på nyåret 1941. En av dem var daværende sjef Magnus Hagem. Et annet utslag av nazifiseringen var kontrollen NS hadde over ansettelser og forfremmelser i A.T.. Ansettelser og forfremmelser skulle godkjennes av NS i forkant. Det var ikke et krav at man måtte være NS-medlem for å bli ansatt, men det krevdes en ”positiv lojalitet.” Blant det høyere befalssjikt var det flest NS-medlemmer.

HLs Aksjonsutvalgs aksjoner mot A.T. og registreringen til arbeidsmobiliseringen har vært behandlet i kapittelet. Det er viktig å skille mellom aksjoner rettet mot A.T. og aksjoner rettet mot arbeidsmobiliseringen. Aksjonene var i første omgang rettet mot A.T.. Her ble det laget paroler og utført sabotasjeaksjoner mot innrulleringskontorer. Senere aksjonerte HL mot arbeidsmobiliseringen. I denne sammenheng ble Oslo arbeidskontor i Akersgaten 55., og hullkortmaskinene hos Watson og Norske Folk sprengt. Da A.T. hadde benyttet seg av disse maskinene til utskriving rammet aksjonene også Arbeidstjenestens utskrivningsvesen. Aksjonene førte til manglende oppmøte til arbeidstjeneste, samtidig økte rømninger blant både befal og menige. Som botemiddel ønsker Organisasjonsavdelingen å ta gisler. Med andre ord var det fare for en radikaliserings av A.T. som følge av aksjonene sommeren 1944.

Kapittel 3: En totalinstitusjon?

I den videre analysen av A.T.s funksjoner i samtiden, velger jeg å bruke Davies revisjon av Goffmans teori om totalinstitusjoner som verktøy. I dette kapittelet analyserer jeg Arbeidstjenesten ved hjelp av det teoretiske rammeverket til disse to sosiologene.

Kapittelet presenterer Davies revisjon mer utførlig enn hva som ble gjort i innledningskapittelet.²³³ Kapittelets hovedfokus er på Arbeidstjenestens grad av åpenhet og midlene som ble brukt for å holde kontroll over A.T.-mannskapet. På bakgrunn av disse to momentene drøfter jeg til slutt i hvilken grad Arbeidstjenesten kan sies å ha vært et kontroll- og stabiliseringsorgan for N.S. og den tyske okkupasjonsmakten.

3.1 Christie Davies – Revisjon av teoriene om totalinstitusjoner

Begrepet totalinstitusjon ble lansert av sosiologien Erving Goffman i hans studie av sinnssykehus. Definisjonen hans av totalinstitusjoner er allerede nevnt i innledningskapittelet, men jeg ønsker å repetere de viktigste trekkene ved slike institusjoner. Totalinstitusjoner skiller seg ut ved at barrierene mellom privatliv og arbeid blir visket ut. I følge Goffman har totalinstitusjoner enkelte karakteristiske trekk. For det første blir alle sider av livet utøvd på samme sted under ledelse av en myndighet. Disse aktivitetene skjer sammen med en gruppe mennesker som er i samme situasjon. Videre er hverdagen til personene i institusjonen planlagt på forhånd. Aktivitetene er således påtvunget ovenfra gjennom eksplisitte lover og regler. Samtlige aktiviteter er satt sammen til en enhetlig rasjonell plan som uttrykker institusjonens offisielle mål.²³⁴ I all hovedsak handler totalinstitusjoner om institusjoner med kontroll over mennesker. Et viktig spørsmål er hvor mye kontroll institusjonen faktisk har.

Davies påpeker at totalinstitusjoner har viktige fellestrekk, men at de ikke er så homogene som Goffman gav uttrykk for i sine studier. Davies ønsker derfor en modell som gjør det mulig å studere totalinstitusjoner komparativt. I tillegg mener Davies at en institusjon kan være mer eller mindre total. Derfor er det viktig å stille spørsmålene hvordan, hvor mye og hvorfor til de karakteristiske trekkene som definerer totalinstitusjoner.²³⁵ Davies fokuserer på tre variabler når han reviderer Goffmans teorier. Disse er henholdsvis i hvilken grad institusjonen er åpen eller lukket, hvilket formål institusjonen har og hvilke metoder som blir brukt for å få menneskene i institusjonen til å føye seg.²³⁶ Disse variablene har i tillegg flere underspørsmål.

---

²³³ Se kapittel 1, s. 16-18.

²³⁴ Davies 1989: 77-78.

²³⁵ Davies 1989: 83, 91.

²³⁶ Davies 1989: 83.

Davies variabler (hovedkategorier) med underspørsmål utgjør en analysemodell. Denne modellen er gjengitt i tabellen under.²³⁷ Den utgjør tre hovedkategorier som samsvarer med variablene nevnt på forrige side.

Tabell 4 - Davies analysemodell av totalinstitusjoner.

<p>1. I hvilken grad institusjonen er åpen eller lukket (<i>Degree of closure</i>).</p> <p>a) Er personene der frivillig, eller er de der av tvang?</p> <p>b) Når personer først har gått inn i institusjonen, kan de velge å forlate den, eller blir de holdt tilbake av fysiske hindringer som for eksempel låste dører, piggrådgerder etc..</p> <p>c) Er hierarkiet innen institusjonen åpent eller lukket; grad av mobilitet.</p>
<p>2. Institusjonens offisielle formål/funksjon (<i>Purpose of total institutions</i>).</p> <p>a) Institusjonen som et mål i seg selv. (<i>End in itself</i>)</p> <p>b) Institusjoner med eksterne oppgaver å utføre som for eksempel militære eller økonomiske. (<i>External task to perform</i>)</p> <p>c) Institusjoner med mål om å forandre/og eller sosialisere individer. (<i>Transmogrification</i>)</p>
<p>3. Kontrollmetoder (<i>Eventual mode of compliance established</i>).</p> <p>a) Fysisk straff og/eller trussel om slik straff. (<i>Coercive</i>)</p> <p>b) Normativ makt. (<i>Normative</i>)</p> <p>c) Belønning av forskjellige typer. (<i>Remunerative</i>)</p>

Den første hovedkategorien omhandler institusjonens grad av åpenhet. Kategoriens underspørsmål er i så måte med på å avgjøre hvor åpen eller lukket institusjonen er. Avhengig av svar på kategoriens underspørsmål deler Davies institusjonene i åpne, lukkede og mellomposisjonerte.²³⁸ Davies oppgir fengsler som eksempel på lukkede institusjoner. De innsatte er ikke der frivillig, og har liten mulighet til å forlate institusjonen etter eget ønske. I tillegg er det ikke mulig for innsatte å bli fangevoktere. Derimot presiserer han at det interne hierarkiet blant fangene ofte er preget av mobilitet.²³⁹ Handelsflåten og kibbutz er eksempler på åpne totalinstitusjoner hvor deltakerne kan komme og gå etter eget ønske. Videre er hierarkiene i disse preget av mobilitet.²⁴⁰ Davies trekker frem frivillige hærer i fredstid, klostre og britiske kostskoler som eksempler på institusjoner som verken er helt lukket eller åpne. I teorien er det mulig å forlate disse, men enkelte hindringer gjør det vanskelig. I eksempelet med klostre er personenes religiøse overbevisning en hindring, mens ved britiske

²³⁷ Modellen bygger på Davies 1989. For hovedkategori 1 se Davies 1989: 85. For hovedkategori 2 se Davies 1989: 88. For hovedkategori 3 se Davies 1989: 90.

²³⁸ Davies 1989: 89. Se diagram 4 hvor han har delt totalinstitusjoner inn i "closed", "intermediate" og "open".

²³⁹ Davies 1989: 85-86.

²⁴⁰ Davies 1989: 86.

kostskoler kan ikke elevene forlate skolen da de er mindreårige. I begge tilfeller er hierarkiet preget av delvis mobilitet.²⁴¹ Davies redegjørelse for den hierarkiske mobiliteten i væpnede styrker er spesielt interessant i forhold til Arbeidstjenesten. Han presiserer at det finnes en viss mobilitet i slike institusjoner der menige har mulighet til å avansere til lavere befalsgrader, men at det er et skarpt skille mellom over- og underoffiserer. En menig har således mulighet til å bli underoffiser, men uten større mulighet til å bli for eksempel løytnant.²⁴² Senere i kapittelet viser jeg at dette også gjaldt Arbeidstjenesten.

Institusjonens offisielle formål utgjør analysemodellens andre hovedkategori. Davies hevder at totalinstitusjoner kan deles i tre forskjellige grupper basert på institusjonens formål og funksjon. Den første er institusjoner som er et mål i seg selv. I slike institusjoner blir personer isolert eller avstengt fra resten av samfunnet, eller bare plassert på et beleilig sted. Eksempel på slike institusjoner er krigsfangeleirer, konsentrasjonsleirer og interneringsleirer.²⁴³ Den andre gruppen omfatter institusjoner som har eksterne og praktiske oppgaver å utføre. Disse oppgavene kan for eksempel være av økonomisk eller militær art. Væpnede styrker (militæret), handelsflåte samt slaveri oppfører Davies som eksempler.²⁴⁴ Den siste gruppen beskriver Davies på følgende måte:

”(...) those that seek to transform people, to educate the immature into useful or at any rate conforming adults, to render the mad sane by means of psychiatric treatment, to reform the wicked or in some other way to alter or socialize individuals into behaving in accordance with society’s officially approved norms – and perhaps even into believing in them.”²⁴⁵

I så måte omfatter den siste gruppen institusjoner som prøver å utdanne, forandre eller indoktrinere mennesker på en eller annen måte. Som jeg har nevnt i innledningskapittelet hevder Patel at det mest sentrale trekket ved arbeidstjeneste som fenomen er kombinasjonen av utdanning og arbeid. I denne sammenheng kunne utdanning være blant annet politisk trening, som etter min tolkning innbefatter indoktrinering.²⁴⁶ Arbeidstjenestens eksterne økonomiske formål blir behandlet i kapittel fem, mens A.T.s utdannende og indoktrinerende funksjon er studert i neste kapittel. Kapittel seks er et forsøk på å avklare det symmetriske forholdet mellom Arbeidstjenestens to hovedformål. Derfor har jeg valgt å ikke greie ut om hvordan A.T. samsvarer med analysemodellens andre hovedkategori i dette kapittelet.

²⁴¹ Davies 1989: 86-87.

²⁴² Davies 1989: 86.

²⁴³ Davies 1989: 88. Eksemplene er hentet fra diagram 4 på side 89.

²⁴⁴ Davies 1989: 88. Eksemplene er hentet fra diagram 4 på side 89.

²⁴⁵ Davies 1989: 88.

²⁴⁶ Se kapittel 1, s. 1.

Den tredje og siste hovedkategorien til Davies omfatter hvilke metoder som blir brukt for å få menneskene i institusjonen til å føye seg. Her skiller Davies mellom ”coercive”, ”normative” og ”remunerative” makt. Disse begrepene har han hentet fra sosiologen Amitai Etzioni.²⁴⁷ I følge Etzioni er *coercive* makt trussel om eller bruk av tvangsmidler. Disse kan være både fysiske og psykiske. *Remunerative* makt er avhengig av kontroll over ressurser og innebærer belønning. Belønningen kan komme i form av lønn, bonuser, frynsegoder, men også tjenester og varer. *Normative* makt hviler på en aktørs mulighet til å kontrollere bruk og tildeling av symbolsk belønning, prestisje og prestisjesymboler. I tillegg har aktøren kontroll over aksept og positiv respons.²⁴⁸ Willy Martinussen, professor i sosiologi ved NTNU, definerer normativ makt som: ”Den makt en sosial aktør har i kraft av å representere bestemte verdier, normer og/eller innsikter.”²⁴⁹ Senere i kapittelet analyserer og drøfter jeg hvilke maktmidler som ble brukt i Arbeidstjenesten.

Avhengig av Davies tre hovedkategorier er det mulig å anslå i hvilken grad en institusjon er total. En lukket institusjon som bruker tvangsmidler overfor de innsatte er i så måte mer total enn en åpen institusjon der medlemmene mottar belønning.

3.2 Arbeidstjenestens grad av åpenhet

Innføringen av tvungen arbeidstjenesteplikt med A.T. utgjør et viktig skille mellom A.T. og dens forgjengere, som for eksempel Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste. Tidligere hadde arbeidstjeneste vært basert på frivillighet, men ved opprettelsen av departementet for arbeidstjeneste og idrett ble tjenesten gjort obligatorisk for enkelte mannlige aldersgrupper.²⁵⁰ I følge paragraf 18 i *Forordning av 14. juni 1941 om forbrytelser og forseelser i arbeidstjenesten* kunne unndragelse fra tjenesteplikten straffes med fengsel. Strafferammen for unndragelse var situasjonsavhengig og varierte mellom to måneder og tre års fengsel.²⁵¹ Derfor er det rimelig å si at deltakelse i Arbeidstjenesten ikke var å betrakte som frivillig, men det finnes eksempler på personer som gikk frivillig inn i A.T. før tjenestepliktig alder. Eksempelvis prøvde en far å få sønnen innkalt til arbeidstjeneste før han hadde nådd tjenestepliktig alder. Det gikk ikke da frivillige først kunne delta i Arbeidstjenesten kalenderåret de fylte 18 år og videre måtte søknaden komme fra sønnen.²⁵² Jeg kom over flere

²⁴⁷ Davies 1989: 90.

²⁴⁸ Etzioni, Amitai (1961): *A Comparative Analysis of Complex Organizations: On Power, Involvement, and Their Correlates*, (sixth edition 1968), The Free Press: New York, s. 5.

²⁴⁹ Martinussen, Willy (2001): *Samfunnsliv: Innføring i sosiologiske tenkemåter*, Universitetsforlaget: Oslo, s. 324.

²⁵⁰ Se kapittel 2, s. 34-35. Her gjøres det rede for hvilke samfunnsgrupper som ble kalt inn til arbeidstjeneste.

²⁵¹ A.T.: K.t.A. bilag 15. juli 1941: 21.

²⁵² ”Antagelse til arbeidstjeneste før tjenestepliktig alder.” Oslo, den 4. juni 1942, RA/S-5014, Bab, L0010, 0001, dokument 3357. Dette legget er feillagt til L0009. *Forordning av 17. april om arbeidstjeneste for menn*

søknader fra frivillige da jeg gjennomgikk arkivet etter Arbeidstjenesten, men det er rimelig å anta at frivillige utgjorde kun en liten del av den samlede styrken. Deltakelse i Arbeidstjenesten var altså tvungen, men som jeg viste i forrige kapittel, var det kun en liten del av de tjenestepliktige som ble kalt inn og fullførte tjenestetiden.²⁵³ Derfor var det relativt få av de tjenestepliktige som faktisk ble tvunget inn i A.T..

Kunne arbeidstjenestepliktige forlate institusjonen etter eget ønske, eller ble de holdt tilbake med tvang og fysiske hindringer? Svaret på dette spørsmålet har sammenheng med utredningen ovenfor. De som først var blitt kalt inn til arbeidstjeneste, kunne ikke forlate A.T. etter eget ønske. Ulovlig fravær over 24 timer hadde en strafferamme på opptil tre måneders fengsel eller arrest. Fravær utover sju dager kunne straffes med seks måneders fengsel.²⁵⁴ I realiteten hadde likevel A.T. lite å stille opp med da rømninger og uteblivelser toppet seg i 1944. Politiet maktet ikke å hjelpe til med innhenting av personer som hadde unndratt seg eller rømt fra Arbeidstjeneste. Da sjefen for ordenspolitiet Egil Oldbjørn ble spurt om politiet kunne bistå A.T. ved å innhente personer, svarte han at "(...) A.T. ikke kunde gjøre regning med noen spesiell støtte fra ordenspolitiets side (...)." ²⁵⁵ Årsaken var at politiet ikke kunne avse den nødvendige styrken.²⁵⁶

Tjenestemennene var holdt i leirer ofte omgitt av piggrådgerder, men de kunne få permisjoner. Sveitføreren kunne gi mannskapet permisjon til å forlate leiområdet på tider av døgnet da mannskapet ikke hadde tjeneste. Således ble det innvilget kveldspermisjoner mellom endt tjeneste og rosignal (tappenstrek) samme kveld. Videre var det også mulig å få helgedagspermisjon. Permisjon kunne også bli gitt ut fra viktige velferdsgrunner. Permisjoner utover seks døgn måtte godkjennes av Frølich Hanssen.²⁵⁷ En kunngjøring fra 13. juni 1944 viser at det var vanlig å gi helgedagspermisjoner. Her ble det kunngjort at maksimalt halvparten av sveitens menige kunne ha helgedagspermisjon samtidig.²⁵⁸ Dermed var det mulighet for mannskapene å forlate leiren i forbindelse med permisjoner. Likevel var det et ønske om å holde sveiten samlet i leirene. Dette kom til uttrykk da det ble reist bekymring over spredningen av mannskapene i forbindelse med onnearbeider. Som jeg viser i kapittel

---

åpnet opp for at frivillige etter søknad kunne utføre arbeidstjeneste før tjenestepliktig alder var nådd. Denne praksisen fortsatte ved å bli knesatt i paragraf 9 i *Lov om Norges Arbeidstjeneste av 25. mars 1943*.

²⁵³ Se kapittel 2, s. 34. Under en tredjedel av de rulleførte gjennomførte arbeidstjeneste.

²⁵⁴ A.T.: K.t.A. bilag 15. juli 1941: 21.

²⁵⁵ "Oppsetting og innkalling m.v. til sommertjeneste 1945." Oslo, den 12. april 1945, RA/S-5014, Bab, L0009, 0001, dokument 302. Se også "Assistanse av politiet ved innkalling av A.T.-mannskaper." Oslo, den 2. januar 1945, RA/S-5014, Bab, L0016, 0002, dokument 3.

²⁵⁶ "Oppsetting og innkalling m.v. til sommertjeneste 1945." Oslo, den 12. april 1945, RA/S-5014, Bab, L0009, 0001, dokument 302.

²⁵⁷ A.T.: K.t.A., nr. 5 1942: 130-131.

²⁵⁸ A.T.: K.t.A., nr. 6 1944: 99-100.

fem fryktet enkelte at sveitene kunne miste sin karakter av å være arbeidstjenestesveiter ved en slik spredning av mannskapene.²⁵⁹

Det siste momentet som må belyses for å kunne vurdere A.T.s grad av åpenhet ut fra Davies analysemodell, er i hvilken grad hierarkiet i A.T. var preget av mobilitet. På samme måte som Davies beskriver den hierarkiske mobiliteten i væpnede styrker, var hierarkiet i A.T. preget av delvis mobilitet. Et skriv fra Frølich Hanssen til arbeidsdistriktene viser hvordan og hvem som ble tatt opp til lagførerutdanning. Kandidatene skulle rekrutteres fra avdelingene og måtte være skikket og villige. Det ble spesielt søkt etter personer som var ferdig med tjenesteplikten og som hadde utdanning eller erfaring innen landbruk og skogbruk.²⁶⁰ Dessuten måtte de være i alderen 18-23 år.²⁶¹ Etter fullført lagførerskole hadde lagførerne et års prøvetid, og de mest skikkede fikk fast stilling i A.T.. Lagførerne måtte da binde seg til en kontrakt med varighet på seks til åtte år. Avhengig av skikkethet kunne da lagførerne oppnå videre utdanning til høyere befalsstillinger.²⁶²

I forrige kapittel viste jeg at det ikke var krav om NS-medlemskap for å bli ansatt i Arbeidstjenesten, men at man måtte ha en ”positiv lojalitet”.²⁶³ Et slikt krav ville ha begrenset en del personers mulighet for å avansere til høyere befalsstillinger innen Arbeidstjenesten. Et skriv fra Sigurd Nitter-Hauge, distriktssjef 5. Arbeidsdistrikt, til Personellavdelingen i Sentralorganisasjonen belyser spørsmålet om avansement. Nitter-Hauge hadde fått i ordre å ta ut skikkede lagførere som skulle gå troppførerkurs. Nitter-Hauge klaget på den korte fristen han hadde fått til uttakningen da det var viktig å finne kandidater som var skikket til forfremmelse. Av totalt 16 kandidater som var oppført, var hele 12 medlemmer av NS.²⁶⁴ Dette tyder på at det var en stor fordel å være medlem av NS dersom man ønsker å avansere som befal innen Arbeidstjenesten. På bakgrunn av utredningen ovenfor vil jeg hevde at hierarkiet i A.T. var preget av delvis mobilitet avhengig av politisk standpunkt.

Denne delen har analysert A.T. i forhold til den første hovedkategorien i Davies analysemodell. Her har målet vært å vurdere institusjonens grad av åpenhet. Vurderingen min er at A.T. var lukket, men ikke like lukket som for eksempel et fengsel. Arbeidstjenesteplikten var basert på tvang, men en liten del av de tjenestepliktige fullførte arbeidstjeneste. Videre var

²⁵⁹ Se kapittel 5, s. 99.

²⁶⁰ ”Elever til Arbeidstjenestens Lagførerskoler.” Oslo, den 26. juni 1941, RA/S-5014, Bac, L0019, 0002, dokument 2713.

²⁶¹ ”Deres søknad av 30/1 1942 og skriv av 13/2 1942, om å bli opptatt på lagførerskolen.” Oslo, den 19. februar 1942, RA/S-5014, Bac, L0022, 0001, dokument 1006.

²⁶² ”Elever til Arbeidstjenestens Lagførerskoler.” Oslo, den 26. juni 1941, RA/S-5014, Bac, L0019, 0002, dokument 2714.

²⁶³ Se kapittel 2, s. 40-41.

²⁶⁴ ”Forslag til lagførere som troppførerelever januar 1942.” 11. desember 1941, RA/S-5014, Bg, L0238, 0001, dokument 3366-3367.

det ikke rom for å forlate A.T. etter eget ønske, men mannskapene ble gitt permisjoner. I motsetning til fengsler der det er liten sannsynlighet for at en fange avanserer til fangevokter, var det mulig for menige å bli befal i A.T.. Derfor kan ikke A.T. karakteriseres som helt lukket.

Å vurdere Arbeidstjenestens grad av åpenhet er viktig for å forstå dens funksjon i samtiden. Da Arbeidstjenesten ble gjort obligatorisk for unge menn, skapte NS en kontaktarena der norsk ungdom kom i kontakt med nasjonalsosialistiske ideer. Ungdommen kunne ikke forlate leirene etter eget ønske og ble holdt tilbake under kontroll av befalet. Befalet utgjorde i stor grad bindeleddet mellom NS og menige A.T.-mannskaper. I så måte utgjorde A.T. kanskje den arenaen i landet der flest ungdom kom i en slik direkte kontakt med nasjonalsosialistisk ideologi. Derfor må A.T. ansees som en viktig aktør i den pågående holdningskampen. I neste kapittel behandler jeg mer inngående A.T.s forsøk på å indoktrinere mannskapene gjennom utdanning i blant annet kulturell fostring.

3.3 Maktmidler – belønnende, normativ eller straff?

Den tredje hovedkategorien i Davies analysemodell går ut på å studere hvilke maktmidler som blir nyttet i totalinstitusjoner. Overskriften på denne delen kan være misvisende i den forstand at den fordrer enten eller. Dette er nok aldri tilfelle, men mitt hovedfokus ligger på normativ makt og bruk av straff som de mest fremtredende maktmidlene i A.T..

Det bør vurderes hvorvidt godtgjørelsen utbetalt til mannskapene kan beskrives som et belønnende maktmiddel. Per 1943 fikk mannskapene utbetalt 40 øre dagen i godtgjørelse.²⁶⁵ Hvis arbeidstjenestemannen var gift, fikk hustruen utbetalt kr 2,40 per dag. For hvert barn under 16 år tilløp 1 krone per dag. Dette utgjorde det som ble kalt familietillegg.²⁶⁶ Sosialsjefen i Aker reagerte på at utbetalingene var lave og at arbeidstjenestepliktige måtte søke til forsorgsvesenet om økonomisk støtte. Frølich Hanssen derimot hevdet at ulønnet tjeneste for landets mannlige ungdom var befestet i grunntanken om den alminnelige verneplikt, og at Arbeidstjenesten bygget på denne. Dermed var ikke godtgjørelsen som lønn å regne, men et bidrag slik at tjenestepliktige kunne skaffe seg nødvendighetsartikler.²⁶⁷ Derfor kan ikke godtgjørelsen beskrives som et belønnende maktmiddel. Fra et økonomisk perspektiv var det ikke lukrativt å være menig i A.T.. Mest sannsynlig ble belønning til tider brukt som maktmiddel i leirene, men da jeg ikke har gått ned på mikronivå i forskningen, kan

²⁶⁵ A.T.: K.t.A., nr. 6 1943: 124-125.

²⁶⁶ ”Lønn under avtjening av arbeidstjenesteplikt i A.T.” Oslo, den 14. januar 1943, RA/S-5014, Baa, L0003, 0001, dokument 28.

²⁶⁷ ”Lønn under avtjening av arbeidstjenesteplikt i A.T.” Oslo, den 14. januar 1943, RA/S-5014, Baa, L0003, 0001, dokument 28.

jeg verken bekrefte eller avkrefte hvor hyppig det forekom. Derimot er det en tendens i Davies analyse av totalinstitusjoner at lukkede, eller delvis lukkede institusjoner som A.T. hvor mannskapene er tvunget inn i institusjonen, sjelden benytter seg av belønning som maktmiddel. Eksempler er fengsler, interneringsleirer og krigsfangeleirer.²⁶⁸

Normativ makt, etter Martinussens definisjon, hviler på en aktørs mulighet til å representere bestemte verdier, normer og/eller innsikter.²⁶⁹ Når Martinussen velger å sidestille normativ makt med ideologisk makt, er det et uttrykk for begrepets dualistiske innhold.²⁷⁰ Med andre ord er normativ makt avhengig av en aktørs mulighet til å ha ideologisk hegemoni. Ideologier bygger nettopp på spesielle verdier og innsikter.²⁷¹ På den andre siden innebærer normativ makt kontroll over verdier og normer gjennom eksplisitte lover og regler. Martinussen fremhever at enkelte institusjoner i samfunnet har som hovedoppgave å lage, tolke og kontrollere verdi- og moralsyn. Eksempel på slike institusjoner er rettslige institusjoner.²⁷² Ideologisk kontroll og kontroll over eksplisitte lover og regler er hovedinnholdet i begrepet normativ makt.

Blod og jord som en del av, og ideologien innad i A.T., ble gjort rede for i forrige kapittel. I denne sammenheng trakk jeg frem Ohman Nielsens definisjon at ideologier er med på å endre, opprettholde, reetablere eller undergrave maktrelasjoner.²⁷³ Talene til Frølich Hanssen viser hvordan Arbeidstjenestens øverste sjef brukte ideologi for å skape en tilhørighet til og respekt overfor A.T.. Dette blir spesielt tydelig i Frølich Hanssens tale i forbindelse med faneoverleveringen på Bislet 20. juli 1941. Om fanen uttrykte han:

”De faner som dere har mottatt her, forplikter! Fanen er samlingens symbol, - under den skal dere seire over alle vanskeligheter. En fane er noe mer enn et ytre symbol, - den er selve inkarnasjonen av idéen som ligger bak. Den grå fargen er jordas farge, - av jord er vi kommet og til jord skal vi vende tilbake. Kontakten med jorda er selve livets grunnlag.”²⁷⁴

Her kommer blod og jord-ideologien tydelig frem i den forstand at jordbruksarbeid ble tillagt spesielle verdier. Arbeidsdistriktenes faner var i så måte et symbol på disse verdiene. I tillegg var fanene tiltenkt å være samlende, å skape identitet og tilhørighet innad i de forskjellige arbeidsdistriktene. Årbøkene til Arbeidstjenesten er fylt med taler, artikler og kommentarer fra både Axel Stang og Frølich Hanssen. Nasjonalsosialistisk ideologi med fokus på blod og

²⁶⁸ Davies 1989: 89-90. Se diagram 4 og 5.

²⁶⁹ Martinussen 2001: 324.

²⁷⁰ Martinussen 2001: 178.

²⁷¹ Martinussen 2001: 320.

²⁷² Martinussen 2001: 238.

²⁷³ Se kapittel 2, s. 43.

²⁷⁴ Egeberg 1941: 70.

jord har fått stor plass i de fleste av disse.²⁷⁵ Når to av de øverste lederne for A.T. forfektet denne ideologien, vil jeg hevde at det i stor grad rådet et ideologisk hegemoni. Dette blir videre understreket når man ser hvordan det ble reagert i tilfeller der hegemoniet ble utfordret.

Rolf Andresen, sjef for Personellavdelingen, ønsket at riksadvokaten skulle stille en lagfører for Folkedomstolen. Andresen mente at lagføreren hadde gjort seg skyldig i overtredelser av politisk karakter. Mest sannsynlig hadde lagføreren søkt avskjed fra A.T. ut fra politiske årsaker, men dokumentet oppgir ikke detaljene rundt saken. Andresen mente at det ville være heldig å straffe lagføreren for å statuere et eksempel. Bakgrunnen var at det fra London hadde blitt agitert mot A.T., og at dette hadde skapt ”en stemning som oppmuntrer til udisiplinert opptreden.”²⁷⁶ To ytterlige eksempler fra 1. Arbeidsdistrikt viser hvordan enkeltpersoner ble straffet etter å ha vært involvert i politisk virksomhet. Ved 3. Hedmark sveit hadde en menig delt ut den illegale avisen *Alt for Norge*. Distriktssjefen Odd Graham meldte saken videre til statsadvokaten i Buskerud og Opland med anmodning om at arbeidstjenestemannen skulle bli påtalt og straffet.²⁷⁷ Et liknende tilfelle fant sted ved 5. Akershus sveit forlagt på Valler skole i Sandvika. Her hadde to arbeidstjenestemenn gjort seg skyldig i å demonstrere til fordel for kongehuset. Statspolitiet ble underrettet og avhørte mennene. Etterpå ble mennene utlevert til det tyske sikkerhetspolitiet og innsatt på Grini. I følge dokumentet skjedde dette 3. august 1942.²⁷⁸ Over en måned senere, 14. september, ble det oppgitt at mennene var løslatt fra Grini og overlatt til Arbeidstjenesten hvor de hadde fått disiplinær refselse. Omfanget av refselsen er derimot ikke oppgitt i dokumentet.²⁷⁹ I tilfeller der det ideologiske hegemoniet ble utfordret, ble straff nyttet som maktmiddel. Som vist i det ene tilfellet ovenfor kunne straffen bestå av fengsel og/eller disiplinær refselse. Med andre ord var det ikke politisk ytringsfrihet i Arbeidstjenesten, og i så måte kan den karakteriseres som totalitær.

Makten til å lage og kontrollere gjennom eksplisitte lover og regler faller også inn under begrepet normativ makt. Lover, regler og forordninger var det mange av i Arbeidstjenesten. I denne sammenheng er *Disiplinærreglementet for Norges Arbeidstjeneste*

²⁷⁵ Se blant annet Axel Stangs radiotale 1. oktober 1940 i Egeberg 1941: 47-50, Frølich Hanssens tale ved faneoverleveringen på Bislet den 20. juni 1940 i Egeberg 1941: 69-71 og Frølich Hanssens foredrag i aulaen til Universitetet i Oslo i Valeur, Fred E. (red.) (1942): *Norsk Arbeidstjeneste årbok 1942*, Blix Forlag: Oslo. s. 13-28.

²⁷⁶ Brev fra Rolf Andresen til Riksadvokat J. Nordvik, Oslo, den 6. juni 1940, RA/S-5014, Bac, L0019, 0001, dokument 2436.

²⁷⁷ ”Illegal skrift i sirkulasjon, Starum.” 20. september 1941, RA/S-5014, Bc, L0141, 0001, dokument 001.

²⁷⁸ Brev fra Odd Graham til Riksadvokat Nordvik, 6. august 1942, RA/S-5014, L0141, 0001, dokument 146.

²⁷⁹ ”Demonstrasjoner ved 5.Akershus sveit. 3.aug. 1942.” Oslo, den 14. september 1942, RA/S-5014, Bc, L0141, 0001, dokument 181.

spesielt interessant.²⁸⁰ Paragraf 5 i disiplinærreglementet fra 1944 skilte mellom handlinger som gav grunnlag for refselse og handlinger som var straffbare. Her ble det oppført at refselse ikke var å regne som straff. For at en handling skulle regnes som straffbar måtte den kunne straffes etter den alminnelige borgerlige straffelov eller *forordning av 14. juni 1941 om forbrytelser og forseelser i arbeidstjenesten*.²⁸¹ Straffbare handlinger kunne avgjøres med refselse dersom påtalemyndigheten fant det tilstrekkelig. Derimot skulle ikke påtaleunntatelse eller betinget dom brukes dersom det kunne ”virke skadelig på disiplin, tukt, orden eller kameratskap i Arbeidstjenesten.”²⁸² Her blir det tydelig at sanksjoner ved brudd på lover og regler var et viktig maktmiddel for å holde kontroll over mannskapenes oppførsel.

Refselsesmidlene var delt opp i irettesettelse, streng irettesettelse, parade, frihetsinnskrenkning, arrest og utelukkelse fra Arbeidstjenesten. Irettesettelse og streng irettesettelse var en muntlig sanksjon som enten skjedde i enerom eller foran oppstilt avdeling. Parade innebar oppmøte utenfor vanlig tjenestetid. Denne formen for refselse kunne bare ilegges en gang daglig i maksimalt tre dager etter hverandre. Frihetsinnskrenkning besto av forbud mot å bevege seg ut av leiren eller et annet fastsatt område i et fastsatt tidsrom av døgnet. Frihetsinnskrenkningens lengde var maksimalt 60 dager. Arrest kunne ilegges inntil 60 dager. Den kunne være i form av vaktarrest eller husarrest. Sistnevnte kunne bare bli ilagt befall eller elever ved Arbeidstjenestens skoler og kurs. Den siste av refselsesmidlene var utelukkelse fra Arbeidstjenesten. Med unntak av utelukkelse fra Arbeidstjenesten skulle bare en av refselsestypene nyttes om gangen.²⁸³

Selv om A.T. ikke vurderte det slik var refselse en straff som ble nyttet overfor arbeidstjenestemenn. Derimot ble ikke straff utdelt vilkårlig. Eksempelvis ble det gjort sak ut av en hendelse der en troppfører hadde tvunget en menig til å tømme latrinedunken med skje i fritiden. Årsaken var at den menige hadde demonstrert under et kulturelt foredrag. Troppføreren beklaget at han hadde opptrådt sadistisk og egenmektig. Det er usikkert hvorvidt troppføreren ble straffet for forholdet.²⁸⁴ Et skriv fra Frølich Hanssen til samtlige

²⁸⁰ A.T.: *C6 – Disiplinærreglement for Norges Arbeidstjeneste*, 1944. Versjonen av disiplinærreglementet fra 1944 satt C6 1941 ut av kraft.

²⁸¹ A.T.: *C6 – Disiplinærreglement for Norges Arbeidstjeneste*, 1944: 8-9.

²⁸² Se § 8 av *Forordning av 14. juni 1941 om forbrytelser og forseelser i arbeidstjenesten* i A.T.: K.t.A. bilag 15. juli 1941: 19. I følge § 7 av samme forordning skulle straffbare handlinger meldes til påtalemyndigheten. Dette ble endret ved opprettelsen av egne arbeidstjenesteretter i 1944. *Lov av 30. mars 1944 om rettergangsmåten i straffesaker for arbeidstjenesterettene* trådte i kraft 30. august 1944. Arbeidstjenesterettene hadde anledning til å straffe forfølge personer som hadde begått overtredelse mot bestemmelsene i *forordning av 14. juni 1941 om forbrytelser og forseelser i arbeidstjenesten* og mot utvalgte kapitler i den alminnelige borgelige straffelov. Hvert distrikt hadde en distriktsrett og i Oslo var det en landsrett. For mer informasjon se *Lov av 30. mars 1944 om rettergangsmåten i straffesaker for arbeidstjenesterettene* i A.T.: *C6 - Disiplinærreglement for Norges Arbeidstjeneste*, 1944: 67-75.

²⁸³ A.T.: *C6 – Disiplinærreglement for Norges Arbeidstjeneste*, 1944: 12-13.

²⁸⁴ ”Ang. Utskrift fra svensk avis.” 17. november 1943, RA/S-5014, Bc, L0141, 0002, dokument 526.

arbeidsdistrikter datert 31. juli 1943 viser at befalet ikke hadde mulighet til å straffe menige etter eget forgodtbefinnende. Han presiserte at det ikke var lov til å anvende andre refselsesmidler enn dem oppgitt i disiplinærreglementet. Refselse i form av straffeeksersis som åling og kryping var ikke tillat. Videre skulle befalet opptre korrekt overfor menige. Skjellsord og uhøviske uttrykk måtte ikke forekomme, og ukorrekt opptreden var gjenstand for straff.²⁸⁵ I denne sammenheng reagerte Arbeidstjenestens juridiske konsulent da en nestsveitfører slapp unna med en irettesettelse etter å ha slått til en arbeidstjenestemann. Konsulenten bemerket:

”Når en nestsveitfører slår til en Arbeidstjenestemann, synes det litt eiendommelig at nestsveitføreren slipper med en irettesettelse. Hvis ikke særlig formildende omstendigheter foreligger vilde jeg i likhet med praksis i den tidligere norske hær gitt adskillige dagers vaktarrest.”²⁸⁶

Med andre ord kritiserte den juridiske konsulenten fylkingens behandling av saken. Dette er det eneste dokumentet jeg har kommet over som viser at menige ble utsatt for vold. Videre er det tydelig at slik oppførsel fra befalet ikke ble akseptert. At konsulenten refererte til straffepraktisen i hæren før krigen er ikke en overraskelse da jeg i forrige kapittel viste at A.T. kopierte straffeprosessordningen fra det tidligere norske Forsvaret.²⁸⁷

Davies hevder at både straff og normativ makt blir brukt som tvangsmidler i væpnede styrker med verneplikt.²⁸⁸ Etter min mening gjaldt også dette for Arbeidstjenesten. Som jeg har vist tidligere ble straff benyttet dersom personer utfordret det ideologiske hegemoniet eller brøt eksplisitte lover og regler. I liten grad ble personer straffet vilkårlig da det forelå regler for når og hvordan mannskapene kunne straffes. Derfor utgjorde ikke straff det viktigste tvangsmiddelet i A.T.. En av årsakene til at A.T. viste moderasjon i forbindelse med bruk av straff som maktmiddel kan ha vært posisjonen den befant seg i. Det ville ha vært dårlig reklame dersom A.T. fikk ord på seg for å være en straffeinstitusjon.

Basert på analysen i del 3.2 og 3.3 vil jeg hevde at Arbeidstjenesten verken kan karakteriseres som straffeinstitusjon eller tvangsarbeid. Straffeinstitusjoner eller tvangsarbeid omfattet mennesker som av en eller annen grunn var antatt for å være ”uønskede”. Et eksempel i denne sammenheng var Gulag. Arbeidstjenesten derimot var tenkt å omfatte personer som i høyeste grad ble sett på så ”fullverdige” samfunnsmedlemmer. Personer som

²⁸⁵ ”Refselsesmidler i Arbeidstjenesten.” Oslo, den 31. juli 1943, RA/S-5014, Baa, L0003, 0002, dokument 89.

²⁸⁶ ”Utskrift av refselsesprotokollen for Akershus Arbeidsfylking 3.kvartal 1944.” 28. november 1944, RA/S-5014, Bc, L0148, 0002 (1 – Lederstab, kopier 21.11. – 23.12-1944), dokument 3481.

²⁸⁷ Se kapittel 2, s. 30-31.

²⁸⁸ Davies 1989: 89. Se diagram 5.

NS ikke anså for å være fullverdige medlemmer av samfunnet ble ekskludert fra Arbeidstjenesten.²⁸⁹ Videre er det store vesensforskjeller mellom Arbeidstjenesten og tvangsarbeid. Ved tvangsarbeid siktes det blant annet til arbeidet utført av sovjetiske og øst-europiske krigsfanger som ble brukt som slaver på tyske anlegg.²⁹⁰ I russer- og serberleirene ble fangene utsatt for veldig dårlig behandling og det rådet en høy dødelighet blant fangene.²⁹¹ Selv om arbeidstjeneste var obligatorisk, og at mannskapene kunne bli utsatt for sanksjoner i form av straff kan ikke arbeidstjeneste sammenliknes med tvangsarbeid. En slik sammenlikning fører etter mitt syn til en relativisering av begrepet tvangsarbeid.

3.4 Arbeidstjenesten som kontroll- og stabiliseringsorgan

Patel hevder at RAD og CCC hadde en viktig funksjon i samtiden ved å være statlige kontroll- og stabiliseringsorgan i en tid preget av ustabilitet. Dette ble oppnådd ved at arbeidstjenestene innførte et militært paradigme.²⁹² Totalinstitusjoner handler i all hovedsak om institusjoner med kontroll over mennesker i en eller annen grad. Derfor er det interessant å drøfte hvorvidt også Arbeidstjenesten kan sies å ha utfyllt en funksjon som kontroll- og stabiliseringsorgan i samtiden.

Ved å gjøre deltakelse i A.T. obligatorisk ble det dannet en kontaktarena mellom norsk ungdom og Nasjonal Samling. Videre kan det kan hevdes at Nasjonal Samling på denne måten, gjennom Arbeidstjenesten, fikk kontroll over en del av den norske ungdommen. Et eksempel som underbygger dette er NS-gruppeorganisasjon i A.T.. I forrige kapittel viste jeg at gruppeorganisasjonenes formål var å holde oversikt over den politiske stemningen i Arbeidstjenesten. Alle saker av politisk art som vedgikk NS ble meldt oppover i gruppeorganisasjonen og endte til slutt hos Quisling.²⁹³ Dermed er det klart at Nasjonal Samling hadde mulighet til å holde god oversikt over arbeidstjenestemennenes politiske holdninger. Videre var det et ideologisk hegemoni i A.T., og personer som utfordret dette risikerte å bli straffet. Dette har sammenheng med begrepet normativ makt som jeg gjorde rede for tidligere i kapittelet.

Et annet eksempel, som peker i retning av A.T. som kontroll- og stabiliseringsorgan, er da Frølich Hanssen beordret samtlige avdelinger til å henge opp plakat med *forordning om forbud mot å forlate norsk område uten tillatelse samt mot virksomhet for en fiendestat*. Forordningen av 26. september 1941 var underskrevet av Terboven. I tillegg skulle

²⁸⁹ Eksempelvis ble personer dømt av Folkedomstolen, eller ekskludert fra Nasjonal Samling ikke funnet verdige til å utføre arbeidstjeneste. Se kapittel 2, s. 35.

²⁹⁰ Dahl, Hans Fredrik: "tvangsarbeid", i Dahl (red.) 1995: 426.

²⁹¹ Hjeltnes, Guri: "russerleire", i Dahl (red.) 1995: 361.

²⁹² Patel 2005: 181.

²⁹³ Se kapittel 2, s. 38-39.

forordningen leses opp for arbeidstjenestemennene en av de første dagene etter hvert innrykk. Forordningen slo blant annet fast at rømning fra landet og propaganda til fordel for en fiendestat kunne straffes med døden.²⁹⁴ Arbeidstjenesten hadde dermed både fysisk og politisk (ideologisk) kontroll over arbeidstjenestemennene i den tiden de var inne til arbeidstjenesten. HLs aksjoner mot A.T. i 1944 var i så måte et uttrykk for den fysiske og politiske kontrollen A.T. hadde over mannskapene.²⁹⁵ Arbeidstjenestens forsøk på å oppnå sterkere politisk kontroll gjennom indoktrinering blir behandlet i neste kapittel.

Det kan likevel stilles spørsmål med hvor omfangsrik og sterk den fysiske kontrollen egentlig var. For det første tjenestegjorde kun en liten del av det rulleførte mannskapet. Videre gikk A.T. nærmest i oppløsning da den opplevde en mengde rømminger og unndragelser i etterkant av aksjonene mot A.T. sommeren 1944. Arbeidstjenestens ledelse satt uten større mulighet til å forhindre denne utviklingen.²⁹⁶

Deloppsummering

Kapittelet har hatt som mål å vurdere Arbeidstjenesten opp mot hovedkategori en og tre av Davies analysemodell. Dette innebar å vurdere graden av åpenhet og hvilke maktmidler som ble brukt for å holde kontroll med mannskapet. Avhengig av svar på disse spørsmålene er det mulig å gjøre en vurdering av hvor total Arbeidstjenesten var. Samtidig er dette med på å belyse hvorvidt A.T. kan sies å ha vært et kontroll- og stabiliseringsorgan.

Arbeidstjenesten var ikke helt lukket slik som fengsler ofte er. Tjenesten var obligatorisk, men i realiteten var det få av de innrullerte som faktisk gjennomførte arbeidstjeneste. Mannskapene som hadde blitt kalt inn til tjeneste kunne ikke forlate A.T. etter eget ønske, men det ble gitt permisjoner. Hierarkiet var også preget av delvis mobilitet i den forstand at det var mulig å bli lagfører. Derimot var det vanskeligere å avansere til en høyere befalsstilling. I tillegg var avansement i stor grad avhengig av politisk overbevisning.

Maktmidlene deles opp i straff, normativ makt og belønning. Normativ makt og straff var de mest fremtredene maktmidlene i A.T.. Normativ makt innebærer en aktørs ideologiske hegemoni, og mulighet til å vedta eksplisitte lover og regler. Jeg vurderer det slik at det rådet et ideologisk hegemoni i Arbeidstjenesten. Dette ble tydelig i tilfeller hegemoniet ble utfordret, noe som ofte medførte straff enten i form av fengsel eller refselse. Det samme

²⁹⁴ Se ”Ad. forordning om forbud mot å forlate norsk område uten tillatelse samt mot virksomhet for en fiendestat.” Oslo, den 13. november 1941, RA/S-5014, Bab, L0006, 0001, dokument 388 og ”Trykking av forordning om forbud mot å forlate norsk område uten tillatelse samt mot virksomhet for en fiendestat.” Oslo, den 6. november 1941, RA/S-5014, Bab, L0006, 0001, dokument 339-340.

²⁹⁵ Se kapittel 2, s. 45-46. Kampanjen ble satt i gang ut fra politiske og militære vurderingen. De politiske vurderingene hadde grunnlag i at A.T. hadde blitt nazifisert. De militære vurderingene hadde sammenheng med trusselen forbundet med A.T.s fysiske kontroll over mannskapene.

²⁹⁶ Se kapittel 2, s. 48-50 og kapittel 3, s. 56.

skjedde ved brudd på de mange lover og regler som var fastsatt i Arbeidstjenesten. Straff ble likevel ikke utdelt vilkårlig. Derfor vil jeg hevde at A.T. som i militæret med verneplikt nyttet seg av både normativ makt og straff som maktmiddel. Dette er ikke overraskende med tanke på at A.T. i stor grad bygget på militære prinsipper.

Hvorfor er dette interessant? Etter min mening er dette med på å belyse Arbeidstjenestens funksjoner i samtiden. Ved å gjøre tjeneste obligatorisk hvor det rådet et ideologisk hegemoni, der befalet i stor grad var rekruttert på grunn av politisk overbevisning, kan Arbeidstjenesten vurderes som et kontroll- og stabiliseringsorgan. Institusjonens grad av totalitet er med på å bestemme i hvilken grad institusjonen har kontroll over sine medlemmer. I tilfellet med Arbeidstjenesten var den ikke like total som fengsel, men den var såpass total at den hadde god kontroll over mannskapene. Kontrollen var både fysisk og politisk (ideologisk).

Basert på analysen av åpenhet og hvilke maktmidler som ble nyttet i A.T. kan den verken karakteriseres som en straffeinstitusjon eller tvangsarbeid. Ved tvangsarbeid refereres det til blant annet arbeidet utført av sovjetiske og øst-europeiske krigsfanger på tyske anlegg. Disse fangene levde under forferdelige forhold med en umenneskelig behandling. Selv om arbeidstjeneste var obligatorisk og at mannskapene kunne bli straffet, kan ikke arbeidstjeneste sammenliknes med tvangsarbeid. En slik sammenlikning fører til relativisering av begrepet tvangsarbeid.

Kapittel 4: Praktisk utdanning, indoktrinering og disiplinering.

Forrige kapittel analyserte A.T. opp mot Davies analysemodell ved å se på institusjonens grad av åpenhet og hvilke kontrollmetoder som ble brukt overfor arbeidstjenestepliktige. Dette kapittelet omhandler institusjonens formål/funksjon jamfør andre hovedkategori av Davies analysemodell.²⁹⁷ Mer presist vil jeg gjøre rede for og vurdere utdanningen, indoktrineringen og disiplineringen av menige i Arbeidstjenesten. Dette samsvarer med hva Davies kaller *transmogrification* når han viser til totalinstitusjoners forskjellige formål. Slike institusjoner har som mål å forandre mennesker, utdanne umodne, eller på en annen måte sosialisere individer til å handle i tråd med samfunnets offisielt godkjente normer – eller kanskje også til å tro på dem.²⁹⁸ Med andre ord vil kapittelet undersøke hvorvidt utdannelsen i A.T. hadde en funksjon som kan sammenliknes med hva Davies kaller *transmogrification*. Det er viktig å studere Arbeidstjenestens utdanningssystem for å forstå hvorvidt den hadde en funksjon i form av å indoktrinere mannskapene i tråd med nasjonalsosialistisk ideologi.

Kapittelet er delt i flere deler da jeg skiller mellom praktisk utdanning, indoktrinering gjennom ”kulturell fostring” og disiplinering med militære midler. Da oppgaven prøver å avklare Arbeidstjenestens funksjon i samtiden har jeg valgt å legge spesiell vekt på det som ble kalt kulturell fostring. Her behandler jeg fostringens omfang og innhold samt hvor vellykket den var. Dette vil være med å belyse på hvilken måte og i hvilken grad A.T. kan sies å ha vært et verktøy for NS i kampen om ungdommen. Videre avklarer kapittelet hvorvidt arbeidstjenestemennene også fikk viktig og nyttig utdanning i praktisk arbeid.

Når jeg bruker begrepene utdanning og opplæring om hverandre bunner det i det faktum at dette også ble gjort i samtiden av A.T.. For eksempel het det ”Opplæringsavdelingen” og ”utdannelsesperioden”. Videre hvis man slår opp i Universitetsforlagets definisjons- og rettskrivningsordbok finner man at opplæring og utdanning er synonyme.²⁹⁹ Likevel vil man kunne argumentere for nyanseforskjeller mellom begrepene da utdanning i større grad viser til formell utdanning over lengre tid i en utdanningsinstitusjon. Denne utdanningen er da tenkt å føre til oppnåelse av formell kompetanse. Opplæring er derimot et mer overordnet og bredere begrep enn utdanning. Selv om arbeidstjenestemennenes utdanning var kort og ikke resulterte i en formell kompetanse, har jeg valgt å bruke utdanning som hovedbegrep. Årsaken er at dette begrepet i større grad enn opplæring fanger opp at utdannelsen også skulle ha en dannelsesmessig funksjon.

---

²⁹⁷ For Davies analysemodell se kapittel 3, s. 53.

²⁹⁸ Davies 1989: 88.

²⁹⁹ Landrø, Marit Ingebjørg og Boye Wangensteen (red.) (1993): *Bokmålsordboka: definisjons- og rettskrivningsordbok*. Universitetsforlaget: Oslo.

Utdannelsen var ikke bare av praktisk art, men som jeg viser senere, skulle den også bidra til å oppdra mannskapene i en nasjonalsosialistisk tankegang.

4.1 Introduksjon av utdanningssystemet i Arbeidstjenesten

Som ved arbeidstjenester i andre land var utdanning viktig i Arbeidstjenesten. Thor Strand, sveitfører og ansatt i Opplæringsavdelingen, gjorde rede for Arbeidstjenestens utdanningssystem i årboken for 1942. Her presiserte han at eleven var den norske tjuetårningen. Videre forklarte han at denne tjuetårningen hadde "(...) behov for en fysisk og disiplinerende oppdragelse, en praktisk opplæring som kan komme til nytte i heimen og yrket og en nasjonal forming av karakter og følelser."³⁰⁰ Disse tre områdene var ikke ment å være uavhengige hverandre. I følge Strand skulle de fungere som veier mot målet som var å "(...) forme helstøpte mennesker, gi ungdommen en «norsk» form, (...)."³⁰¹

Strand delte utdanningssystemet inn i tre deler. Den første var å gi ungdommen en fysisk og disiplinerende oppdragelse. Den andre var den praktiske opplæringen i forskjellige typer arbeider. Til slutt skulle ungdommens karakter og følelser bli nasjonalt formet. Grunnen til at jeg repeterer dette er fordi tredelingen fremstår tydelig i oppdelingen av faggruppene under utdanningsperioden. Dette forklarer også hvorfor jeg har delt opp kapittelet i tre deler hvor jeg behandler henholdsvis praktisk utdanning, kulturell fostring og disiplinering gjennom et militært paradigme.

Arbeidstjenestetiden var delt opp i en utdanningsperiode og en arbeidsperiode. Utdanningsperioden var hovedsakelig lagt til de fire første ukene av tjenestetiden. På disse ukene skulle mannskapene ha til sammen 192 timer med undervisning i forskjellige faggrupper. Dette forble gjeldende praksis selv etter at tjenestetiden økte til seks måneder i 1943.³⁰² Timefordelingen og faggruppene i 1941 var oppdelt slik:³⁰³

Tabell 5 - Timefordeling for 4 ukers alminnelig utdanning 1941

Faggrupper	1.uke	2.uke	3.uke	4.uke	Sum
1. Sluttet orden					
a. Enkeltmannsutdanning	9	7	4	4	24
b. Avdelingsutdanning	2	3	3	4	12
2. Marsjøvelser	3	4	4	5	16
3. Kulturell undervisning	3	3	3	3	12
4. Vaktjeneste	3	3	0	0	6
5. Redskapslære og arbeidsteknikk	4	8	12	8	32

³⁰⁰ Valeur 1942: 139.

³⁰¹ Valeur 1942: 139.

³⁰² Oversikt over utdanningsperioden er å finne i Arbeidstjenesten (1941): *CI-Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, Merkantile Bok- & Akcsidenstrykkeri: Oslo, s. 28, A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 121, A.T.: K.t.A. nr. 7 1943: 132 og A.T.: K.t.A. nr. 4 1944: 71.

³⁰³ A.T.: *CI- Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 28.

6. Leirtjeneste	0	3	6	3	12
7. Gymnastikk og idrett	6	6	6	6	24
8. Hilsing	3	2	1	0	6
9. Instruks	3	3	3	3	12
10. Indre tjeneste	8	6	6	4	24
11. Oppsetting. Mønstring	4	0	0	8	12
Sum	48	48	48	48	192

Både timefordelingen og faggruppene gjennomgikk få endringer fra 1941 til 1945. Eksempelvis beholdt faggruppene gymnastikk og idrett, instruks og indre tjeneste den samme timefordelingen. Størst forandring skjedde under faget redskapslære og arbeidsteknikk som økte fra 32 timer i 1941 til 42 timer i 1943 og 1944.³⁰⁴

Under utdannelsesperioden skulle arbeidstjenestemannen gjennomgå elleve forskjellige faggrupper. Tydelig er inspirasjonen hentet fra militæret da mannskapene skulle trenes i sluttet orden, hilsing og marsj. Videre kan også indre tjeneste, oppsetting/mønstring, vaktjeneste og fysisk fostring regnes som tradisjonelle militære aktiviteter. I så måte kan utdannelsesperioden i stor grad sammenliknes med rekruttskole i Forsvaret. Disse aktivitetene kommer jeg tilbake til senere i oppgaven.

Utdannelsen av mannskapene var ikke over etter endt utdannelsesperiode. Det var forventet at utdannelsen fortsatte i arbeidsperioden. I 1942 ble det fastsatt en *normalplan for ukeprogram i arbeidsperioden*. Hver uke i arbeidsperioden omfattet 48 timer. Av dette skulle 33 timer gå til arbeid, ni timer til videre utdanning og seks timer til marsj til og fra arbeidsstedet. Den videre utdannelsen omfattet gymnastikk og idrett, eksersis og hilsningsøvelser, kulturell undervisning og indre tjeneste.³⁰⁵ Med kun små variasjoner ble normalplanen gjeldende praksis frem til avviklingen av A.T. i 1945.³⁰⁶

4.2 Praktisk utdanning – redskapslære og arbeidsteknikk

Redskapslære og arbeidsteknikk var en viktig del av utdannelsen og var det faget tilegnet flest timer under utdannelsesperioden. Dette ble ytterligere forsterket i 1943 da faget ble tildelt 42 undervisningstimer i løpet av utdannelsesperioden.³⁰⁷ Utdannelsen var praktisk rettet, og målet var at arbeidstjenestemennene skulle lære å håndtere og betjene vanlig verktøy og arbeidsredskaper. Dette innebar bruk og reparasjon av blant annet spader, økser, hakker og sager. Videre skulle mannskapet opplæres i ”Løfting og bæring av last (...)”, ”Arbeid med flytting av masser (...)”, ”Lensningsarbeider (...)” og ”De viktigste forskrifter for avvergelse

³⁰⁴ Se A.T.: *C1-Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 28, A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 121, A.T.: K.t.A. nr. 7 1943: 132 og A.T.: K.t.A. nr. 4 1944: 71.

³⁰⁵ A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 121.

³⁰⁶ A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 121, A.T.: K.t.A. nr. 7 1943: 132 og A.T.: K.t.A. nr. 4 1944: 71.

³⁰⁷ A.T.: K.t.A. nr. 7 1943: 132.

av ulykker (...).³⁰⁸ Til slutt skulle det øves i arbeider som grøftegraving, stubbebryting, dreneringsarbeid, hugging, nyrydding etc., da disse arbeidene utgjorde de vanligste arbeidsoppgavene til A.T..³⁰⁹

Utdannelsen var tenkt å strekke seg inn i arbeidsperioden da mannskapene skulle opplæres samtidig som de utførte arbeid. Befalet hadde i denne sammenheng ansvar for å rettlede og lære bort riktig bruk av redskaper og utførelse av forskjellige arbeider.³¹⁰ Dette er nok forklaringen på hvorfor praktisk utdanning ikke fikk plass i normalplanen for arbeidsperioden. Da en del av den praktiske utdannelsen skjedde på arbeidsfeltet under arbeid, er det vanskelig å gi et eksakt tall på omfanget av denne utdannelsen, som i seg selv kan beskrives som samfunnsnyttig.

Den praktiske utdannelsen var ikke veldig avansert. Dette har sammenheng med at arbeidstjenester normalt utførte enkelt manuelt arbeid i primærsektoren jamfør Patels beskrivelse av arbeidstjeneste som fenomen.³¹¹ Den norske Arbeidstjenesten var ikke et unntak. Siden A.T. ble gjort obligatorisk kom arbeidstjenestemennene fra hele landet og alle samfunnslag. I tillegg var tjenestetiden begrenset til henholdsvis tre og senere seks måneder. Derfor måtte arbeidet være enkelt og ikke behøve lang opplæringstid. Dette reflekteres i øvelsesmomentene for redskapslære og arbeidsteknikk.

Fysisk arbeid med jorden var en viktig del av utdanningen, jamfør blod og jord ideologien, og den praktiske utdannelsen skulle dyktiggjøre mannskapene. Arbeidsfeltet ble omtalt som et ”arnested” for oppdragelse, og arbeidet var sett på som det beste middel til å oppdra til ”samkjensle, viljedannelse, viljeskolering og kameratskap.”³¹² Dermed var den praktiske utdanningen ikke bare et mål i seg selv, men også et middel i og en forutsetning for oppdragelsen av mannskapene. Oppgavens kapittel seks behandler forholdet mellom arbeid og utdanning.

4.3.1 ”Kulturell fostring”

Kulturell fostring hadde en sentral posisjon i Arbeidstjenesten. Fostringen skulle bidra til å indoktrinere mannskapene i nasjonalsosialistisk ideologi. Derfor har den kulturelle fostringen fått en sentral plass i dette kapittelet. I denne sammenheng kan det sies at A.T. var et verktøy for NS i kampen om ungdommens holdninger. Dette underbygges blant annet av Stangs uttalelse til Quisling om viktigheten av organisasjonene tilknyttet departementet. Stang

---

³⁰⁸ A.T.: *CI- Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 22.

³⁰⁹ A.T.: *CI- Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 22.

³¹⁰ A.T.: *CI- Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 22.

³¹¹ For Patels beskrivelse av arbeidstjeneste som fenomen se kapittel 1, s. 1.

³¹² A.T.: *CI- Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 21.

fremhevet at ”Gjennom disse organisasjoner skal ungdommen oppdras fysisk og kulturelt for det nye Norge, og herigjennom ligger utvilsomt nøkkelen til nasjonalsosialismens gjennombrudd i Norge.”³¹³ Om Arbeidstjenesten konkluderte Stang at det første året hadde gått over all forventning, og uten store problemer med de innkalte styrker. Dette var på tross av at ”det naturligvis ennå ikke har lyktes å skape nasjonalsosialister av dem.”³¹⁴

Uttalelsen til Stang viser hva som ble lagt i begrepet kulturelt. Andre dokumenter fra arkivet etter Arbeidstjenesten peker mot det samme. Ved et tilfelle reagerte Presse- og Opplysningskontoret på en revy oppsatt ved sveiten i Holmsbu, 1. Arbeidsdistrikt. Kontoret mente at revyen trengte sensur da ”enkelte ting var i direkte strid med den nye tids tanker og ideer.”³¹⁵ I denne sammenheng ble det poengtert at litt kulturell virksomhet kunne være på sin plass.³¹⁶ Et liknende eksempel på bruk av kulturbegrepet er i finne i en rapport sendt fra Personellavdelingen til Frølich Hanssen angående inspeksjon av lagførerskolen på Mysen i 1942. Under kategorien ”kulturelt” greies det ut om prosentvis NS-medlemskap blant lagførerne. Her ble det oppgitt at 30 prosent av elevene var NS-medlemmer da kurset begynte. I løpet av to måneder var ytterligere 30-35 prosent innmeldt i NS.³¹⁷ Med andre ord ble ”kultur” og ”kulturelt” koplet til NS-medlemskap og nasjonalsosialistiske verdier. Kultur ble sett på som en videre utvikling fra det opprinnelige. Derfor måtte kultur skje ved for eksempel dyrkning, foredling, oppdragelse og dannelses.³¹⁸ Dermed kan vi si at det ble brukt et normativt kulturbegrep i den forstand at alle kulturer ikke var like mye verdt.

Einar Syvertsen var fylkingsfører og sjef for Opplæringsavdelingens 2. kontor som hadde ansvar for yrkes- og sosialopplæring.³¹⁹ I denne forbindelse redegjorde han for den kulturelle fostringen i Arbeidstjenesten i årboken for 1942. Redegjørelsen ble senere tatt inn i *Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste* fra 1943. Stoffsamlingen var lesebok for befalet som skulle undervise i kulturell fostring.³²⁰ Teksten til Syvertsen viser i stor grad den ideologiske bakgrunnen for, samt hvilke oppgaver fostringen skulle ha. Syvertsen mente at det norske folket hadde blitt utsatt for kulturpåvirkning fra høyst forskjellige kulturformer. Resultatet var at det norske folkets egenart hadde tatt skade og

³¹³ Brev til Quisling fra Axel Stang om departementets virke, Oslo, den 19. mars 1942, RA/S-1334, Ga, L0004, dokument 180.

³¹⁴ Brev til Quisling fra Axel Stang om departementets virke, Oslo, den 19. mars 1942, RA/S-1334, Ga, L0004, dokument 180.

³¹⁵ ”Sensur av revyen.” Oslo, den 17. juli 1941, RA/S-5014, Baa, L0001, 0002, dokument 32.

³¹⁶ ”Sensur av revyen.” Oslo, den 17. juli 1941, RA/S-5014, Baa, L0001, 0002, dokument 32.

³¹⁷ ”Rapport om inspeksjon av Arbeidstjenestens Lagførerskole, Mysen den 14/1-42.” Oslo, den 15. januar 1942, RA/S-5014, Baa, L0002, 0002, dokument 206.

³¹⁸ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 27.

³¹⁹ A.T.: K.t.A. nr. 2 1941: 52. På dette tidspunktet var avdelingens navn ”avdelingen for skoler og kurser”, men den gikk også under navnet Opplæringsavdelingen som den ble hetende senere.

³²⁰ Se kapittel 2, s. 39.

folket hadde blitt splittet. Videre hevdet han at dette hadde forsterket et politisk skille som i sin tur skapte splittelse mellom ulike kulturformer.³²¹ Samtidig med en økende klassekamp mente han at det var vanskelig å finne den samhørighet nødvendig for et folkesamfunn. På grunn av den rådende materialistiske livsoppfatning hadde folket blitt polarisert i grupper med særskilte interesser. Syvertsen konstaterte at materialismen hadde splittende egenskaper og førte til alles kamp mot alle. Folket satt derfor igjen uten felles interesser og mål. I tillegg manglet folket en livsoppfatning med ”utspring fra de felles grunnlag vi som nordisk-germanske mennesker bærer i oss.”³²² Menneskene opplevde derfor en følelse av ensomhet.

Syvertsen poengterte at den kulturelle fostringen skulle bøte på forholdene nevnt ovenfor. Fostringen skulle ”søke fram til det kulturelliv som var naturlig og derfor en trang hos det nordiske menneske.”³²³ Ungdommene skulle gjøres klar over det de hadde til felles i form av landet og landets historie. Målet var at egeninteresse skulle legges til side for fellesskapets interesser. I tillegg skulle fostringen fremme en kulturform og et kulturelliv som ville skape sammenheng mellom den enkelte person og folket.³²⁴ Han oppsummerte oppgavene til den kulturelle fostringen på følgende måte:

”Øke kjennskapet til landet, til landets arbeidsliv, landets historie. Fastslå fellesskapet og fellesskapets nødvendighet, den økonomiske ordning og samfunnsordningen, og på toppen av det hele, det kulturelliv som naturgitt vil vokse fram av dette.”³²⁵

Nasjonalsosialistisk ideologi lå tydelig til grunn for den kulturelle fostringen. ”Folket” var det norske folket ut fra rasetenkning, og folket skulle samles ved å vise til landet og dets historie samt gammel norsk kultur. Tankegangen var at fremmede og moderne kulturer ikke gjorde annet enn å svekke det norske fellesskapet.

Bormann og hans stab var svært delaktige da den kulturelle fostringen ble innført i 1941. I lagmannsrettens domsavsigelse mot Frølich Hansen ble det presisert at Bormann og staben hans var ansvarlige for innføringen av den kulturell fostring. Videre ble det konkludert med at Bormann hadde forsøkt å organisere Arbeidstjenesten mest mulig i samsvar med RAD.³²⁶ På bakgrunn av dette utsagnet er det interessant å trekke noen paralleller mellom A.T.

---

³²¹ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 33.

³²² A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 34.

³²³ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 34.

³²⁴ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 35.

³²⁵ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 39.

³²⁶ ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen”, s. 20, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114. At Bormann og hans stab var delaktige i utformingen og innføringen av den kulturelle fostringen blir tydelig av et skriv fra avdelingen for skoler og kurser til daværende sjef for A.T., Magnus Hagem. Her kommer det frem at en oberfeldmeister Franck hadde ansvar for å til å utarbeide et avsnitt om den kulturelle fostringen i instruksene for utdanning ved

og RAD vedrørende deres ideologiske funksjoner. Fra 1933 og frem til utbruddet av andre verdenskrig var ”utdanning” RADs viktigste oppgave.³²⁷ Patel fremhever at målet med utdannelsen i RAD var å skape og formidle kameratskap og ”Volksgemeinschaft” som et ideal.³²⁸ For å forstå hva dette innebar er det viktig å se nøyer på begrepet Volksgemeinschaft, som på norsk kan oversettes til folkesamfunn. Volksgemeinschaft har blitt definert som: ”The mystical unity of the blood-race of the national German-Aryan community, which dominated all other beliefs, classes, parties, individual, and group interests.”³²⁹ Begrepet stod sentralt i nasjonalsosialistiske Tyskland da det ble brukt for å skape en nasjonal oppvåkning i etterkant av første verdenskrig. Folkesamfunnet omfattet ikke jøder og grupper som falt utenfor i tråd med datidens raselære.³³⁰ Likheten mellom den kulturelle fostringen i A.T. og formålet med utdannelsen i RAD er slående. Målet med den kulturelle fostringen var nettopp å skape et folkesamfunn, et begrep Syvertsen selv benyttet seg av hyppig. Videre skulle fostringen være med å samle folket, altså bidra til en nasjonal oppvåkning.

Det var ikke bare menige som skulle gjennom kulturell fostring, også A.T.-befalet måtte gjennom undervisning i fagene ”kulturelt”. Vinteren 1940-1941 var fire skoler i drift for å utdanne A.T.-befal. Disse var henholdsvis skolen for sveitførere og troppførere, skolen for teknisk personell, skolen for administrasjonspersonell og lagførerskolen. De tre første skolene var lagt til Gausdal Høyfjellshotell i Tretten, mens lagførerskolen var fordelt på Hurdal Verk i Akershus og Østfold Folkehøyskole på Mysen.³³¹ Alle disse befalsgruppene fikk opplæring i kulturelt, men sveit-, tropp- og lagførere fikk mer kulturell opplæring enn administrasjons- og teknisk personell.³³² Det er ikke oppsiktsvekkende at sveit- og troppførere måtte undergå kulturell opplæring da disse hadde ansvaret for den kulturelle fostringen i leirene.³³³ I skriv til 2. Hedmark sveit presiserte Opplæringsavdelingen at ”Kulturell fostring er en av A.T.-befalets primære oppgaver.”³³⁴ Derimot skulle også lagførerne opplæres i kulturelle fag. En normalplan for undervisningen i kulturell fostring ved lagførerskolene fra september 1941 slo fast at lagførerne skulle ha 40 timer kulturell undervisning i løpet av den ti uker lange utdannelsen. Her ble det slått fast at hensikten med undervisningen var å forme personligheten

---

Arbeidstjenesten. Se brev til Magnus Hagem fra Carl Frølich Hanssen (daværende sjef for avdelingen for skoler og kurser), Oslo, den 1. februar 1941, RA/S-5015, Bah, L0119, 0001, dokument 4.

³²⁷ Patel 2005: 404.

³²⁸ Patel 2005: 285.

³²⁹ Michael, Robert og Karin Doerr (2002): *Nazi-Deutsch/Nazi German: An English Lexicon of the Language of the Third Reich*, Greenwood Press: Westwood, s. 423.

³³⁰ Michael, Doerr 2002: 423.

³³¹ A.T.: K.t.A. nr.1 del 2 1941: 4. Senere ble det opprettet en skole på Elverum, samt egne jordbruksskoler.

³³² A.T.: K.t.A. nr.1 del 2 1941: 5-6.

³³³ Arbeidstjenesten (1941): *H1 – Foreløpige retningslinjer for gjennomføringen av den kulturelle fostring i leirene sommeren 1941 med en systematisk stoffplan (Til prøve)*, Oslo, s. 6.

³³⁴ ”Kulturell fostring ved 2. Hedmark sveit.” Oslo, den 12. juli 1944, Bah, L0122, 0001, dokument 1992.

til den enkelte lagfører. Videre skulle de bli kjent med Arbeidstjenestens mål og ideologi. Lagførerne skulle få ”et personlig og idemessig grunnlag for den kulturelle fostring i Arbeidstjenesten og for hans innstilling til den nye tid.”³³⁵ Videre ble det presisert at lagførerne ikke skulle ha særlig befatning med kulturell fostring i de ordinære undervisningstimene, men at de skulle kunne svare på spørsmål fra menige og påvirke dem utenfor de ordinære timene.³³⁶ Med andre ord var den kulturelle fostringen ikke bare rettet mot menige, men også A.T.-befalet. Lagførerne skulle være med på å påvirke menige selv utenfor ordinære timer satt av til kulturell fostring. (jmfør tabell 5.) Lagførerne var uten tvil det befalet som hadde mest kontakt med de menige. Utdannelsen av lagførerne var således et ledd i å skape et ideologisk hegemoni ved bruk av normativ makt, som kunne føre til indoktrinering av menige i leirene.

Opplæringsavdelingen hadde ansvar for utarbeidelse av instruksjer og reglementer for all opplæring, inkludert den kulturelle fostringen.³³⁷ Opprettelsen av et eget kontor for kulturell opplæring tyder på at denne opplæringen var høyt prioritert. Kontoret var direkte underlagt sjefen for Opplæringsavdelingen. Kontoret, eller konsulenten som det refereres til, hadde en rekke oppgaver. Han hadde ansvar for den kulturelle opplæringen i hele Arbeidstjenestens organisasjon, leirene inkludert. Konsulenten skulle også frembringe eller utarbeide stoff og materiell til undervisningen. Til slutt hadde han inspeksjonsrett på sitt myndighetsområde.³³⁸ Det ble ikke oppgitt hvem denne konsulenten var. Det er også usikkert rundt kontorets aktivitetsnivå da det ikke virker å ha etterlatt seg noe kildemateriale. Hvorvidt dokumentene er forlagt, kastet eller brent er usikkert. Normalt ville et slikt kontor ha etterlatt dokumenter og korrespondanse. Derimot har jeg ikke klart å oppdrive dette materialet i arkivet etter Arbeidstjenesten.

4.3.2 Omfang og innhold

Frølich Hanssen bemerket at all opplysningsvirksomhet skulle skje i faget ”kulturelt”, og utover dette var det ikke lov til å drive propagandavirksomhet i leirene.³³⁹ Hva gikk dette faget ut på og hvilket omfang hadde det? Når jeg snakker om kulturell fostring må det skilles

---

³³⁵ ”Program for undervisningen ved lagførerkurs IV, Elverum samt Normalplan for undervisningen i kulturell fostring ved Arbeidstjenestens lagførerskoler.” Oslo, den 19. september 1941, Bah, L0119, 0002, dokument 675 vedlegg.

³³⁶ ”Program for undervisningen ved lagførerkurs IV, Elverum samt Normalplan for undervisningen i kulturell fostring ved Arbeidstjenestens lagførerskoler.” Oslo, den 19. september 1941, Bah, L0119, 0002, dokument 675 vedlegg.

³³⁷ Valeur 1942: 143.

³³⁸ ”Instruks for kontoret (konsulenten) for kulturell opplæring.” Oslo, den 8. november 1941, RA/S-5014, Bah, L0120, 0001, dokument 1178 og vedlegg.

³³⁹ Brev fra Frølich Hanssen til Sigurd Nitter-Hauge, brigadefører 5. Arbeidsdistrikt, Oslo, den 27. november 1941, RA/S-5014, Baa, L0002, 0001, dokument 479.

mellom den kulturelle utdanningen som foregikk i ordinære undervisningstimer, og andre tiltak ment å støtte opp om den kulturelle fostringen. Videre tar jeg utgangspunkt i *H1-Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste* fastsatt 8. april 1943. Denne erstattet de foreløpige retningslinjene fra 24. april 1941.³⁴⁰ Instruksen fra 1943 var nøyere utarbeidet enn retningslinjene fra 1941, men innholdet var veldig likt. Til instruksen (H1) fulgte det en stoffsamling (H3) som muliggjør et innblikk i undervisningsmaterialet. Dette er hovedårsaken til at jeg tar utgangspunkt i instruksen fra 1943 og ikke retningslinjene fra 1941.

Den kulturelle fostringen skulle blant annet foregå gjennom undervisning jamfør tabell 5. Videre skulle leirkvelder og fritidsaktiviteter være med å bidra til kulturell fostring. Leirkveldene omfattet blant annet sangkvelder. Fritidsaktivitetene var henholdsvis husflid, bibliotek, spill og lek, samarbeid med bygdefolk og vandringer.³⁴¹ Da fostringen ikke var forbeholdt ordinære undervisningstimer er det vanskelig å anslå et nøyaktig omfang av denne. Derimot virket opplegget å være altomfattende i den forstand at fostringen også skulle foregå i fritiden gjennom en rekke aktiviteter. Lettere er det å anslå omfanget av den kulturelle undervisningen. Tolv timer var satt av til kulturell undervisning i løpet av den fire uker lange utdannelsesperioden. Unntaket er i 1942 da timetallet økte til tretten timer, men dette ble gått tilbake på fra 1943 og utover. Videre skulle utdannelsen fortsette inn i arbeidsperioden. I 1942 ble det bestemt at det skulle settes av to timer hver uke i arbeidsperioden til kulturell undervisning. Dette var gjeldende fram til 1944 da timetallet ble redusert med en halv time til en og en halv timer per uke.³⁴² Alt i alt skjedde det lite med omfanget av den kulturelle undervisningen mellom 1941-45. Menige skulle hovedsakelig gjennom tolv timer undervisning i løpet av utdannelsesperioden og to timer hver uke i arbeidsperioden.

Innholdet i undervisningen var fordelt på tre hovedemner. Disse var henholdsvis ”Arbeidstjenesten og samfunnet”, ”historien” og ”næringslivet”.³⁴³ ”Arbeidstjenesten og samfunnet” utgjorde det første hovedemnet, og var en begrepsanalyse som skulle forsøke å skape en helhetlig syntese.³⁴⁴ Emnet var delt inn i flere undertemaer som redegjorde for blant annet ideene bak Arbeidstjenesten, den kulturelle fostringen, hvorfor A.T. ble opprettet, landet

³⁴⁰ Se A.T.: *H1 – Foreløpige retningslinjer for gjennomføringen av den kulturelle fostring i leirene sommeren 1941 med en systematisk stoffplan (Til prøve)*, 1941. Denne ble satt ut av kraft ved innføringen av Arbeidstjenesten (1943): *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, Oslo.

³⁴¹ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 9.

³⁴² Se A.T.: *C1-Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 28, A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 121, A.T.: K.t.A. nr. 7 1943: 132 og A.T.: K.t.A. nr. 4 1944: 71.

³⁴³ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 9. Her blir det presisert at timenes emner skal hentes ut fra stoffsamlingen (H3). Derimot var det ikke snakk om en ordrett opplesning, men læreren skulle tilegne seg stoffet og gjengi det ut fra egen forståelse.

³⁴⁴ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 7.

og bygda, politikk, samt det norske folket og norsk livsform.³⁴⁵ Etter gjennomlesning av stoffet vil jeg hevde at emnet forsøkte å bygge en syntese i tråd med ideologien redegjort for i oppgavens andre kapittel.³⁴⁶ Folket og landet var hovedfokuset, og gjennom arbeid med jorden skulle dette folket samles om en felles nasjonal kultur. Dette kommer blant annet til uttrykk da det skrives om norsk livsform: ”At det no reiser seg ny livsform, vil ikke si at vår egen art forsvinner; tvertimot må vi søke tilbake til det ekte, norske, fremelske det og foredle det og passe det inn i vår egen tid.”³⁴⁷ Dette kunne oppnås gjennom jordbruksarbeid.

”Historien” utgjorde undervisningens andre hovedemne. At historie er skrevet i bestemt form entall viser at det ikke var hvilken som helst historie, men en spesiell tolkning av den norske historien. Jeg kommer hovedsakelig til å legge vekt på historiesynet og formålet ved historieundervisningen. Innledningen til stoffsamlingens andre del om ”historien” redegjør for historiesynet som lå til grunn for historieundervisningen. Her blir historie presentert som en rekke lovmessige drivkrefter. Historie ble langt på vei sammenliknet med biologi der folket var en organisme og menneskene celler.³⁴⁸ De viktigste kreftene i den historiske utviklingen var henholdsvis menneskene, landet, mannstyper og lagnad. I dette perspektivet utgjorde menneskene råstoffet. Menneskenes raseanlegg var uforanderlig, mens deres ytre egenskaper kunne endres. En analogi ble brukt for å forklare samspillet mellom folket og landet. Analogien bygget på hvordan fremstillinger av bilder skjedde ut fra negativer. Negativer som representerte ”raseanlegget” inneholdt en rekke muligheter. Landet var fremkallingsfaktoren og det ville tvinge menneskenes ytre egenskaper til å utvikle seg på en bestemt måte.³⁴⁹ Mannen som førerskikkelse var den tredje drivkraften. Førerskikkelsen ble her verdsatt og tillagt stor betydning i den historiske utviklingen. Samtidig ble denne skikkelsen koplet til organisasjoner og tradisjoner samt utvikling av ideer. I denne sammenheng ble det vist til rikssamlingens idé og nasjonalismens idé.³⁵⁰ Den siste drivkraften var lagnad. Mennesket kunne ikke bestemme over sin egen skjebne, men et folk kunne det til en viss grad. Således kunne et folk ruste seg på å møte den. Dette ble eksemplifisert med Tysklands rolle som ”landet i midten” og Finlands stilling overfor Russland.³⁵¹ Historiesynet som ble forfektet bygget i stor grad på biologisk determinisme.

Historiesynet og formålet med historieundervisningen er knyttet til hverandre. Jamfør Ohman Nielsens definisjon av politisk ideologi gjengitt i andre kapittel, er politiske ideologier

³⁴⁵ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 3.

³⁴⁶ Se kapittel 2, s. 43-44.

³⁴⁷ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 74.

³⁴⁸ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 107.

³⁴⁹ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 108.

³⁵⁰ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 108-109.

³⁵¹ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 108.

også historiesyn.³⁵² Ohman Nielsen poengterer at politisk ideologi ”spør etter forestillinger om forholdet mellom fortid, samtid og framtid, altså historiesyn.”³⁵³ Historiesyn, gjennom historiefortelling, kan utvikle særskilte historiebevisstheter. Den danske historikeren Bernard Eric Jensen skriver at historiebevissthet inngår i både personlige og kollektive identiteter da den er med på å etablere gruppefellesskap.³⁵⁴ Senere skriver Jensen:

”Når historiebevidsthed brukes i sammenheng med identitet og legitimering, vil det ofte dreje sig om udøvelse av magt. Der føres erindrings- og identitetspolitikk i forsøget på at få mennesker til at identifisere sig med og dermed føle lojalitet over for bestemte grupper og institusjoner.”³⁵⁵

Politisk ideologi, historiesyn og dannelsen av historiebevissthet gjennom historiefortelling har det til felles at de er sterke maktfaktorer. Slik ble historie brukt som en maktfaktor i den kulturelle undervisningen. Historie skulle vise til fellesskapet som bandt landet og folket sammen. Historiefortellingen hadde fokus på det nasjonale og nasjonens vei mot å bli et selvstendig rike.³⁵⁶ Videre ble det formidlet en tro på at det kunne læres av historien. Historien skulle bidra til å ”finne seierens hemmelighet i folks liv.”³⁵⁷

Det tredje og siste hovedemnet i den kulturelle undervisningen var ”næringslivet”. Dette emnet hadde ikke like klare ideologiske trekk som de to foregående hovedemnene, men de var absolutt tilstede. Derfor vil jeg hevde at emnet utgjorde en viktig del av den kulturelle fostringen, noe som blir tydelig i fremstillingen av jordbruket. I emnet ”næringslivet” ble landets hovednæringer redegjort for. Eksempler er skogbruk, jordbruk, fiskeri, skipsfart og industri. Tydelig er forsøket på å legitimere det norske næringslivets plass i en ny europeisk økonomi, og forfekte dette som formålstjenelig for landet. Dette blir spesielt tydelig der det greies ut om skogbruket. Det ble hevdet at trevare som eksportartikkel var utsatt for konjunkturfølsomheter. En løsning på problemet var å delta i et ”intereuropeisk samarbeid”.³⁵⁸ Også skipsfarten måtte knyttes til ”den nye kontinental-europeiske maktgruppe.”³⁵⁹ Den historiske bakgrunnen for de forskjellige næringene opptar stor plass i denne delen av stoffsamlingen. Eksempelvis blir jordbrukets historie trukket helt tilbake til bosettingen av de første menneskene i landet. Den norske bonden blir deretter beskrevet som uavhengig og

---

³⁵² Se kapittel 2, s. 43 hvor jeg har gjengitt Ohman Niensens definisjon av ideologi.

³⁵³ Ohman Nielsen 1997: 56.

³⁵⁴ Jensen 2006: 68.

³⁵⁵ Jensen 2006: 69.

³⁵⁶ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 131-132.

³⁵⁷ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 37.

³⁵⁸ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 138.

³⁵⁹ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 171.

selvstendig.³⁶⁰ Blod og jord ideologien med romantisering av bondens slit med jorden opp gjennom generasjoner blir her tydelig:

”Generasjoners arbeid i tusen år har skapt de rike jordbruksbygdene, og sønn har fulgt far i graven i ledd på ledd etter et liv i slit med jernharde never og krøkte rygger før de lå der, gård etter gård, heim etter heim, omgitt av brede bølgende åkrer.”³⁶¹

Sitatet fra stoffsamlingen er karakteristisk for beskrivelsen av bonden og hans arbeid. Arbeidet ble sett på som forutsetningen for norske heimer og bygder, og det var bonden og helst mannen som hadde æren for dette. Fokuset på, og hedringen av mannen var nok en omhyggelig valgt historieforståelse som var tenkt å appellere til menn. I så måte vil jeg hevde at historieforståelsen som satt mannen i fokus fungerte som handlingsressurs.³⁶² Målet var å appellere til menn, og for å gjøre dette ble den patriarkalske bonden hyllet.

I tillegg til de tre hovedemnene redegjort ovenfor var det en rekke andre tiltak som skulle støtte opp under den kulturelle undervisningen. To av støttetiltakene var ”ord for dagen” og ”se og lær-tiltak”. ”Ord for dagen” skulle holdes hver morgen ved flaggheisning, og avdelingen skulle stå i ”giv akt”. Innholdet skulle ha tilknytning til A.T.s oppgaver, berette om norske menn eller spesielle dåder. Stoffet var tenkt å appellere til sveiten.³⁶³ På dager med kulturell undervisning skulle innholdet knyttes til undervisningstemaet.³⁶⁴ ”Se og lær”-tiltak omfattet bruk av plansjer, kart og utstillinger.³⁶⁵ Meningen var at arbeidstjenestemannen skulle lære gjennom å bruke sanseinntrykkene ved at ”de får noe vakkert, interessant og lærerikt å se på.”³⁶⁶ Leirene ville dermed bli ”mer levende, til en heim for A.T. mennene, fylt av tradisjoner og med appell til guttens fantasi og følelse.”³⁶⁷ Med andre ord skulle mennene formes ved bruk av estetiske virkemidler.

Som tidligere nevnt omfattet den kulturelle fostringen også leirkvelder og andre fritidsaktiviteter. Leirkveldene skulle maksimalt holdes hver fjerde uke og hadde i oppgave å være følelsesmessig utdyping av den kulturelle fostringen. Videre skulle leirkvelden være oppdragende med et alvorlig innhold, men også underholdende. Derfor var slike kvelder

---

³⁶⁰ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 140-141.

³⁶¹ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 142.

³⁶² Stugu, Olav Svein (2008): *Historie i bruk*, Det Norske Samlaget: Oslo, s. 11. Her hevder Stugu at tanker og forestillinger om fortiden og utvikling kan fungere som handlingsressurs både for enkeltpersoner, men også grupper. Dette synet bygger på at historie ikke er noe trivielt eller ufarlig, men at det kan brukes for å oppnå blant annet politiske mål.

³⁶³ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 14.

³⁶⁴ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 10.

³⁶⁵ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 14.

³⁶⁶ Valeur 1942: 141.

³⁶⁷ Valeur 1942: 143.

obligatoriske. Temaene for leirkveldene kunne bli hentet fra den kulturelle undervisningen.³⁶⁸ I årboken for 1941 skrives det at i leirkvelden ”samles vi rundt det nasjonale, den sterkeste og inderligste kraft som finnes i ungdommen.”³⁶⁹ I tillegg til leirkvelden fantes lags- og troppkvelder og sangkvelder. Lags- og troppkvelden (kvellseto) skulle binde laget og troppen sammen. Lagskvelder skulle holdes minst en gang per uke, mens troppskvelder skulle holdes hver fjortende dag. Disse kveldene skulle bidra til å ”finne samkjensle mellom alle i A.T.”³⁷⁰ Til slutt ble det avholdt sangkvelder (leikarkveller) der sang skulle brukes for å røre ved sterke følelser. Instruksen for kulturell fostring påpekte at sangkveldene kunne arrangeres sammen med lokal leikarringer.³⁷¹

Fritidsaktivitetene som gikk inn under den kulturelle fostring var husflid, bibliotek, spill og lek, samarbeid med bygdefolket og til slutt vandringer. Mest interessant er samarbeidet med bygdefolket gjennom stordugnad. Samarbeidet skulle bygge på gjensidig utveksling av verdier, og samtidig styrke båndene mellom bygda og Arbeidstjenesten. I denne sammenheng kunne A.T. være vert ved ”store nasjonale festdager” og vise seg for bygda fra sin beste side. Det ble trodd at slike treff kunne skape ”et fruktbart samarbeid av høy kulturell verdi.”³⁷² Stordugnad ble trukket fram som eksempel på slikt samarbeid. I stordugnader skulle A.T. og bygdefolket samarbeide om arbeidsoppgaver som tjente enkeltpersoner i nød eller hele bygda. Etter stordugnaden skulle det samles til fest. Formålet med festen ble beskrevet slik: ”Festen bør stå i dugnadens tegn og understreke slektskapet mellom den og Arbeidstjenesten og fellesskapet mellom bygd og Arbeidstjenesten, folkefellesskapet.”³⁷³ Samarbeidet med bygdefolket var en måte å fremstille Arbeidstjenesten positivt i leirenes nærmiljø. Med andre ord lå det nok propagandamessige hensyn bak. Videre kom arbeidstjenestemennene i kontakt med bygdekulturen som det var knyttet spesielle verdier til. Til slutt var samarbeidet tenkt å bidra til opprettelsen av et folkesamfunn (Volksgemeinschaft).

4.3.3 Hvor vellykket var den kulturelle fostringen?

Forrige kapittel viste at det rådet et ideologisk hegemoni i Arbeidstjenesten, og at arbeidstjenestemenn risikerte straff hvis de utfordret hegemoniet. Videre ble det poengtert at A.T. kan betraktes som et kontroll- og stabiliseringsorgan på grunn av den politiske og fysiske kontrollen den hadde over mannskapene.³⁷⁴ Dette er likevel ikke ensbetydende med at A.T.

³⁶⁸ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 15.

³⁶⁹ Egeberg 1941: 114.

³⁷⁰ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 16.

³⁷¹ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 16.

³⁷² A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 17.

³⁷³ A.T.: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 18.

³⁷⁴ Se kapittel 3, s. 64-65 .

hadde kontroll over menneskenes personlige politiske og ideologiske standpunkt. Da målet med kulturell fostring nettopp var å få en slik kontroll gjennom indoktrinering, forsøker jeg i denne delen å belyse hvorvidt A.T. lyktes med dette. Jeg benytter meg av interne vurderinger og dokumenter for å prøve å belyse spørsmålet.

I Høyesteretts domsavsigelse mot flere A.T.-befal presiserte Høyesterettsdommer Holmboe at ”propagandaen overfor guttene alt å dømme har vært en stor skuffelse for Nasjonal Samling.”³⁷⁵ Den første årsaken han la til grunn var at arbeidstjenestemennene ikke hadde vært mottakelig for propagandaen. Videre fastslo han at A.T.-ledelsen hadde vist tilbakeholdenhet i sin propaganda. Til slutt hadde mangel på NS-befal og tilstedeværelse av ”norsksinnede” befall vært med på å motvirke effekten av propagandaen.³⁷⁶ Det er viktig å huske på at denne vurderingen av A.T. kom i rettsoppgjøret, og det kan tenkes at Høyesterett ønsket å minimalisere Nasjonal Samlings prosjekt og innflytelse. Derfor ville det vært overraskende dersom Høyesterett hadde slått fast at A.T. hadde vært en suksess for NS, og at flere tusen unge menn hadde blitt indoktrinert av NS gjennom A.T.. Dette ville medført store implikasjoner i forhold til gjenoppbyggingen av det norske samfunnet etter krigen som var avhengig av ”enighet” og solidaritet. Dersom det hadde blitt vedgått at Arbeidstjenesten hadde klart å indoktrinere flere tusen unge menn ville det ikke vært like lett å skape en slik ”enighet”.

Arbeidstjenestens tilknytning til NS var åpenlyst i samtiden. Eksempelvis paraderte enkelte A.T.-avdelinger i forbindelse med statsakten på Akershus 1. februar 1942.³⁷⁷ Med andre ord er det ikke usannsynlig at arbeidstjenestemennene var oppmerksomme på innholdet i og målet med den kulturelle fostringen. Derfor kan det hende at Holmboe til dels hadde rett da han hevdet at ungdommene ikke lot seg påvirke av propagandaen.

En rekke dokumenter fra Sentralorganisasjonen peker i retning mot at den kulturelle fostringen ikke ble ansett for å være en suksess. I en rapport om A.T. datert 18. mars 1942 redegjorde Frølich Hanssen for den kulturelle fostringen. Her skrev han at den kulturelle utdannelsen viste seg å påvirke menneskenes holdning og innstilling. Derimot presiserte han at tre måneders tjenestetid var for lite med ”hensyn til deres sjelelige utvikling og den effekt man får ut av troppens arbeid.”³⁷⁸ Dette er en mulig forklaring på innføringen av seks måneders tjenestetid i 1943. Han bemerket videre at hyppig utskiftning av kontingenter stilte store krav,

---

³⁷⁵ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 10, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

³⁷⁶ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 11, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

³⁷⁷ ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen”, s. 24, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114.

³⁷⁸ ”Rapport om A.T.” Oslo, den 18. mars 1942, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 51.

både politisk og tjenestelig, av befalet som måtte begynne fra grunnen av.³⁷⁹ Allerede tidlig i 1942 var det bekymringer over effekten av den kulturelle fostringen og tendensen fortsatte i resterende år.

Med overskriften ”Hva – med kulturell fostring?” skrives det om fostringen i årboken for 1943. Her innrømmes det at den kulturelle fostringen ikke hadde blitt hva den var tenkt å være. A.T.-befalet fikk delvis skylden for dette. Det ble forklart at programmet for den kulturelle fostringen muligens virket for omfattende, og at befalet dermed hadde fått skrekk for oppgaven.³⁸⁰ Videre ble befalet anklaget for å ikke følge retningslinjene for fostringen og prioritere enkeltemner som for eksempel historie eller næringslivet. Dermed glemte befalet fostringens formål som var å ”lære ungdommen fellesskapets lov å kjenne.”³⁸¹ En rekke dokumenter fra Opplæringsavdelingen forteller om det samme, at den kulturelle fostringen ikke var særlig vellykket. De fleste av dokumentene peker mot at oppgaven ble nedprioritert av befalet i leirene. Et skriv fra Opplæringsavdelingen påminnet 2. Hedmark sveit om følgende:

”Det må ikke til alle tider gjøres gjeldende at kulturell fostring ikke må komme iveien for ”all annen tjeneste”. Den alminnelige oppfatning av kulturell fostring som et appendix må det være slutt med. At ikke alt annet nødvendigvis må gå foran.”³⁸²

Det var i denne sammenhengen Opplæringsavdelingen presiserte at den kulturelle fostringen var en av befalets viktigste oppgaver. Et liknende brev ble sendt til distriktskommandoen for 2. Arbeidsdistrikt i Drammen. Brevet var rettet som klage på den kulturelle fostringen i flere av distriktets sveiter. Opplæringsavdelingens tale var klar:

”En er merksam på de anførsler som er gjort med hensyn til arbeidspress etc., men en må søke å komme bort fra at den kulturelle fostring skal være det som kommer i siste rekke og bare tilgodesees i den utstrekning som alt annet kan tillate.”³⁸³

Sitatene ovenfor og skrivet i årboken for 1943 viser at Opplæringsavdelingen ikke var fornøyd med gjennomføringen av den kulturelle fostringen i leirene. Distriktsjefen for 1. Arbeidsdistrikt bemerket i skriv til Frølich Hanssen at den kulturelle fostringen i stor grad var overlatt til tilfeldighetene, og at befalet ikke hadde nok tak på denne opplæringen.³⁸⁴

³⁷⁹ ”Rapport om A.T.” Oslo, den 18. mars 1942, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 51.

³⁸⁰ Valeur, Fred E. (red.) (1943): *Norges Arbeidstjeneste årbok 1943*, Norges Arbeidstjeneste Pressekontoret: Oslo, s. 228.

³⁸¹ Valeur 1943: 231.

³⁸² ”Kulturell fostring ved 2. Hedmark sveit.” Oslo, den 12. juli 1944, Bah, L0122, 0001, dokument 1992.

³⁸³ ”Kulturell fostring.” Oslo, den 17. juli 1944, Bah, L0122, 0001, dokument 2021.

³⁸⁴ ”Ny organisasjonsplan for Norges Arbeidstjeneste.” 17. januar 1944, Bc, L0147, 0002, dokument 112.

Et spørsmål som reiser seg er hvorfor den kulturelle fostringen var mislykket? Var det sabotasje fra befalets side, eller var det fordi opplegget var for avansert? Det kan tenkes at det var en blanding av disse to forholdene. En oversikt over 5. Arbeidsdistrikt skrevet av Sigurd Nitter-Hauge 11. august 1945 peker mot at befalet unnlot å drive kulturell fostring. Han forklarte at årsaken var at politisk propaganda skapte en isfront mellom befalet og arbeidstjenestemennene. Derfor ble det klart at politisk propaganda måtte holdes utenfor den kulturelle undervisning for at leiren i det hele tatt skulle kunne fungere.³⁸⁵ Med andre ord virket det som arbeidstjenestemennene var oppmerksomme og reagerte mot propagandaen i den kulturelle fostringen. Befalet derimot unnlot å politisere faget da dette skapte uro i leirene. Nitter-Hauges beskrivelse av den kulturelle fostringen i 5. Arbeidsdistrikt skal selvfølgelig tas med visse reservasjoner, men det kan være med å forklare hvorfor kulturell fostring ble nedprioritert i leirene.

Det kan også tenkes at befalet ikke hadde de nødvendige forutsetninger og kvalifikasjoner for å drive undervisningen. Jobben som A.T.-befal krevde en stor allsidighet da befalet måtte ha kunnskap om praktisk arbeid, militær eksersis og samtidig kunne undervise i teoretiske fag deriblant kulturell fostring. At befalet mestret samtlige av disse feltene like godt stiller jeg meg tvilende til. Således kan det være hold i Holmboes påstand at propagandaen ikke hadde vært en suksess. Mannskapene var oppmerksomme på propagandaen i den kulturelle fostringen, og en del av befalet ønsket ikke å drive den kulturelle fostringen etter fastsatte retningslinjer. Til slutt kan det stilles spørsmål med befalets forutsetninger for å undervise i kulturell fostring.

4.4 Disiplinering gjennom et militært paradigme

I oppgavens andre kapittel ble det lagt frem to mulige forklaringer på hvorfor A.T. ble organisert og drevet etter militære prinsipper.³⁸⁶ Denne delen forsøker å gå dypere inn i problematikken, vurdere hvilken effekt det militære paradigmet hadde på arbeidstjenestemennene, og til slutt diskutere hvorvidt dette kan være en ytterligere forklaring på innføringen av et militært paradigme i A.T. Her fokuserer jeg hovedsakelig på disiplinering av mannskapene.

Utdannelsesperioden inneholdt en del fag som normalt forbindes med militæret. Disse var henholdsvis sluttet orden, hilsning, marsj, indre tjeneste, vaktjeneste, oppsetting og mønstring samt fysisk fostring.³⁸⁷ Da det blir for omfattende å gå inn i innholdet i samtlige av

---

³⁸⁵ ”Av oversikt over AT i Trøndelag og Nordland. Av Nitter-Hauge.” 11. august 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 197, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

³⁸⁶ For disse forklaringene se kapittel 2, s. 29-32.

³⁸⁷ A.T.: *CI- Instruks for utdanning m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 28.

fagene har jeg hovedfokus på sluttet orden. Sluttet orden er fremdeles en viktig del av opplæringen i Forsvaret. På Forsvarets hjemmesider blir sluttet orden beskrevet som ”en meget viktig og holdningsskapende disiplin (...)”³⁸⁸ Kort fortalt er sluttet orden opplæring av mannskaper til å utføre kommandoer i samlet avdelinger. Dette er som regel tilknyttet oppstillinger og/eller parader.

Det ble utarbeidet eget reglement for sluttet orden i Arbeidstjenesten. *Reglement for ekserserøvelser under arbeidstjenesten* bestemte hvordan sluttet orden skulle utøves av hver enkelt mann samt i lag-, tropp-, og sveitformat. Reglementets innledning beskriver formålet med ekserserøvelsene som todelt. For det første var det en praktisk dimensjon da eksersisen skulle gjøre det mulig å samle, ordne og forflytte Arbeidstjenestens avdelinger på greiest mulig måte. Den andre dimensjonen var eksersisens disiplinerende effekt da disiplin var et ”nødvendig grunnlag for hele arbeidstjenestens idé.”³⁸⁹ I denne sammenheng ble eksersis dratt frem som et velkjent og utprøvd middel for å lære mannskapene vanen å adlyde befalets kommandoer.³⁹⁰ Disiplinering av mannskapene gjennom militære aktiviteter var dermed en forutsetning for at mannskapene skulle være lydige overfor befalet, og at Arbeidstjenesten skulle fungere. Likevel var disiplineringen mer enn en forutsetning da den også var et ledd i formingen av ungdommen i tråd med Nasjonal Samlings interesser. Det er ikke overraskende at et totalitært regime prøvde å disiplinere deler av befolkningen til å bli lydige overfor regimet. Innføringen av et militært paradigme i A.T. var således egnet til å skape denne lydigheten, da lydighetstanken overfor befal står veldig sentralt i militæret. Dette må sees i sammenheng med Arbeidstjenesten som et kontroll- og stabiliseringsorgan beskrevet i forrige kapittel.³⁹¹

Disiplin ble koplet til mer enn bare lydighet, da i form av underordning som fellesskapet var avhengig av.³⁹² Som skrevet i stoffsamlingen for kulturell fostring var disiplin ”nærbeslektet med begrep som solidaritet, samfunnsånd, sosial innstilling og ansvarskjensle.”³⁹³ Dermed var disiplin ikke bare en forutsetning i de enkelte leirene, men også et middel til å oppnå Volksgemeinschaft på lik linje med den kulturelle fostringen. Uniformering av unge menn som blir satt i samme situasjon med mennesker de ikke kjenner kan skape en spesiell dynamikk som fører til kameratskap. Dette er også en mulig forklaring

³⁸⁸ Se <http://www.mil.no/hv/hv-02/start/organisasjon/hvu/article.jhtml?articleID=152891>, besøkt 23.2.2011.

³⁸⁹ Arbeidstjenesten (1942): *C2 – Reglement for ekserserøvelser under arbeidstjenesten (Til prøve)*, N.S.R. Østfoldavdelingen: Moss, s. 5.

³⁹⁰ A.T.: *C2 – Reglement for ekserserøvelser under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1942: 5.

³⁹¹ Se kapittel 3, s. 63-64.

³⁹² A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 44.

³⁹³ A.T.: *H-3 Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, 1943: 48.

på hvorfor det militære paradigmet ble innført i A.T.. Også her var det snakk om å bygge eller skape fellesskapsfølelse.

Avslutningsvis kan det sies at det militære paradigmet der mannskapene skulle utdannes i typiske militære aktiviteter hadde flere funksjoner. Den var en forutsetning for at leirene skulle fungere i den forstand at mannskapene ble opplært til å følge befalets kommandoer. Disiplineringen kunne også tjene NS da mannskapene ble opplært til lydighet overfor øvrigheten. Til slutt ble også disiplinen koplet til solidaritet og forsøkt brukt til å opprette Volksgemeinschaft.

Deloppsummering

Kapittelet har hatt som mål å studere Arbeidstjenestens funksjon som en institusjon tenkt å utdanne, indoktrinere eller på annen måte forme mannskapene. Dette sammenfaller med *transmogrifcation* i andre hovedkategori av Davies analysemodell av totalinstitusjoner, som dekker totalinstitusjoners formål/funksjon.

Tjenestetiden var delt opp i en utdannelsesperiode og en arbeidsperiode. Utdannelsesperioden varte i fire uker. I løpet av denne perioden skulle mannskapene utdannes i en rekke faggrupper som for eksempel kulturell undervisning, vakttjeneste, sluttet orden samt redskapslære og arbeidsteknikk. Utdannelsen fortsatte under arbeidsperioden der timetallet hver uke ble bestemt av en rekke normalplaner som er å finne i *Kunngjøring til Arbeidstjenesten*.

Thor Strand beskrev utdanningssystemet i årboken for 1942. Basert på hans uttalelse samt oversikten over faggruppene i utdannelsesperioden delte jeg utdanningen inn i tre deler. Disse var henholdsvis praktisk utdanning i form av redskapslære og arbeidsteknikk, indoktrinering gjennom kulturell fostring og til slutt disiplinering ved bruk av militære midler.

Redskapslære og arbeidsteknikk var en praktisk utdanning som i seg selv kan beskrives som samfunnsnyttig. Undervisningen var ikke særlig avansert, noe som har sammenheng med at arbeidsoppgavene ikke behøvde lang opplæringstid. Da arbeidet ble sett på som en viktig del av oppdragelsen var ikke praktisk utdanning et mål i seg selv, men et middel til å dyktiggjøre mannskapene til arbeid. I utdannelsesperioden var redskapslære og arbeidsteknikk det faget som var tildelt flest undervisningstimer.

Kulturell fostring har fått mye plass i kapittelet og det ikke uten grunn. Fostringen var det tiltaket som hadde et mest eksplisitt nasjonalsosialistisk innhold. Gjennom en rekke tiltak skulle mannskapene indoktrineres i nasjonalsosialistisk ideologi. Det første var opplæring i form av ordinære undervisningstimer. Her skulle mannskapene undervises i temaer som ”Arbeidstjenesten og samfunnet”, ”historien” og ”næringslivet”. Historiesynet bygget på

biologisk determinisme, og forsøkte å skape en spesiell historiebevissthet gjennom historiefortelling. Her ble historie brukt pragmatisk og politisk for å forsøke å bygge opp en identitet rundt det nasjonale. Den kulturelle fostringen omfattet også leirkvelder samt en rekke fritidsaktiviteter. Blant fritidsaktivitetene var stordugnaden hvor arbeidstjenestemennene utførte arbeider til nytte for bygda. Formålet med denne var nok dels propaganda samtidig med at mennene skulle komme i kontakt med bygda og bygdekulturen.

Indoktrinering gjennom fostringen må anses som et forsøk på å oppnå kontroll over mannskapenes personlige politiske og ideologiske standpunkter. Dette må sees i sammenheng med A.T. som et kontroll- og stabiliseringsorgan for Nasjonal Samling. Derimot er det en rekke dokumenter som hentyder at den kulturelle fostringen ikke var særlig vellykket. Årsaken var at mannskapene reagerte mot innholdet samtidig med at befalet ofte nedprioriterte fostringen. Videre kan det stilles spørsmål med hvorvidt befalet faktisk hadde forutsetning for å drive den kulturelle undervisningen i leirene.

En rekke av faggruppene mannskapene skulle gjennom i utdannelsesperioden var/er typiske militære aktiviteter. Eksempler er sluttet orden, vaktjeneste, marsj og hilsning etc.. Disse var tenkt å disiplinere mannskapene. Disiplinen var viktig da den var en forutsetning for driften av leirene i den forstand at mannskapene ble opplært til å adlyde befalet. Videre var nok disiplineringen viktig for Nasjonal Samling da den kunne være med å sikre lydighet fra en samfunnsgruppe. Til slutt ble disiplin knyttet til solidaritet.

Alt i alt vil jeg hevde at formålet med både praktisk utdanning, kulturell fostring og disiplinering var å fremme tanken om et folkesamfunn (Volksgemeinschaft). I den forstand var målet med utdannelsessystemet i A.T. veldig likt opplegget i RAD. Dette er ikke særlig overraskende da Bormann og hans stab fungerte som rådgivere for Arbeidstjenesten.

Til slutt vil jeg hevde at utdannelsessystemet i A.T. hadde en funksjon som samsvarte med hva Davies kaller transmogrification. Målet med utdannelsen var nettopp å forandre mannskapene til handle i tråd med Nasjonal Samlings normer, og i beste fall også til å tro på dem. Utdanning, indoktrinering og disiplinering av arbeidstjenestemennene var dermed en viktig, om ikke den viktigste funksjonen til Arbeidstjenesten i samtiden. Derimot er det en rekke interne dokumenter som peker i retning av at denne utdannelsen ikke var ansett som særlig vellykket.

Kapittel 5: Arbeidsoppgaver og arbeidsinnsats.

Denne delen av oppgaven er hovedsakelig ment å gjøre rede for og vurdere omfanget av arbeidet utført av Arbeidstjenesten på landsbasis i perioden 1941 til og med 1945. Jeg ønsker å klargjøre hvor mye arbeid som ble utført, hvilke typer arbeider det var, samt i hvilken grad dette arbeidet kan vurderes som samfunnsnyttig. En forlengelse av disse spørsmålene blir å undersøke hvem arbeidet kom til gode. Kapitlet er således et ledd i å undersøke hvorvidt A.T. også kan sies å ha hatt en ekstern oppgave å utføre i form av arbeid jamfør Davies analysemodell.³⁹⁴

”De arbeider A.T. ble satt til å utføre tjente norske interesser, det var til gagn for jord- og skogbruk, vegarbeider m.v. og var for mange bønder en kjærkommen hjelp under den mangel på arbeidshjelp som det mange steder var.”³⁹⁵

Uttalelsen ovenfor ble gitt under lagmannsrettens domsavsigelse mot Carl Frølich Hanssen i 1946 og viser hvordan lagmannsretten oppfattet Arbeidstjenestens innsats. Hvorvidt denne oppfattelsen var virkelighetsnær belyses i denne delen av masteroppgaven.

5.1 Arbeidstjenestens arbeidsoppgaver

I *forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn* ble det fastlagt at A.T. skulle gjennomføre ”store nasjonale arbeidsoppgaver til gagn for folk og land”.³⁹⁶ Forskriftene for planavdelingene i distrikter og fylkinger gir et mer detaljert innblikk i Arbeidstjenestens arbeidsoppgaver. Arbeidstjenestens hovedoppgave var å gjøre landet mer selvhjulpent gjennom utvidelse av jordbruket, kultivering av skogsareal samt utbygging av kommunikasjoner.³⁹⁷ For å oppnå dette skulle A.T. hovedsakelig settes inn i jordbruksarbeider, skogbruksarbeider og veibyggingarbeider. I tillegg var det en egen kategori som omfattet ”andre arbeider.”

Jordbruksarbeider innebar nydyrkning og kultivering av beiter på myr for å utvide gamle bruk eller etablere nye. I dette arbeidet falt også grøfting av ”vannsyk” kulturjord. Andre oppgaver innen kategorien jordbruksarbeider var senknings-, uttappings-, og reguleringsarbeider for å drenere eller øke jordbruksareal.

Instruksen spesifiserte skogbruksarbeider til å være blant annet kulturarbeider, planting, rydding og skogreising på steder med lite skog. Videre omfattet skogsarbeider grøfting av våtmarksområder som egnet seg for skogkultur.

³⁹⁴ For Davies analysemodell se kapittel 3, s. 53.

³⁹⁵”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen”, s. 23, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114.

³⁹⁶ Egeberg 1941: 55.

³⁹⁷ Arbeidstjenesten (1941): *E3-Forskrifter for planavdelingene i distrikter og fylkinger*, Merkantile Bok & Akcidenstrykkeri: Oslo, s. 5.

Veibyggingarbeider innbefattet bygging av skogsbilveier samt veier til bureisningsfelt og avsideliggende gårder. Det ble tydelig spesifisert at A.T. ikke burde beskjeftige seg med store veiarbeidsprosjekter, noe de gjorde ved byggingen av veistykket Elsfjord-Korgen.

Den siste arbeidskategorien ”andre arbeidsoppgaver” er kanskje den mest interessante kategorien da denne dekker et bredere spekter enn de tre foregående kategoriene ved å være inndelt i fire arbeidsoppgaver. Den første arbeidsoppgaven var å yte krisehjelp til jordbruket i form av onnearbeid ved mangel på arbeidskraft. Den andre var å bistå ved bygging av idrettsanlegg. Videre kunne Arbeidstjenesten settes inn under katastrofer der det var fare for tap av menneskeliv, dyr og andre verdier. Til slutt kunne A.T. settes inn i forskjellige andre hjelpearbeider.³⁹⁸

5.2.1 Arbeidstjenestens innsats på landsbasis – mengde og effektivitet

Det er med forsiktighet jeg vil prøve å tegne et bilde av Arbeidstjenestens innsats på landsbasis. Hovedtyngden av dokumentene med talloppgaver er følgeskriv til arbeidsavregningene fra Planavdelingen. Selve arbeidsavregningene er dessverre ikke å oppdrive i arkivet etter Arbeidstjenesten. Derfor er denne delen bygget på et fragmentert kildegrunnlag som man bør være kritisk til. Videre ønsker jeg å gjøre leseren oppmerksom på at denne delen (5.2.1) ikke er særlig leservennlig på grunn av alle utregningene.

Før jeg viser til mine utregninger må jeg klargjøre for to forskjellige måleenheter som er blitt brukt når Arbeidstjenesten har målt mannskapenes arbeidsprestasjoner. Disse er henholdsvis *A.T.-dagsverk* og *lønsdagsverk*. *A.T.-dagsverk* viser til hvor mange dagsverk som faktisk ble utført i A.T., mens *lønsdagsverk* viser til hvor lang tid en lønnsarbeider ville brukt på samme arbeid. *Lønsdagsverk* ble brukt for å måle arbeidseffektiviteten til A.T.-mannskapet opp mot vanlige lønnsarbeidere. Etter Planavdelingens utregninger for 1941 var arbeidseffektiviteten for en A.T.-mann 50 prosent av en vanlig lønnsarbeider. Det vil si at man må dele antall A.T.-dagsverk på to for å få antall lønsdagsverk. Hvis man derimot ønsker å få antall A.T.-dagsverk må man gange antall lønsdagsverk med to. Arbeidseffektiviteten var forventet å øke litt for 1942 og 1943, men dette har jeg ikke endelig bekræftelse på.³⁹⁹ Derfor har jeg valgt å bruke tallet fra 1941 som en konstant faktor når jeg har måtte regne om til enten *A.T.-dagsverk* eller *lønsdagsverk*. Dette medfører en viss usikkerhet til enkelte av utregningene gjort i denne delen.

³⁹⁸ A.T.: *E3-Forskrifter for planavdelingene i distrikter og fylkinger*, 1941: 5.

³⁹⁹ ”Disponible dagsverk i A.T. 1.omgang 1943.” Oslo, den 15. februar 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 129.

Det første jeg ønsker å gjøre er å gi et estimat på disponible A.T.-dagsverk hvert år for hele perioden. En del faktorer må være klargjort for å kunne lage et slikt estimat. Når jeg gjorde utregningene gikk jeg ut fra et dokument hvor Knut Sollid, sjef i Planavdelingen, beregnet disponible A.T.-dagsverk for 1. omgang 1943. Jeg vil forklare utregningen hans punkt for punkt. Han tok det totale antall mannskaper og ganget dette med antall effektive arbeidsdager for perioden. For å komme frem til antall effektive arbeidsdager gikk han ut fra en total tjenestetid på fem måneder.⁴⁰⁰ En måned gikk til utdanning og kunne dermed ikke regnes med. Direktivene slo fast at det skulle være minst 33 arbeidstimer per uke. Én måned ville da omfatte 132 arbeidstimer, noe som tilsvarte fire arbeidsuker á 33 timer, eller 16,5 A.T.-dagsverk á 8 timer. Sollid fant dermed ut at fem arbeidsmåneder ville tilsvare $(16,5 \times 5 = 82,5)$ 82,5 A.T.-dagsverk á 8 timer. Videre tok Sollid hensyn til at en del av arbeidsstyrken falt bort på grunn av vakttjenesten, permisjoner, sykdom og lignende. For 1943 regnet han ut *beskjeftigelsesgraden* til å være 85 prosent. Dermed måtte det trekkes fra 15 prosent. Regnestykket blir slik: $(\text{antall mannskaper}) \times (\text{arbeidsmåneder}) \times (\text{Antall A.T.-dagsverk á 8 timer pr mnd} = 16,5) \times (0,85 \text{ beskjeftigelsesgrad})$. Basert på dette regnestykket kom han frem til hvor mange disponible A.T.-dagsverk 1. omgang 1943 utgjorde.⁴⁰¹

Når jeg har satt opp liknende regnestykke for årene 1941-44 fordrer dette en del konstanter. For at jeg kan bruke Sollids modell må det ha vært krav om 33 timers arbeidsuke i samtlige år. Dette gjelder også i forhold til utdanningsperioden som må ha vært én måned uavhengig om det var tre eller seks måneders tjenestetid. I et skriv av 5. mai 1942 opplyste Frølich Hanssen at ”sveiten skal som regel utføre *minst* 33 timers effektivt arbeid i uken.”⁴⁰² Når også Sollid la dette tallet til grunn for sin utregning virker det å ha vært en standard som gjaldt for samtlige år. Det samme gjelder for den fastsatte utdanningsperioden. I *Instruks for utdanning m.v. under arbeidstjenesten* fra 1941 blir det presisert at utdanningsperioden normalt ville omfatte fire uker.⁴⁰³ Sollid fikk ordre om å fortsette gjeldende praksis med én måneds utdanningsperiode da han skulle beregne disponible A.T.-dagsverk for 1. omgang 1943. På bakgrunn av dette har jeg satt 33 timers uker og bortfall av én måned til utdanning for hver omgang til konstante faktorer i regnestykket. Den mest usikre av konstantene er beskjeftigelsesgraden. Som tidligere nevnt beregnet Sollid denne til 85 prosent, og i mangel på bedre tall har jeg brukt denne som en konstant. Det er derimot grunn til å tro at beskjeftigelsesgraden var lavere enn 85 prosent. Antagelsen bygger på en uttalelse fra

⁴⁰⁰ 1. omgang 1943 var den første omgangen hvor det var innført seks måneders tjenestetid.

⁴⁰¹ ”Disponible dagsverk i A.T. 1. omgang 1943.” Oslo, den 15. februar 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 129.

⁴⁰² A.T.: K.t.A. nr. 5 1942: 118.

⁴⁰³ A.T.: *CI-Instruks for utdanning m.v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, 1941: 5.

Distriktsplansjefen i 1. Arbeidsdistrikt som klaget på at 10 – 15 prosent av styrken ble brukt til vakttjeneste. I tillegg kom personer brukt til kjøkkentjeneste. Konklusjonen var at mannskapene ble dårlig disponert og at arbeidsresultatet for samlet styrke var elendig.⁴⁰⁴ Derfor er det visse usikkerhetsmomenter knyttet til å sette beskjeftigelsesgraden på konstant 85 prosent. Basert på utregningen på forrige side og mannskapstallene presentert i tidligere kapittel har jeg kommet frem til følgende estimat:⁴⁰⁵

Tabell 6 - Disponible A.T.dagsverk 1941-1944

Årstall:	Disponibel AT.-dgv a 8t	Disponibel lø.dv a 8t
1941	288 382	144 191
1942	420 217	210 108
1943	677 155	338 577
1944	368 436	184 218
Totalt for alle år	1 754 190	877 095

Årsaken til at 1945 ikke er medregnet er mangelen på opplysninger vedrørende Arbeidstjenestens aktiviteter fra januar til mai 1945. Totalt for årene 1941-1944 estimerer jeg at A.T. hadde 1 754 190 disponible A.T.-dagsverk. Omregnet til lønnsdagsverk utgjorde det 877 095 lønnsdagsverk. Estimater over disponible A.T.-dagsverk og lønnsdagsverk blir først interessant når det sammenliknes med faktisk utført arbeid for samme periode. Dette kan være med å belyse A.T.s arbeidsprestasjoner.

For årene 1941 og 1942 har jeg kun en samlet gjengivelse av planlagte og utførte arbeider. Sollid oppsummerte med å si at det var lagt detaljplaner for arbeider omfattende i alt 345 529 lønnsdagsverk. Av planlagte oppgaver var det utført 98 947 lønnsdagsverk. I tillegg var det utført 184 058 A.T.-dagsverk som onnearbeider.⁴⁰⁶ For å gjøre dette tallet om til lønnsdagsverk må det deles på to ($184\,058 \times 0,5 = 92\,029$). Sammenlagt vil det si at det ble utført i alt ($98\,947 + 92\,029$) 190 971 lønnsdagsverk i 1941-1942. Onnearbeider utgjorde nesten halvparten av alt utført arbeid disse to årene.

Dokumentet som viser til utførte arbeider i 1943 er relativt detaljert. Det oppgir hvor mange A.T.-dagsverk som var brukt til forskjellige arbeider. Eksempelvis ble det brukt 7232 A.T.-dagsverk til grøfting av dyrket mark. På denne tiden klarte A.T.-mannskapene å grøfte 31 774 meter. Nydyrking, vedhogst og onnearbeider var de arbeidene det hadde gått med

⁴⁰⁴ ”Ad. Sveitlistene – arbeidseffektivitet.” 4. juni 1943, RA/S-5014, Bc, L0141, 0002, dokument 221.

⁴⁰⁵ Se kapittel 2, s. 32-34 for mitt estimat over hvor mange som fullførte arbeidstjeneste.

⁴⁰⁶ ”Planlagte og utførte arbeider i 1941 og 1942.” Oslo, den 11. februar 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 117.

flest A.T.-dagsverk på. For hele 1943, medregnet arbeidsinnsatsen på Nordlandsbanen, var det utført 261 735 A.T.-dagsverk.⁴⁰⁷ Omregnet utgjorde dette 130 867 lønnsdagsverk.

Når det gjaldt arbeidsinnsatsen i 1944 oppga Sollid følgende tall:⁴⁰⁸

Tabell 7 - Innsats i 1944 i lønnsdagsverk

Jordbruksarbeider	22693
Skogbruksarbeider	27529
Veganlegg	26042
Andre arbeider	6674
Sum i alt	82938

Legg merke til at tallene er oppgitt i lønnsdagsverk. Omregnet fra lønnsdagsverk utgjør det 165 876 A.T.-dagsverk. Tallene sammenfaller i stor grad med prioriteringene for 1944. Som jeg viser senere ble onnearbeid, som inngikk i kategorien ”andre arbeider, delvis nedprioritert fra 1943. Sollid presiserte i et skriv av 7. mars 1944 at A.T. kom til å legge stor vekt på skogskulturarbeider og vegarbeider dette året.⁴⁰⁹ I tillegg var A.T. engasjert i bygging av veistrekning mellom Elsfjord og Korgen i 1944.⁴¹⁰

Jeg har dessverre ikke funnet talloppgaver som viser Arbeidstjenestens arbeidsinnsats fra januar til mai 1945. Da det ikke var mange som tjenestegjorde i denne perioden er det grunn til å anta at det ikke ble utført arbeider av stor betydning.⁴¹¹ Basert på utredningen ovenfor har jeg laget følgende tabell som viser disponible A.T.-dagsverk/lønnsverk og faktiske utført A.T.-dagsverk/lønnsverk:

Tabell 8 - Disponible og faktiske A.T.dagsverk og lønnsdagsverk.

Årstall:	Disponibel A.T.-dgv a 8t	Disponibel lø.dv a 8t	Årstall:	Utført A.T.-dgv a 8t	Utført lø.dv a 8t
1941	288 382	144 191	1941	381 942	190 971
1942	420 217	210 108	1942	Tallet for 41 omfatter også 42	Tallet for 41 omfatter også 42
1943	677 155	338 577	1943	261 735	130 867
1944	368 436	184 218	1944	165 876	82 938
SUM:	1 754 190	877 095	SUM:	809 553	404 776

For hele perioden ble det utført 809 555 A.T.dagsverk, eller 404 776 lønnsdagsverk. Med tanke på at rundt 40 500 personer tjenestegjorde i samme periode blir ikke resultater veldig imponerende. Sett at utregningen over disponible dagsverk (A.T.-dagsverk og lønnsdagsverk) er noenlunde presis, var utnyttelsesprosenten av disponible dagsverk på 46 prosent for hele

⁴⁰⁷ ”Kort beretning om Norges Arbeidstjenestes arbeidsinnsats 1943 og planene for 1944.” Oslo, den 31. mai 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 396.

⁴⁰⁸ ”Kort overblikk over arbeidsoppgaver for tjenesten sommeren 1945, samt over annen virksomhet som faller inn under Planavdelingens område.” Oslo, den 12. april 1945, Bad, L0036, 0002, dokument 199.

⁴⁰⁹ ”Arbeidsoppgaver for A.T.” Oslo, den 7. mars 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 195.

⁴¹⁰ ”Assistanse ved bygging av leirer for veganlegget Elsfjord-Korgen.” 23. mai 1944, RA/S-5014, Bg, L0246, 0002, dokument 1536.

⁴¹¹ Se kapittel 2, s. 33 om antall tjenestegjørende vinterkontingenten 1944/1945.

perioden. Ulike forklaringer kan bli gitt på den lave utnyttelsesprosenten. For det første er det knyttet flere usikkerhetsmomenter til utregningen av disponible dagsverk. Selv om utregningen er basert på faktorer Sollid selv brukte når han skulle regne ut disponible dagsverk, kan et slikt estimat aldri gi et helt nøyaktig tall. Igjen ønsker jeg å peke på beskjeftigelsesgraden og stille spørsmål ved den. Som jeg har nevnt tidligere er det grunn til å tvile på at kun 15 prosent av styrken falt bort ved permisjoner, sykdommer, vaktjeneste, kjøkkentjeneste m.m.. Hvis beskjeftigelsesgraden var mindre enn hva Sollid estimerte ville utnyttelsesprosenten av disponible dagsverk vært høyere. En annen årsak til den lave utnyttelsesprosent kan ha vært direkte sabotasje og unnaslutning. Eksempel på slikt var å finne ved en inspeksjon i Hannåsleiren i Evje og Hornnes kommune. Her ble det rapportert at det kun var troppsføreren og et par mann som var beskjeftiget med et arbeid ”mens resten av styrken tilsynelatende fordrev tiden etter eget for godt befindende.”⁴¹² Jeg har også funnet et tilfelle der hele 19 mann gikk til streik i en sveit, men dette var nok ikke vanlig da de risikerte å bli straffeforfulgt.⁴¹³ Til slutt kan den lave utnyttelsesprosenten være et uttrykk for at Arbeidstjenesten hadde andre målsetninger enn å utføre praktisk arbeid. Frølich Hanssen presiserte at Arbeidstjenesten var en ærestjeneste med følgende formål:

”Den vil ikke bare skape og verge verdier i den norske jord, - men like meget vil den skape og verge verdier i den norske ungdom som kan bli menneskelige og nasjonale aktiva i det Ragnarok vi er oppe i.”⁴¹⁴

Videre presiserte han at siden AT ikke hadde rent økonomiske formål, kunne den derfor ikke bli ansett for å være ulønnsom.⁴¹⁵ Her mener jeg at det blir tydelig at A.T. ikke bare skulle drive med praktisk arbeid, men at den også skulle ”utdanne” ungdommen. Forholdet mellom arbeid og utdanning vil bli diskutert ytterligere i neste kapittel.

Selv om Frølich Hanssen mente at A.T. ikke kunne bli sett på som ulønnsom er det mye som tyder på at den nærmest var en økonomisk katastrofe. Avviklingsstyret for Arbeidstjenesten regnet ut at Arbeidstjenesten, både mannlig og kvinnelig, hadde kostet 129 millioner kroner i perioden fra 1940 til 7. mai 1945.⁴¹⁶ I samme periode var inntektene på

⁴¹² ”Nestbrigadefører Skasets rapport av 9/7-43.” Oslo, den 7. august 1943, RA/S-5014, Baa, L0003, 0002, dokument 126.

⁴¹³ ”Streik på arbeidsfeltet ved Arbeidstjenestens 1. Oslosveit, Kjellmyra, Åsnes.” Oslo, den 29. juli 1941, RA/S-5014, Bc, L0142, 0002, dokument 1286.

⁴¹⁴ Valeur 1942: 14.

⁴¹⁵ Valeur 1942: 14.

⁴¹⁶ Dette sammenfaller med oversikten over Arbeidstjenestens utgifter gjengitt i Statistisk Sentralbyrå: *Statistisk Årbok for Norge 1943-1945*, Oslo, 1946, s. 422-423, tabell 319. Statistikken er tilgjengelig på internett: <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/1943-1945.pdf>, besøkt 10.11.10. Omregnet til 2009 kroner vil utgiftene tilsvare i underkant av 2,3 milliarder kroner. Utgiftene har jeg satt i 1940 verdi. Utregning er gjort ved hjelp av

knappe 1,6 millioner kroner.⁴¹⁷ Nå dekker disse beløpene både mannlig og kvinnelig arbeidstjeneste, men det er grunn til å anta at mesteparten av utgiftene var tilknyttet den mannlige Arbeidstjenesten. Eksempelvis hadde mannlig arbeidstjeneste et budsjett på 31 millioner kroner for driftsperioden 1941/42, til sammenligning var budsjettet til kvinnelig arbeidstjeneste på 2,6 millioner i samme periode.⁴¹⁸ Med tanke på at det bare ble utført totalt 404 776 lønnsdagsverk i mannlig arbeidstjeneste i perioden 1941-44, var utgiften per lønnsdagsverk veldig høy.

5.2.2 Arbeidsinnsatsen vurdert internt i A.T.

Frem til nå har jeg vurdert Arbeidstjenestens innsats på landbasis ved å vise til arbeidsmengde og arbeidseffektivitet. Da noen av utregningene kan være usikre har det vært viktig å undersøke hvordan arbeidsinnsatsen ble vurdert internt i Arbeidstjenesten. Dette kommer spesielt godt til syne i to brev fra Sollid til Presse- og Opplysningskontoret vedrørende nettopp Arbeidstjenestens arbeidsinnsats. I disse brevene klager Sollid på propagandaen til Presse- og Opplysningskontoret.⁴¹⁹

I forbindelse med et pressemøte ønsket Sollid at det måtte formidles et mer korrekt bilde til befolkningen over hva Arbeidstjenesten kunne utrette. Han mente at befolkningen hadde for store forventninger til A.T. på grunn av den ”falske propagandaen” som hadde blitt spredt.⁴²⁰ Ikke lenge etter ble han bedt om å forklare hva han mente med uttrykket ”falsk propaganda”. Sollid trakk blant annet frem et oppslag i *Aftenposten* om Arbeidstjenestens innsats i Fiplingdalen. Her hadde det blitt gjort et stort nummer av veibyggingen på stedet. I følge Sollid var veibyggingen innskrenket til reparasjoner, ofte etter ødeleggelse A.T. selv hadde påført. Slike oppslag kunne bli oppfattet som ”svindelagitasjon” av lokalbefolkningen, og var derfor skadelig for Arbeidstjenestens anseelse. Videre presiserte han at man måtte være oppmerksom på at det var begrenset hvor mye A.T. kunne utrette på landsbasis, da mesteparten av arbeidet måtte bli utført av sivilbefolkningen. Dette kom av det store misforholdet mellom arbeidsoppgaver og rekruttstyrke.⁴²¹ Dessuten presiserte Sollid at arbeidsresultatet i forhold til mannskapsstyrke var lavt, og ville fortsette å være det. For hver

---

priskalkulatoren på Norges Banks hjemmeside. <http://www.norges-bank.no/no/prisstabilitet/inflasjon/priskalkulator/>, besøkt 8.4.2011.

⁴¹⁷ ”Oversikt over pengeforbruket i A.T.M og A.T.K i tiden 1940 – 7/5 1945.” i Utdrag i Høyesteretts sak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 8, s. 593, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0003.

⁴¹⁸ ”Statsbudsjettet 1941/42.” Oslo, den 11. september 1941, RA/S-1334, Ga, L0002, dokument 639.

⁴¹⁹ Dokumentserien jeg viser til er følgende: ”Ad: Pressemøte 15/4-43.” Oslo, den 10. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 316 og ”Propaganda for A.T.” Oslo, den 21. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 350.

⁴²⁰ ”Ad: Pressemøte 15/4-43.” Oslo, den 10. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 316.

⁴²¹ ”Propaganda for A.T.” Oslo, den 21. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 350.

100 innkalte kunne A.T. regne med å få en arbeidsytelse tilsvarende 25 vanlige arbeidere.⁴²² Han forklarte at årsaken var at A.T. hadde andre oppgaver enn bare å utføre mest mulig arbeid samtidig med at mannskapene ofte var utrente. Oppgavene Sollid siktet til var mest sannsynligvis de utdannelses- og oppdragelsesmessige sidene ved Arbeidstjenesten. Sollid var klar over ”de særegne forhold ved A.T. som alltid vil bevirke tilsynelatende misforhold mellom arbeidsstyrke og utført arbeid.”⁴²³ Vurderingen til Sollid over arbeidsinnsatsen virker å bekrefte mine antagelser presentert tidligere. Det ble ikke utført veldig mye arbeid, og fokuset var ikke utelukkende på det praktiske arbeidet.

Et brev fra Sigurd Nitter-Hauge, sjef 5. Arbeidsdistrikt, til Frølich Hanssen vedrørende oppsetting av sveiter sommeren 1944 i gir også inntrykk av en lav arbeidsprestasjon. På grunn av befalsmangel ønsket Frølich Hanssen å kutte ned på oppsatte sveiter i 5. Arbeidsdistrikt. Nitter-Hauge derimot ønsket at distriktet skulle få beholde alle sveitene. Dette forklarte han med at det var store mengder med arbeid tilknyttet leirene. Han hevdet at det var utført så lite arbeid rundt leirene at man ikke kunne si at A.T. hadde satt dype spor etter seg. For å underbygge påstanden viste han til forholdet mellom planlagte og utførte arbeider i 5. Arbeidsdistrikt per 1. januar 1944:⁴²⁴

Tabell 9 - Forhold mellom planlagt og utførte arbeider 5. AD.

Leirens navn	Omfatter i alt følgende antall lødv.	utført i prosent, anslagsvis
<u>Sør-Trøndelag A.F</u>		
Nekåbjørgen	ca. 25 000	15 - 20 %
Selbustrand	ca. 47 000	10 %
Melhus	ca. 14 000	15 %
Soknedal	ca. 13 000	20 %
Svorkmo	ca. 76 000	5 %
<u>Nord-Trøndelag A.F.</u>		
Okkenhaug	ca. 54 000	10 – 15 %
Overhalla	ca. 26 000	0 %
Jørstad	ca. 96 000	5 %
Sparbu	ca. 160 000	2 - 3 %
<u>Nordland A.F</u>		
Bleikvassli	ca. 55 000	5 %
Hattfjelldal	ca. 74 000	5 %
Fiplingdal	ca. 50 000	5 - 10 %

⁴²² Dette er interessant i forhold til RAD. I følge Patel beregnet RAD at fire arbeidstjenestemenn tilsvarte én lønnet arbeider. Patel 2005: 357.

⁴²³ ”Propaganda for A.T.” Oslo, den 21. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 350.

⁴²⁴ ”Forslag til oppsetting av sveiter sommeren 1944.” 24. februar 1944, RA/S-5014, Bg, L0246, 0001, dokument 526.

Som tabellen viser var det lagt planer for en stor mengde arbeider, men i realiteten var det en liten prosentandel som faktisk hadde blitt utført.

5.2.3 Eksempel på arbeider utført ved leirene

Utrekningene over disponible dagsverk og utnyttelsen av disse, samt uttalelsene til Sollid og Nitter-Hauge tegner et negativt bilde av Arbeidstjenestens arbeidsinnsats. På landsbasis ble det ikke utført et overveldende arbeid. Det betyr likevel ikke at innsatsen ikke kan vurderes som samfunnsnyttig og viktig da innsatsen høyst sannsynlig var med på å øke landets samlede matproduksjon. Da det hovedsakelig var befolkningen i leirenes nærområde som nøyt direkte godt av hjelpen mener jeg at det i enkelte tilfeller er mer passende å kalle den individnyttig.⁴²⁵ Som jeg viser under fikk gårder og bureisere i nærheten av Hannåleiren verdifull hjelp av Arbeidstjenesten.

For å kunne gi eksempel på hvilke type arbeider som ble utført ved Arbeidstjenesteleirene bruker jeg Hannåleiren som eksempel. Hannåleiren var tilknyttet 3. Arbeidsdistrikt og lå i Evje og Hornnes kommune i Aust-Agder.

Arbeidene som ble utført i området rundt Hannåleiren var hovedsakelig grøfting, nydyrking, vedhugst og veiarbeider.⁴²⁶ Ved et tilfelle fikk en lokal bonde hjelp av et lag til å bygge en låvebru. Dette kan virke trivielt, men for bonden var det nok viktig å få bygget en låvebru slik at han fikk mulighet til å lagre materiell og jordbruksprodukter under tak. Dette er et eksempel på det jeg har valgt å kalle individnyttig arbeid. Ellers var det flere bureisere som fikk hjelp til nydyrking. En bureiser fikk hjelp til nydyrking av 2,3 dekar. Arbeidsbeskrivelsen fra A.T. viser hvilken betydning hjelpen hadde:

”Feltet er delvis påbegynt før, men sykdom har hindret gjennomførelsen. Han er bureiser, sykdom og trange kår har stillet seg hindrende i veien, så han har ikke kommet skikkelig i gang. A.T. bør hjelpe ham så meget som han evner å gjøre seg bruk av (dvs. som han kan skaffe såfrø og gjødsel til.)”⁴²⁷

Også for denne mannen kan det levnes lite tvil om at A.T. utførte et nyttig og viktig arbeid. Videre var det en del veiarbeid i området som knyttet avsideliggende bruk til resten av bygda.

⁴²⁵ ”Nordre Land søker om å få beholde A.T. leiren på Dokka også sommeren 1944 og tilbyr tømmer for permanent leir på Baggerudmoen.” Oslo, den 20. januar 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 0055.

⁴²⁶ Grunnen til at jeg bruker Hannåleiren som eksempel er fordi dette er den eneste leiren det er mulig å oppdrive detaljert informasjon om arbeidene som ble utført. I RA/S-5014, Bad, L0036 kom jeg over et legg som ikke var registrert i papirkatalogen eller på Asta. Legget hadde påskrift ”Søknader om utførelse av arbeid ved hjelp av Arbeidstjenesten 1941-1944, Hornnes i Aust-Agder.” Det er dette materialet som er benyttet for å gi eksempler på forskjellige typer arbeid som ble utført i nærheten av Hannåleiren.

⁴²⁷ RA/S-5014, Bad, L0036, Legg: ”Søknader om utførelse av arbeid ved hjelp av Arbeidstjenesten 1941-1944, Hornnes i Aust-Agder.”

Det er ikke tvil om at hverdagen på gårdene ble lettere med slike forbedringer på kommunikasjonene. Dette baserer jeg på min nære kjennskap til området rundt Hannåsleiren.

Arbeidene nevnt i forbindelse med Hannåsleiren sorterte under kategoriene jordbruksarbeider, skogbruksarbeide og veibyggningsarbeid i instruksene til planavdelingene.⁴²⁸ I så måte var arbeidene typiske for Arbeidstjenestens virksomhet. Den fjerde kategorien ”andre arbeider” som omfattet krisehjelp til jordbruket var vel så viktig som de andre kategoriene.

5.3 Innsats i matauken – Krisehjelp til jordbruket

Krisehjelp til jordbruket på grunn av mangel på arbeidskraft ble en av Arbeidstjenestens viktigste arbeidsoppgaver fra oppsettingen av de første sveitene mai 1941 til avviklingen i mai 1945. Påstanden vil bli underbygget i denne delen. Bekymringen for matsituasjonen er et gjennomgående trekk i flere av kildene. Eksempelvis uttalte Knut Sollid, sjefen for Planavdelingen, følgende i et skriv til Presse- Opplysningskontoret: ”Ernærings situasjonen har ikke vært så alvorlig i vårt land siden nødsårene i begynnelsen av forrige århundre.”⁴²⁹

Allerede 15. mai 1941 kom de første bestemmelsene om bruk av Arbeidstjenesten til onnearbeid. Bestemmelsen åpnet opp for at sveit, tropp eller lag kunne settes inn i onnearbeider etter søknad fra gårdbrukere med varighet på en uke.⁴³⁰ Det tok derimot ikke lang tid før det kom tilleggsbestemmelser som forlenget varigheten på hjelp til slike arbeider. To måneder etter den første bestemmelsen ble det vedtatt, etter henstilling fra Sollid, at A.T. kunne settes inn i onnearbeider med to ukers varighet. Forlengelsen ble gjort ut fra hensyn til de ”rådende nødtilstande med hensyn til arbeidskraft i jordbruket (...).”⁴³¹ Utover høsten samme år ble det gitt ytterligere innrømmelser slik at det ble mulighet for å sette hele sveiter inn i onnearbeider i inntil fire uker.⁴³² På noen få måneder hadde tiden A.T. kunne settes inn for å hjelpe bønder med onnearbeider gått fra først være begrenset til en uke, deretter å bli to uker, for så å bli forlenget til fire uker. For det først tolker jeg dette som en erkjennelse av den vanskelige situasjonen jordbruket befant seg i på daværende tidspunkt, og en bekreftelse på et genuint ønske om å hjelpe til ved bruk av A.T.-mannskaper. I 1941 var det tre måneders tjenesteplikt, der en måned ble brukt til utdanning. Det vil si at det totalt var to måneder igjen til forskjellige arbeider. Bestemmelsene vedrørende onnearbeidene gjorde slik at halvparten av arbeidstiden kunne brukes til nødsarbeid på bruk og gårder.

⁴²⁸ A.T.: *E 3-Forskrifter for planavdelingene i distrikter og fylkinger*, 1941: 5.

⁴²⁹ Knut Sollid i brev til Presse- og Opplysningskontoret, Oslo, den 18. april 1942, RA/S-5014, Bad, L0034, 0001, dokument 438.

⁴³⁰ A.T.: K.t.A. nr. 2 1941: 27.

⁴³¹ ”Ad: Hjelp til onnearbeider.” Oslo, den 7. juli 1941, RA/S-5014, Bad, L0033, 0001, dokument 689.

⁴³² A.T.: K.t.A. nr. 6 1941: 132.

Et nytt direktiv om bruk av Arbeidstjenesten i onnearbeider kom i slutten av mars 1942, men denne gangen var det ikke begrensning på tiden som kunne benyttes til slikt arbeid. I følge første punkt av direktivet kunne A.T. brukes som arbeidshjelp der det ikke var mulig å skaffe arbeidskraft på andre måter. Arbeidshjelpen omfattet blant annet hjelp til våronna, innhøstning og renhold av åkrer.⁴³³

I både 1941 og 1942 lå det til rette for en storstilt hjelp til jordbruket, men hvor omfattende var denne hjelpen? Da de årlige arbeidsavregningene til Planavdelingen er borte, med unntak av tilfeldige rester, er det vanskelig å komme med nøyaktige tall på hvor omfattende denne hjelpen var. I et skriv til Frølich Hanssen angående retningslinjer for Arbeidstjenestens arbeid i 1944 opplyser Sollid at 70 prosent av alle arbeider utført av A.T. i 1941 og 1942 var dyrknings- og onnearbeider. Årsaken til dette var et pålegg om at Arbeidstjenesten skulle beskjeftige seg med arbeider som økte matproduksjonen.⁴³⁴ Ellers er det flere dokumenter som tyder på at onnearbeider og andre jordbruksarbeider som gav hurtig uttelling ble prioritert i disse to årene. Da Nasjonal Samlings statistiske avdeling ønsket å vite hvilke arbeider A.T. var beskjeftiget med sommeren 1941 svarte Sollid at hovedvekten av arbeidet dette året skulle legges på arbeider som ville medføre økt matproduksjon. Derfor skulle alle sveitene dette året hovedsakelig utføre jordbruksarbeider. Disse arbeidene ble betraktet som hjelpearbeider.⁴³⁵

Et eksempel verdt å nevne i denne sammenheng er hjelpen som ble ytet til Ulvik i Hardanger. Sommeren 1941 ble befolkningen i Ulvik tvangsevakuert som et ledd i den tyske avledningsmanøveren ”Harpun Nord”. Manøveren kom i forkant av angrepet på Sovjetunionen og var tenk å skape et inntrykk av at et tysk angrep på de britiske øyer var nært forestående.⁴³⁶ Da tvangsevakueringen ble opphevet i begynnelsen av august fikk A.T. forespørsel fra Direktoratet for Arbeidsformidling og Arbeidsløshetsstrygd om å bistå med arbeidskraft for å redde årets avling. Etter å ha vurdert forholdene ved Ulvik gikk Frølich Hanssen med på å sende en sveit fra Helleland, 3. Arbeidsdistrikt. Hjelpen omfattet 55 menige, samt befal med varighet på omtrent tre uker.⁴³⁷ Planoffiseren ved Rogaland Arbeidsfylking, Magnus Insylta, sendte rapport om innsatsen til Organisasjonsavdelingen. I

⁴³³ A.T.: K.t.A. nr. 3 1942: 69.

⁴³⁴ ”Retningslinjer for Arbeidstjenestens arbeid i 1944.” Oslo, den 19. januar 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 50.

⁴³⁵ Brev til Nasjonal Samlings statistiske avdeling, Oslo, den 9. juli 1941, RA/S-5014, Bad, L0033, 0001, dokument 697.

⁴³⁶ Christophersen, Egil: ”Harpun Nord”, i Dahl (red.) 1995: 161.

⁴³⁷ ”4.Bergen sveit til Ulvik, Hardanger.” Oslo, den 12. august 1941, RA/S-5014, Baa, L0001, 0002, dokument 220. Siden 4. Arbeidsdistrikt ikke var utbygget på dette tidspunktet ble det nødvendig å hente inn hjelp fra 3. Arbeidsdistrikt, Rogaland Arbeidsfylking. Når sveiten hadde navn 4. Bergen sveit var dette fordi mannskapene i denne sveiten var fra Bergen.

følge rapporten ble de menige fordelt på gårdbrukerne i bygda. Ingsylta understreket nødvendigheten av denne hjelpen da bøndene som hadde blitt tvangsevakuert ikke hadde fått stelt med bruket. Arbeidet gikk hovedsakelig ut på høybergning, luking av ugress, opptaking av poteter og høsting av frukter.⁴³⁸

Omstendighetene rundt innsatsen i Ulvik gjør den til et spesielt nødhjelpstilfelle, men arbeidsoppgavene A.T.-mannskapene utførte var typiske. Et mer representativt eksempel på bønder som fikk hjelp av A.T. kan hentes fra 5. Arbeidsdistrikt. Der fikk seks gårdbrukere innvilget hjelp etter å ha sendt søknad til sveiten i Sparbu. Søknadene ble innvilget på grunn av den store mangelen på arbeidshjelp til gårdsarbeid.⁴³⁹

Fokuset på å yte krisehjelp til jordbruket fortsatte i 1942. I forbindelse med et pressemøte gjorde Planavdelingen det tydelig hvilke arbeidsoppgaver som skulle gjelde for 1942, og hvilke vurderinger som lå bak avgjørelsen:

”På samme måte som i 1941 skal Arbeidstjenesten i 1942 vesentlig beskjeftige seg med arbeider som tjener matproduksjonen. På grunn av den herskende mangel på arbeidskraft i jordbruket er det besluttet at A.T. skal settes inn i det vanlige jordbruksarbeid som hjelp i alle slags onnearbeider gjennom hele sommeren. På denne måte kan vi få større og større resultat for den øyeblikkelige matauking.”⁴⁴⁰

Det er grunn til å være skeptisk til dokumentet siden det tydeligvis var ment for offentliggjørelse, og jeg ikke vet i hvilke media det var tiltenkt. Derimot er innholdet i tråd med erfaringene jeg har gjort angående Arbeidstjenestens innsats i 1941. Et liknende skriv fra Planavdelingen ble bedt offentliggjort i *A.T.-bladet* noen uker tidligere. Her ble det også pekt på den prekre ernærings situasjonen, og at landet ikke kunne stole på mattilførselen fra Tyskland. Derfor skulle A.T. guttene delta i ”alle tiders mataukingslag”.⁴⁴¹ Spørsmålet er om dette var tiltenkt som propaganda, eller om skrivene gjenspeilet realiteten i Arbeidstjenestens arbeid?

Jeg har allerede vist til Planavdelingens tall som viser at 70 prosent av alt arbeidet som ble utført i 1941 og 1942 var jordbruks- og onnearbeider. På disse to årene utgjorde onnearbeider i alt 184 058 A.T.-dagsverk.⁴⁴² Fra kopibøkene til Planavdelingen er det

⁴³⁸ ”Rapport fra sveitfører Ingsylta ved Rogaland Arbeidsfylking om inspeksjon i Ulvik.” Oslo, den 20. november 1941, RA/S-5014, Bab, L0006, 0001, dokument 404-407.

⁴³⁹ ”Søknad om hjelp til onnearbeid.” 18. juli 1941, RA/S-5014, Bg, L0237, 0001, dokument 1317 og 1318.

⁴⁴⁰ ”Pressemøte. Hvilke hovedoppgaver får A.T. i år.” Oslo, den 29. april 1942, RA/S-5014, Bad, L0034, 0001, dokument 491.

⁴⁴¹ Skriv til Presse- og Opplysningskontoret fra Planavdelingen, Oslo, den 18. april 1942. RA/S-5014, Bad, L0034, 0001, dokument 438.

⁴⁴² ”Planlagte og utførte arbeider i 1941 og 1942.” Oslo, den 11. februar 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 117.

korrespondanse som tyder på et reelt engasjement når det gjaldt å yte hjelp til jordbruket i denne perioden. Arbeidstjenesten fikk tilsendt forespørsler fra privatpersoner, organisasjoner og lag samt statlige institusjoner om bistand til forskjellige arbeider. Både Rakkestad Idrettsforening og Kirke- og Undervisningsdepartementet sendte inn slike forespørsler til A.T. i 1942. Begge fikk svar at A.T. var opptatt med arbeider som tjente mataukingen og kunne derfor ikke være behjelpelige.⁴⁴³ Derimot fikk en mindre bemidlet og ufør bonde gratis arbeidshjelp til ymse arbeider på gården.⁴⁴⁴

Eksemplene ovenfor mener jeg var typisk for Arbeidstjenestens virksomhet i 1941 og 1942. For å underbygge dette utsagnet vil jeg vise til tre forskjellige dokumenter som oppsummerer Arbeidstjenestens innsats i 1942. Det første dokumentet er et internt skriv fra Organisasjonsavdelingen til Lederstaben. Dokumentet redegjør for Arbeidstjenestens virksomhet i 1942, og viser at samtlige sveiter dette året i stor utstrekning var satt inn i onnearbeider. Mannskapene som tjenestegjorde på høsten hadde særlig blitt benyttet til innhøstingsarbeider.⁴⁴⁵ Også Sigurd Nitter-Hauge, distriktssjef 5. AD, oppsummerer 1942 med å henvise til arbeidet i onnene. Av rundt 3000 menige ble omtrent 2000 benyttet til onnearbeider fra mai til midten av oktober. De resterende mannskapene ble henholdsvis brukt til vedhugst og ordinære arbeider. Han beklaget seg over at ”De harde tidene har således tvunget oss bort fra våre egentlige arbeider (...)”

Det siste dokumentet jeg ønsket å vise til i forbindelse med innsatsen i 1942 er Planavdelingens beretning i Arbeidstjenestens årbok for 1942. Beretningen skrevet av Sollid er interessant av flere grunner. Igjen blir det bekreftet at årene 1941 og 1942 var viet til arbeider som tjente matproduksjonen. Mer interessant er forklaringen på hvorfor dette arbeidet var viktig i 1942. Sollid forklarte mangelen på arbeidskraft ut fra at bøndene var pålagt utvidelse av åkerarealet samtidig med økt innsats i vedhugst. Videre hadde jordbruket vært offer for en voldsom arbeidstrafikk til andre arbeider. Til slutt hadde værforholdene vært slik at skuronna og opptaking av poteter og andre rotvekster kom samtidig dette året. Disse forholdene krevde dermed at det ble igangsatt tiltak for å tilføre jordbruket ekstra arbeidskraft. På bekostning av ordinære arbeider ble sveitene satt i onnearbeider for å berge avlingene. Beretningen er likevel preget av en viss nøkternhet i forhold til Arbeidstjenestens

⁴⁴³ Se ”Bygging av skibakke for Rakkestad Idrettsforening.” Oslo, den 2. februar 1942, RA/S-5014, Bab, L0033, 0002, dokument 123 og ”Dyrkningsarbeider m.v. på prestegårder ved A.T..” Oslo, den 10. mars 1942, RA/S-5014, Bab, L0033, 0002, dokument 246.

⁴⁴⁴ ”Søknad om gratis hjelp av Arbeidstjenesten til onnearbeider m.v.” Oslo, den 16. juli 1942, RA/S-5014, Bab, L0006, 0003, dokument 1290.

⁴⁴⁵ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet i tiden 1. februar 1942 til dags dato.” Oslo, den 21. januar 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0002, dokument 38.

muligheter for å hjelpe. Sollid skrev: ”Det er naturligvis begrenset hva A.T. kan utrette, men alle ”monner drar”.⁴⁴⁶

Normalt bør man være skeptisk til utsagn i årbøkene, spesielt med tanke på at årboken 1943 blir beskrevet som å være et monument over arbeidet utført av Arbeidstjenesten.⁴⁴⁷ Derimot er det flere forhold som taler for sannhetsgehalten i beretningen. Det første er Sollids nøkternhet som kommer frem i flere andre interne skriv. Et eksempel er da han reagerte kraftig mot en artikkel i *Fritt Folk* om Arbeidstjenestens innsats på Hedmark. Artikkelen hevdet at Arbeidstjenesten hadde reddet årets avling på Hedmark, mens Sollid tilbakeviste dette som en påstand som savnet ethvert grunnlag. Sollid, redd for at slike overdrivelser ville skade Arbeidstjenestens anseelse, foreslo for Frølich Hanssen at *Fritt Folk* måtte rette opp saken ved å skrive en ny artikkel.⁴⁴⁸ Det andre forholdet som taler for sannhetsgehalten i beretningen er at det ikke er gjort redaksjonelle endringer på teksten. I kopiboken finnes nemlig Sollids utkast som er gjengitt ordrett i årboken.⁴⁴⁹

Et nytt direktiv om Arbeidstjenestens innsats i onnearbeider ble kunngjort 21. april 1943. Direktivet hadde noen få endringer sammenliknet med direktivet fra 1942, som trådte ut av kraft. Det ble blant annet satt begrensninger på hvor stor del av arbeidsstyrken som kunne benyttes til onnearbeider. Før 1. september kunne en tredjedel av styrken settes inn i slikt arbeid, mens etter samme dato kunne to tredjedeler av arbeidsstyrken benyttes til onnearbeider. Arbeidsdagen for mannskapene var maksimalt 8 timer og styrken måtte være forlagt ved leiren.⁴⁵⁰ Da Sollid gjorde rede for Arbeidstjenestens arbeidsoppgaver for 1943 virket det som tendensen fra de to forrige årene kom til å fortsette. A.T. skulle fortsette med jordbruksarbeider som tjente matproduksjonen. Han uttalte at ”Hensynet til folkets livbergning skal gå foran annet.”⁴⁵¹ Det skulle fremdeles ytes hjelp i form av onnearbeider, men kun i tilfeller der mangel på arbeidskraft truet årets avlinger. Videre skulle en slik hjelp spesielt ytes til innhøsting av poteter og andre rotvekster.⁴⁵² Likevel kan man lese en endring i prioriteringene. Nå skulle det fokuseres på jordbruksarbeider som gav hurtig uttelling. Disse arbeidene var i samsvar med arbeidene som sorterte under kategorien ”jordbruksarbeider” i

⁴⁴⁶ Se Valeur 1942: 165-166.

⁴⁴⁷ Valeur 1943: 12.

⁴⁴⁸ ”Ad. Artikkel i ”Fritt Folk” 28/8-42 om Arbeidstjenestens innsats i Hedmark 1. omgang 1942.” Oslo, den 28. august 1942, RA/S-5014, Bad, L0034, 0002, dokument 910.

⁴⁴⁹ ”A.T.s arbeidsinnsats 1942.” Oslo, den 23. november 1942, RA/S-5014, Bad, L0034, 0002, dokument 1166.

⁴⁵⁰ Se ”Direktiver for bruk av mannlig arbeidstjeneste til onnearbeider 1943.” Oslo, den 21. april 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0003, dokument 368.

⁴⁵¹ ”Pressemøtet.” Oslo, den 16. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 335.

⁴⁵² ”Pressemøtet.” Oslo, den 16. april 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 335.

forskriftene til planavdelingene i distrikter og fylker.⁴⁵³ Med andre ord ble krisehjelp i form av onnearbeider nedprioritert. En bekreftelse på den nye linjen kom 14. mai 1943. I et skriv til samtlige arbeidsdistrikter meddelte Frølich Hanssen at det var bestemt at A.T. ikke skulle settes inn i onnearbeider dette året, men at jordbruket skulle skaffes hjelp på andre måter. Sveitene skulle ”derfor bare befatte seg med sine ordinære, planlagte arbeider.”⁴⁵⁴

En utfordring med kildematerialet etter organisasjoner som A.T. er at det kun unntaksvis blir redegjort for slike kursendringer som vist ovenfor. Et interessant spørsmål er nettopp hvorfor det ble foretatt en slik kursendring i forhold til Arbeidstjenestens arbeidsoppgaver. Hvorfor var det en missnøye med krisehjelpen som ble ytt til jordbruket? Forklaringen er sammensatt. Frølich Hanssen bemerket i et skriv til departementet for arbeidstjeneste og idrett at A.T. ikke var en arbeidsformidling for privatpersoner eller et forbigående krisetiltak. Det var bare på grunn av de ekstraordinære forholdene i jordbruket at A.T. hadde blitt satt inn i omfattende onnearbeider. Han bemerket videre at disse arbeidene ikke høvet for A.T, men unnlot å utdype hvorfor.⁴⁵⁵ En mulig forklaring er at onnearbeidene ikke svarte til de ”store nasjonale arbeidsoppgavene” som første paragraf av *forordning av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn* la opp til. Videre hadde Arbeidstjenesten erfart at onneinnsatsen førte til en oppsplitting av leirene der ungdommen ble forlagt på tilfeldige gårdsbruk. Dette førte til usanitære forhold og en høy sykdomsprosent. I tillegg kunne sveitene komme til å miste sin karakter av å være arbeidstjenestesveiter. Dette var 1. Arbeidsdistrikts hovedinnvendinger da Hedmark Arbeidsfylking bad om å bli satt inn i onnearbeider.⁴⁵⁶ Ved utarbeidelsen av direktivet fra 1943 om Arbeidstjenestens innsats i onnearbeider presiserte Planavdelingen at deltakelse i onnearbeid virket uheldig på Arbeidstjenesten. Planavdelingen begrunnet dette med at onnearbeid tillot spredning av styrken slik at befalet i stor utstrekning mistet den nødvendige kontakt med mannskapene. Likevel vurderte de matsituasjonen som såpass prekær at det ikke var tilrådelig at A.T. gikk helt bort fra onnearbeider.⁴⁵⁷ En siste forklaring på den nye linjen innført i 1943 vedrørende onnearbeider er ansvarsfordelingen mellom A.T. og arbeidsformidlingen.⁴⁵⁸ Frølich Hanssen poengterte at tilføring av arbeidskraft til jordbruket var arbeidsformidlingens sak, og hadde

⁴⁵³ Se kapittel 5, s. 85-86 for gjennomgang av disse forskriftene, og hvilke arbeidstyper som var planlagt for Arbeidstjenesten.

⁴⁵⁴ ”Onnearbeider 1943” Oslo, den 14. mai 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0003, dokument 445.

⁴⁵⁵ ”Ang. Idretten og Arbeidstjenesten i fylket (Oslo og Akershus).” Oslo, den 26. februar 1943, Baa, L0003, 0001, dokument 185.

⁴⁵⁶ ”Innsetting av AT i onnearbeider høsten 1943.” 20. september 1943, RA/S-5014, Bc, L0146, 0002, dokument 2432.

⁴⁵⁷ ”Ad. Direktiver for bruk av Arbeidstjenesten til onnearbeider.” Oslo, den 29. mars 1943, RA/S-5014, Bad, L0035, 0001, dokument 273.

⁴⁵⁸ Arbeidsformidlingen var underlagt Sosialdepartementet.

ingenting med A.T. å gjøre.⁴⁵⁹ En liknende forklaring ble gitt til en gårdbruker som fikk avslag på søknaden om hjelp til onnearbeid. Det var arbeidsformidlingen som skulle skaffe den nødvendige arbeidskraft.⁴⁶⁰

Etter hvert som høsten nærmet seg og innhøstningen stod for tur fryktet Nitter-Hauge at Arbeidstjenesten ville bli klandret dersom de ikke ytet hjelp til bøndene i nærheten av leirene. På tross av gjeldende bestemmelsene ville derfor distriktet fremme en søknad om arbeidshjelp.⁴⁶¹ Fra Arbeidstjenestens stab ble det rettet bekymring over situasjonen i et skriv til departementet. Innhøstningen stod for døren og tilgjengelig arbeidskraft var mindre enn i 1942. Derfor ble det spurt om Arbeidstjenestens avdelinger kunne settes inn i innhøstningen i størst mulig utstrekning. Bønnen fra staben var klar:

”Det er vel så at onnearbeid ligger noe utenom arbeidstjenestens opprinnelige tiltenkte arbeidsfelt, men alle andre hensyn må vike for dette ene, såvidt mulig å berge det befolkningen skal leve av.”⁴⁶²

Kun få dager etter stabens skriv til departementet ble det bestemt at Arbeidstjenesten skulle settes inn i onnearbeid. Dermed trådte direktivet om innsats i onnearbeid fra 21. april 1943 i kraft. Innsatsen skulle hovedsakelig rettes mot innhøsting av poteter og rotfrukter.⁴⁶³ Allerede dagen etter at direktivet trådte i kraft, 1. september 1943, ble 30 mann fra 3. Arbeidsdistrikt forlagt til Etne for å hjelpe til med innhøstningen.⁴⁶⁴

Et viktig spørsmål er hvorvidt kursendringen som skjedde i 1943 var reell, eller om A.T. ble tvunget tilbake til linjen fra 1941 og 1942 når det gjaldt arbeidshjelp til jordbruket? I Organisasjonsavdelingens redegjørelse over Arbeidstjenestens virksomhet i 1943 ble det presisert at samtlige sveiter hadde vært satt inn i onnearbeider, da særlig i innhøstningsarbeidet.⁴⁶⁵ Sollid derimot tegnet et annet bilde av situasjonen da han presiserte at det kun ble ytet hjelp under innhøstningen etter 1. september. Innsatsen i 1943 utgjorde i alt

⁴⁵⁹ ”Ang. Idretten og Arbeidstjenesten i fylket (Oslo og Akershus).” Oslo, den 26. februar 1943, Baa, L0003, 0001, dokument 185.

⁴⁶⁰ ”Gårdbruker Tobias Tryland, Vigmostad søker hjelp fra Arbeidstjenesten til onnearbeider.” Oslo, den 7. juli 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0003, dokument 687.

⁴⁶¹ ”Arbeidshjelp til innhøstningsarbeide.” Trondheim, den 20. august 1943, Bg, L0244, 0001, dokument 3504.

⁴⁶² Brev fra Staben til Departementet for arbeidstjeneste og idrett, 20. august 1943, RA/S-5014, Bab, L0008, 0001, dokument 931.

⁴⁶³ ”Arbeidstjenestens deltakelse i innhøstningsarbeid.” Oslo, den 31. august 1943, RA/S-5014, Bab, L0008, 0001, dokument 918.

⁴⁶⁴ ”Forlegging av 30 mann til Etne for innhøstningsarbeide.” Oslo, den 1. september 1943, RA/S-5014, Bab, L0008, 0001, dokument 921.

⁴⁶⁵ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet i tiden 1/2.1943 – 1/4.1944.” Oslo, den 1. juni 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 425.

31 721 A.T.-dagsverk.⁴⁶⁶ Sammenlikner vi dette med tallet for 1941 og 1942 hvor onnearbeidssatsen hadde utgjort 184 058 A.T.-dagsverk ser vi en dramatisk nedgang i 1943. Det er dermed klart at retningslinjene fra 1943 om innsats i onnearbeider hadde ført til en betraktelig reduksjon i mengden arbeidshjelp ytet til jordbruket i form av onnearbeider.

Tendensen til å nedprioritere onnearbeider og prioritere mer planlagte oppgaver som sorterte under kategorien ”jordbruksarbeider” virket å fortsette i 1944. Dette ble understreket da Askim kommune sendte en forespørsel om å vite hvilke arbeidsoppgaver A.T. tok på seg. Svaret var at A.T. fremdeles kom til å befatte seg med arbeider som tjente matproduksjonen. Slike arbeider innebar dyrkningsarbeider som for eksempel drenering, beitekultur, nydyrking, senkings- og reguleringsarbeider. Disse arbeidene var ment å øke jordbruksarealet, eller forbedre kvaliteten på eldre jord. Muligheten for å bruke A.T. til onnearbeider ble derimot ikke nevnt.⁴⁶⁷ Sollid gikk inn for at A.T., som i 1943, kun ble satt til innhøsting av potet og rotvekster etter 1. september 1944.⁴⁶⁸ I begynnelsen av august 1944 henvendte 4. Arbeidsdistrikt seg til Frølich Hanssen med forespørsel om A.T. kunne settes inn i skuronna. Frølich Hanssen opplyste at A.T. ville bli satt inn i innhøstning av poteter og rotfrukter fra midten av september til midten av oktober. Innsats i skuronna kunne dermed ikke tillates uten at det lå spesielle vurderinger til grunn.⁴⁶⁹ Dette innebar at A.T. kun hadde én måned hvor de kunne hjelpe jordbruket med innhøstningen, og var en betraktelig innskrenkning sammenliknet med 1943. En av årsakene til dette var at A.T., etter henstilling fra Landbruksdepartementet, skulle settes til vedhugst i større omfang enn tidligere. Det ble likevel presisert at vedhugsten ikke skulle gå ut over innsatsen i innhøstningen.⁴⁷⁰ Arbeidsoppgaven for 1944 viste at 6674 lønnsdagsverk ble brukt til arbeider i kategorien ”andre arbeider”. Da denne kategorien omfattet blant annet onnearbeid, er det en betydelig reduksjon sammenliknet med 1943.⁴⁷¹ Noe oppgave over liknende arbeid utført i 1945 er dessverre ikke tilgjengelig, men siden A.T. ble avvirket ved frigjøringen er det lite som tyder på at det ble utført onnearbeid i 1945.

Tallene over onnehjelpen for hele perioden er ganske klare. Sammenlagt for 1941 og 1942 utgjorde hjelpen 184 058 A.T.-dagsverk. For 1943, 31 721 A.T.-dagsverk, og til slutt for

⁴⁶⁶ ”Kort beretning om Norges Arbeidstjenestes arbeidsinnsats 1943 og planene for 1944.” Oslo, den 31. mai 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 396.

⁴⁶⁷ ”Arbeidsoppgaver for A.T.” Oslo, den 7. mars 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 195.

⁴⁶⁸ ”Kort beretning om Norges Arbeidstjenestes arbeidsinnsats 1943 og planene for 1944.” Oslo, den 31. mai 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 396.

⁴⁶⁹ ”4. Arbeidsdistrikt forespør om A.T. kan innsettes i skuronna.” 19. august 1944, RA/S-5014, Bc, L0147, 0002, dokument 2473.

⁴⁷⁰ ”Vedhugst ved hjelp av A.T.” Oslo, den 9. august 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 753-758.

⁴⁷¹ ”Kort overblikk over arbeidsoppgaver for tjenesten sommeren 1945, samt over annen virksomhet som faller inn under Planavdelingens område.” Oslo, den 12. april 1945, Bad, L0036, 0002, dokument 199.

1944 maksimalt 6674 lønnsdagsverk. Som jeg har vist tidligere i kapittelet er det grunn til å behandle slike tall med stor forsiktighet da det er flere faktorer som gjør dem usikre. Derimot viser tallene en drastisk reduksjon i dagsverk utøvd i form av onnearbeid. Reduksjonen sammenfaller med A.T.s direktiver og bestemmelser.

Et siste, men viktig spørsmål er hvem som var berettiget for å motta krisehjelp fra A.T. Hvem var hjelpen rettet mot? Samtlige direktiver for innsats i onnearbeid presiserte at slik hjelp bare kunne ytes i tilfeller det ikke var mulig å oppdrive arbeidskraft på annen måte. Dette måtte bekreftes av den lokale arbeidsformidlingen. I 1943 ble det i tillegg bestemt at bonden som fikk arbeidshjelp ikke kunne ta andre arbeider utenfor gården, eller si opp arbeidere. Hvis dette skjedde ville A.T. trekke tilbake arbeidshjelpen.⁴⁷² Dette tyder på at A.T. enten fryktet eller hadde en viss erfaring med at bønder utnyttet A.T. for å skaffe billig arbeidskraft. Bonden måtte betale 60 øre timer per mann. I følge direktivet fra 1943 skulle ikke tjenstedagen overskride 8 timer. Å ha én A.T.-mann i arbeid en hel dag ville da koste 4 kroner 80 øre, uten å måtte stå for kost. Til sammenlikning i 1943 kostet det i gjennomsnitt 11 kroner og 28 øre per dag å engasjere en mannlig arbeider i slåttonna som stod for egen kost.⁴⁷³ Basert på dette var hjelpen fra Arbeidstjenesten særdeles rimelig, og var etter min vurdering en viktig hjelp. Da arbeidshjelpen var såpass billig ble det lettere for folk på mindre bruk å søke hjelp fra A.T.. Når hjelpen i tillegg ble gjort tilgjengelig på tider av året der behovet for arbeidshjelp var spesielt stort, er det etter min vurdering riktig å kalle den for samfunnsnyttig. Det var billig for bønder å engasjere A.T., men som jeg har vist tidligere kan det stilles spørsmål ved arbeidstjenestemennenes arbeidsprestasjoner. Arbeidshjelpen var derimot ikke den eneste av A.T.s arbeidsoppgaver som tjente hele eller deler av befolkningen

5.4 Katastrofeinnsats – Filipstad-eksplosjonen og evakuering av Nord-Norge

Forskriftene for planavdelingene ute i distrikt og fylkinger åpnet opp for å sette Arbeidstjenesten inn ved forskjellige katastrofer hvor det var fare for menneskeliv, dyr og andre verdier. I følge A.T. var det en forutsetning helt fra opprettelsen at organisasjonen skulle stå tilrådighet ved naturkatastrofer, krigskatastrofer og lignende. Ved katastrofer i Oslo kunne nærliggende leirer hurtig rykke ut og være behjelpelige. Utstyret A.T. hadde tilgjengelig var regnet for å være spesielt godt egnet til opprydding og reparasjonsarbeider.⁴⁷⁴ Jeg ønsker å

⁴⁷² For fullstendig oversikt over alle direktiver vedrørende hjelp til onnearbeid se A.T.: K.t.A nr. 2 1941: 27, nr. 4 1941: 85, nr. 6. 1941: 132, K.t.A. nr. 3 1942: 69 og "Direktiver for bruk av mannlig arbeidstjeneste til onnearbeider 1943." Oslo, den 21. april 1943, RA/S-5014, Bab, L0007, 0003, dokument 368.

⁴⁷³ Statistisk Sentralbyrå: *Statistikk Årbok 1943-1945*, s. 335, tabell 244 "Lønningene i jordbruket 1943-1945. (Gjennomsnitt for rikets bygger.)"

⁴⁷⁴ "Katastrofe-brosjyre for Stor-Oslo." Oslo, den 25. mars 1943, RA/S-5014, Baa, L0004, 0002, dokument 211.

trekke frem hjelpen ytet i forbindelse med evakueringen av Nord-Norge og oppryddingen etter eksplosjonen i Filipstad som eksempler.

Søndag 19. desember 1943 eksploderte 1200 tonn ammunisjon på Filipstadkaia i Vika i Oslo. Eksplosjonen skjedde under lossingen av det tyske ammunisjonsskipet "Selma". Rundt 75 tyskere og 38 nordmenn døde. Eksplosjonen og den påfølgende brannen ødela 405 bygninger i kai- og boligområdene.⁴⁷⁵ Dagen etter møttes Frølich Hanssen og Alf Whist, minister uten portefølje, for å diskutere hva A.T. kunne påta seg av oppgaver.⁴⁷⁶ Tre dager senere kom den første sveiten med rundt 135 mann til Oslo og 28. desember kom ytterligere tre sveiter. Det ble åpnet for at privatpersoner kunne henvende seg til A.T. ved ønske om hjelp. Da A.T. avsluttet innsatsen 8. januar 1944 hadde de foretatt provisoriske reparasjons- og rydningsarbeid på til sammen 123 bygninger. I følge arbeidsrapportene hadde det blitt brukt 14 542 arbeidstimer på arbeidet. Den effektive arbeidsstyrken varierte fra 300 til 400 mann per dag.⁴⁷⁷

28. oktober 1944 fikk Lothar Rendulic, general-oberst i 20. Gebirgsarmé, ordre om å tvangsevakuere befolkningen i Finmark og Nord-Troms. Ordren kom fra Hitler etter påtrykk fra Terboven.⁴⁷⁸ Tre dager tidligere, 25. oktober, hadde Frølich Hanssen sendt ut en varslingsordre til samtlige distrikter og avdelinger. Ordren var at fastlønnede og engasjert personell skulle holde seg i sine respektive sveitleirer. Frølich Hanssen forklarte at de to nordligste fylkene var beordret evakuert og Arbeidstjenesten skulle delta i evakueringsarbeidet. Arbeidstjenesten skulle bistå ved transport av flyktninger sørover. I tillegg ville A.T. leirer bli brukt som samleleirer for evakuerte som ikke hadde funnet endelig oppholdssted. Avslutningsvis kom han med følgende oppfordring:

"Jeg vet at alt befal og personell forøvrig i Norges Arbeidstjeneste vil gå inn for dette store sociale hjelpearbeid av fullt hjerte og med hele sin kraft. Våre ulykkelige landsmenn der nord som blir berøvet sine heimer skal oppleve at alt blir gjort av deres landsmenn sydpå for å lindre deres nød og hjelpe dem tilrette i nye omgivelser."⁴⁷⁹

Uttalelsen til Frølich Hanssen viser at han forstod alvorret i situasjonen, men man skal ikke se bort fra at han så situasjonen som en mulighet til å få god publisitet rundt Arbeidstjenesten. Et

⁴⁷⁵ Borgersrud, Lars: "Filipstad-eksplosjonen", i Dahl (red.) 1995: 102-103.

⁴⁷⁶ Sørensen, Øystein: "Whist, Alf", i Dahl (red.) 1995: 450-451.

⁴⁷⁷ "Rapport over A.T.s katastrofeinnsats etter eksplosjonsulykken 19.12-43." Udatert, RA/S-5014, Baa, L0004, 0002, dokument 90.

⁴⁷⁸ Eriksen, Knut Einar: "tvangsevakueringen i Finmark", i Dahl (red.) 1995: 426-427.

⁴⁷⁹ "Til alt A.T. befal." Oslo, den 25. oktober 1944, RA/S-5014, Baa, L0004, 0003, dokument 281. Det er mye som tyder på at planleggingen ved A.T. tok til før 25. oktober. I et dokument fra Personellavdelingen ble en del A.T. befal kommandert til evakueringsstabene i Mosjøen, Narvik og Harstad allerede 23. oktober 1944.

skriv fra Lederstaben i A.T. til Sambandskontoret i departementet gir innblikk i Arbeidstjenestens rolle i evakueringen. Det ble oppgitt at Frølich Hanssen var medlem av Riksutvalget for Evakuering og fungerte som transportsjef.⁴⁸⁰ I evakueringsstabene rundt om i landet sørget A.T.-befal for transport, forpleining og innkvartering av evakuerte. Videre var Arbeidstjenestens leirer på Østlandet og i Trøndelag midlertidige samleleirer.⁴⁸¹ I 1. Arbeidsdistrikt var ni leirer omgjort til samleleirer. Disse leirene hadde en samlet innkvarteringskapasitet på 1440 personer.⁴⁸² Arbeidstjenesteleirene ble lagt ned som evakueringsleirer i slutten av desember 1944.⁴⁸³

Omfanget av A.T.s innsats er vanskelig å anslå. Det er rimelig å anta at den bare var en ”dråpe i havet” med tanker på omfanget av evakueringen. Lederstaben hevdet at ”A.T. har løst sin del av denne vanskelige oppgaven so godt som forholdene på noen måte tillot det.”⁴⁸⁴ Her sikter nok lederstaben til den rådende befalsmangelen i A.T. Som jeg viste i kapittel to var A.T. i en form for oppløsning på dette tidspunktet.⁴⁸⁵

I tillegg til innsatsen ved evakueringen av Nord-Norge og eksplosjonen ved Filipstad ble lokale A.T.-mannskaper satt inn i forbindelse med flom og skogbranner. Eksempelvis var mannskaper fra 2. Vest-Agder sveit, Øvrebø, engasjert i slukking av en skogbrann som oppstod 10 kilometer fra leiren.⁴⁸⁶ Grunnen til at jeg har vektlagt Arbeidstjenestens innsats ved forskjellige former for katastrofer er fordi jeg ønsker å vise at A.T. ikke bare ble brukt til jord-, skog-, veibygging- og onnearbeider. Jeg vil hevde at A.T. utfylte en funksjon som kan sammenliknes med paragraf 13 operasjoner i dagens Heimevern. Paragraf 13 av Heimevernsloven åpner for å bruke HV til å ”avverge eller begrense naturkatastrofer eller

⁴⁸⁰ I følge den illegale avisen *Siste Nytt* 8. desember 1944, var Alf Whist formann i Riksutvalget for Evakuering. Det blir oppgitt at riksutvalget var delt inn i følgende komiteer: transportkomité, innkvarteringskomité og hjelpekomité. Frølich Hanssen blir ikke oppgitt som deltagende i noen av komiteene. Den eneste representanten fra A.T. som ble oppgitt var fylkingfører Jacobsen som satt i innkvarteringskomiteen. Årsaken til at Frølich Hanssen ikke var oppført som medlem er nok manglende oversikt fra avisens side over hvem som var medlemmer. Avisen er tilgjengelig på: <https://digitalt.uib.no/bitstream/1956.2/2771/82/1944.12.08.pdf>, besøkt 21.11.2010.

⁴⁸¹ Skriv fra Arbeidstjenestens lederstab til Sambandskontoret i Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett, Oslo, den 4. desember 1944, RA/S-5014, Baa, L0004, 0003, dokument 354.

⁴⁸² ”Rapport nr.2 – om samleplasser, de evakuertes bevegelser m.m.” Oslo, den 7. november 1944, RA/S-5014, Bc, L0148, 0002 Lederstab kopier evakueringen 28.10.44-10.1.45, dokument 3426. Samleleirene i 1. AD var Mysen, Ysthede, Havnås, Gaustad, Nes, Bjørkelangen, Ilseng, Årdalsbruk og Grinder. Det varierte hvor mange som var forlagt på de forskjellige leirene da de kun var midlertidige samleleirer frem til de evakuerte fant mer permanente steder å bo. Hvilke samleleirer som ble benyttet i 5. AD er det dessverre ikke oversikt over i kildematerialet.

⁴⁸³ ”AT-leirene nedlegges som evakueringsleire.” 16. desember 1944, RA/S-5014, Bc, L0148, 0002 Lederstab kopier evakueringen 28.10.44-10.1.45, dokument 3716.

⁴⁸⁴ Skriv fra Arbeidstjenestens lederstab til Sambandskontoret i departementet for arbeidstjeneste og idrett, Oslo, den 4. desember 1944, RA/S-5014, Baa, L0004, 0003, dokument 354.

⁴⁸⁵ Se kapittel 2, s. 48-50. Mot slutten av krigen slet A.T. med befalsmangel, manglende oppmøte og rømminger. Mye av dette skyldtes HLs paroler og aksjoner mot A.T. sommeren 1944.

⁴⁸⁶ Valeur 1943: 153.

andre alvorlige ulykker.”⁴⁸⁷ På samme måte var det mulig å sette A.T. inn ved katastrofer av forskjellige typer. Denne siden av A.T. har fått relativt lite oppmerksomhet og bør etter min mening ikke undervurderes. Det å rydde opp etter Filipstad-eksplosjonen, ta hånd om evakuerte fra Nord-Norge, eller slukke brann på Øvrebø står som eksempler på verdifull innsats for samfunnet og enkeltpersoner som ble utført av A.T..

Det kan selvfølgelig stilles spørsmål med hvor samfunnsnyttig det var å delta på evakueringen av Nord-Norge og om dette ikke var å betrakte som bistand til fienden. Mitt hovedanliggende er at når først evakueringen var beordret av den tyske okkupasjonsmakt kunne Arbeidstjenestens innsats hjelpe mennesker som var kommet i en vanskelig evakueringssituasjon. I så måte vil jeg hevde at innsatsen til Arbeidstjenesten under evakueringen hadde karakter av humanitært hjelpearbeid. Forholdene for de som unndro seg evakuering var særdeles vanskelige i Nord-Troms og Finmark da både heim, buskap og infrastruktur var ødelagt. Selv om det var i tyskernes interesse å evakuere disse områdene er det viktig å ikke glemme det menneskelige perspektivet. I samleleirene ble det satt opp underholdning for de evakuerte noe som tyder på en oppriktig bekymring for de evakueres velvære.⁴⁸⁸ Også rasjoneringsbestemmelsene for evakuerte i A.T.-leirene tegner et slikt bilde. Guttebarn over fem år skulle få lik rasjon som de mannlige A.T.-mannskapene, mens gutter under fem år skulle få halv rasjon. Likeledes var det for pikebarn hvor de over fem år fikk lik rasjon som fastsatt for kvinnelig arbeidstjeneste, mens jenter under fem år fikk halv rasjon. Derimot fikk alle barn utlevert like mye fett og sukker som A.T.-mannskapene. Til slutt ble det bestemt at kaffe og te ikke skulle bli utlevert til barn under fem år ”med mindre melk uteblir.”⁴⁸⁹

5.5 Arbeid for den tyske okkupasjonsmakt?

Et sentralt spørsmål har vært hvorvidt A.T. utførte arbeid for den tyske okkupasjonsmakt. Spørsmålet har sammenheng med ønsket om å finne ut hvem arbeidet kom til gode.

I Høyesteretts domsavsigelse mot flere A.T.-befal poengterte dommer Holmboe at A.T. kun i enkelte tilfeller hadde utført arbeider som tjente den tyske okkupasjonsmakt. Slike arbeider var unntakstilfeller og kunne derfor ikke bli tatt med i hans helhetsvurdering av Arbeidstjenesten. Holmboe viste blant annet til et hemmelig PM av 4. august 1944 fra Forsvarets Overkommando (FOK) i London. Her ble det uttalt følgende:

⁴⁸⁷ LOV 1953-07-17 nr.28 Lov om Heimevernet, kapittel 2, paragraf 13. (heimevernsloven). Loven er tilgjengelig på lovdata.no: <http://lovdata.no/all/hl-19530717-028.html>, besøkt 8.4.2011.

⁴⁸⁸ “Ad. evakueringen av Nord-Norge. Underholdning i leirene.” Oslo, den 27. oktober 1944, RA/S-5014, Baa, L0004, 0003, dokument 281.

⁴⁸⁹ ”Forpleining av evakuerte.” Oslo, den 23. november 1944, RA/S-5014, Bah, L0122, 0002, dokument 3103.

”AT hittil i virkeligheten er en av de bedrifter som har utført lite arbeid for tyskerne mens den i stor utstrekning har utført arbeid av varig verdi for landet (nyrydding, grøfting, gårds- og seterveibygging m.v.)”⁴⁹⁰

Det er en ganske overraskende uttalelse fra FOK i London med tanke på at den kom ikke lenge etter HLs aksjoner mot A.T.. FOK slo dermed fast at Arbeidstjenesten hadde utført lite arbeid for tyskerne. Generalarbeitsführer Herbert Bormann uttalte lignende i vitneavhøret i forbindelse med bevisopptagelsen forut for straffesaken mot Frølich Hanssen. Bormann hevdet at A.T. ikke hadde utført arbeider for Wehrmacht eller andre tyske organisasjoner.⁴⁹¹ I lagmannsrettens domsavsigelse mot Frølich Hanssen ble det derimot opplyst at det ved to anledninger ble utført arbeider av interesse for den tyske okkupasjonsmakt. Disse var henholdsvis arbeid på Nordlandsbanen på Saltfjellet og riksvegen mellom Elsfjord-Korgen.⁴⁹² Jeg vil gå nærmere inn på omstendighetene rundt disse arbeidene senere. Etter gjennomgang av kopibøkene til Arbeidstjenestens Sentralorganisasjon deler jeg Høyesterettsdommer Holmboes oppfattning. Arbeidstjenestens deltaking i arbeid på Nordlandsbanen og riksveien mellom Elsfjord-Korgen fremstår som unntakstilfeller. Bortsett fra disse tilfellene er det ikke noe som tyder på at Arbeidstjenesten i noen utstrekning ble satt inn i arbeider som tjente den tyske okkupasjonsmakt. Innad i A.T. virker det som det var motvilje mot å delta på arbeider for okkupasjonsmakten. Eksempelvis fikk 5. Arbeidsdistrikt en søknad om å avgi arbeidsfolk til bygging av piggrådhinder ved et bensinlager. Distriktssjefen bad om bekreftelse fra Frølich Hanssen at søknaden var å bli ”avvist i likhet med hva tidligere er gjort.”⁴⁹³ Videre nektet Frølich Hanssen 1. Aust-Agder sveit (Gjerstad) å imøtekomme en anmodning fra tyske styrker om bruk av A.T. til vedhugst. Årsaken var at anmodningen ikke kunne møtekommes av prinsipielle grunner.⁴⁹⁴ Jeg tolker det derfor dit hen at ledelsen i A.T. var forsiktige med å bruke mannskaper i arbeider for okkupasjonsmakten. Mest sannsynlig var det av hensyn til Arbeidstjenestens anseelse blant befolkningen. Et brev fra Nitter-Hauge til oberst Magnus Hagem, daværende sjef A.T., bekrefter dette langt på vei. Nitter-Hauge ønsket å oppgi Austrått A.T.-leir. Bakgrunnen var at leiren lå for nærme arbeidene som skulle starte på

⁴⁹⁰ Høyesterettsdom mot Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 8-9, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁴⁹¹”Rettsbok i bevisopptagelse forut for hovedforhandlingene i straffesak mot general Carl Frølich Hansen.” RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 23.

⁴⁹²”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen” s. 23, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114.

⁴⁹³”Søknad om avgivelse av arbeidsfolk til bygging av piggrådhinder for Kampgruppe Mosjøen.” 5. oktober 1944, RA/S-5014, Bg, L0244, 0001, dokument 4003.

⁴⁹⁴”Hogst av ved for den tyske vernemakt.” Oslo, den 28. juni 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 558.

Ørlandet flyplass. Derfor var han redd at befolkningen kunne komme til å forveksle A.T. med sivilmilitære anleggsavdelinger.⁴⁹⁵

Nitter-Hauge hadde vært imot bruk av Arbeidstjenesten på Nordlandsbanen og riksveien mellom Elsfjord-Korgen. Dette førte til sterke angrep fra tysk hold og Frølich Hanssen måtte sette noen andre til å lede arbeidet. I følge Trondheim byretts dom gikk Nitter-Hauge så langt at han saboterte forberedelsene til innsatsen ved Elsfjord-Korgen.⁴⁹⁶ Med andre ord var det strid innad i A.T. om disse to prosjektene. Sommeren 1943 sendte 5. Arbeidsdistrikt samtlige sveiter, med unntak av to, til Saltfjellet. Dette tilsvarte rundt 10 sveiter med rundt 135 mann i hver sveit.⁴⁹⁷ Arbeidsoppgaven var hovedsakelig leiropbygging til en planlagt storinnsats i 1944.⁴⁹⁸ Arbeidstjenesten hadde overtatt byggingen av 24 kilometer jernbane.⁴⁹⁹ Arbeidsavregningen for 1943 viser at det ble brukt hele 34 180 A.T.dagsverk til leiropbygging, og kun 6720 A.T.dagsverk til jernbanebygging.⁵⁰⁰ Det er usikkert hvor mye arbeid som ble utført på Saltfjellet i 1944, men for 1943 er det tydelig at innsatsen i jernbanebygging var ganske liten.⁵⁰¹ Organisasjon Todt uttrykte sin misnøye overfor Axel Stang og hevdet at A.T. ikke hadde kommet så langt som beregnet. Dette skyldtes hovedsakelig at leiropbyggingen hadde gått seint.⁵⁰²

Direktøren for Statens Vegvesen og Frølich Hanssen hadde blitt enige om at A.T. skulle bistå ved veganlegget Elsfjord-Korgen. Statens Vegvesen skulle stille med rundt 200 arbeidere mens A.T. skulle stille med rundt 600 menige og befal. Veistrekningen hadde vært påbegynt tidligere slik at det gjenstod en strekning på rundt 7,5 kilometer.⁵⁰³ Ved flere anledninger kom Nitter-Hauge med motforestillinger til å bruke 5. Arbeidsdistrikt til arbeidet. Han gjorde Frølich Hanssen oppmerksom på at distriktet hadde båret hovedtyngden av

⁴⁹⁵ ”Angående tyske myndigheters rekvisisjon av Brekstad forlegningsområde.” 26. april 1941, RA/S-5014, Bg, L0236, 0001, dokument 343.

⁴⁹⁶ Se ”Rettsbok i lagmannsrettssak nr.510 for 1946 den offentlige påtalemyndighet mot Carl Frølich Hanssen” s. 23, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0001, dokument 114 og ”Trondheim byretts dom.” 18. juli 1946, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 4, s. 297, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁴⁹⁷ Valeur 1943: 187-188. I følge årboken var 12 sveiter aktive i 5. AD sommeren 1943. Hver sveit bestod av rundt 135 mann.

⁴⁹⁸ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet i tiden 1/2.1943 – 1/4.1944.” Oslo, den 1. juni 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 425.

⁴⁹⁹ Brev fra Axel Stang til minister Rustad i Arbeidsdepartementet, Oslo, den 1. september 1943, RA/S-1334, Ga, L0007, dokument 245.

⁵⁰⁰ ”Kort beretning om Norges Arbeidstjenestes arbeidsinnsats 1943 og planene for 1944.” Oslo, den 31. mai 1944, RA/S-5014, Bad, L0036, 0001, dokument 396.

⁵⁰¹ Arbeidsstyrken på Saltfjellet gikk under navnet 1. Arbeidsbrigade. Hvis noen ønsker mer informasjon om denne innsatsen vil jeg henvise til følgende arkivstykke: RA/S-5014, Bb 1. Arbeidsbrigade. Jeg har selv ikke fått tilstrekkelig tid til å gjennomgå kopibøkene etter 1. Arbeidsbrigade. Ut fra arkivstykkene jeg har vært gjennom er det ingenting som tyder på at det ble gjennomført en storinnsats på Saltfjellet i 1944.

⁵⁰² Brev fra Axel Stang til Frølich Hanssen vedrørende Arbeidstjenestens arbeid på Nordlandsbanen, Oslo, den 2. august 1943, RA/S-1334, Ga, L0007, dokument 122.

⁵⁰³ ”Assistanse ved bygging av leirer for veganlegget Elsfjord-Korgen.” 23. mai 1944, RA/S-5014, Bg, L0246, 0002, dokument 1536.

arbeidet på Nordlandsbanen året tidligere. Videre la han vekt på at sveitene i 5. Arbeidsdistrikt spilte en stor rolle i høstonnearbeidene. Han presiserte at Nord-Trøndelag var landets viktigste fylke med tanke på matforsyning.⁵⁰⁴ På tross av dette ble det bestemt at 5. Arbeidsdistrikt skulle stille med nødvendig mannskap, til sammen fem sveiter. Innsettingen skjedde i løpet av juli 1944.⁵⁰⁵ I begynnelsen av november 1944 var arbeidet på veganlegget ferdig.⁵⁰⁶

I all hovedsak utgjorde Arbeidstjenestens krigsviktige innsats for okkupasjonsmakten deltakelse på bygging av 24 km jernbane og 7,5 km veg. Deretter er det mulig å stille spørsmål med hvor krigsviktig denne innsatsen egentlig var. Daværende Major Paal Frisvold og senere sjef for Hæren, kom med en rekke betraktninger vedrørende den militære betydningen av slike arbeider. Betraktningene ble lagt frem i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl.. Frisvold slo fast at all vei- og jernbanebygging foretatt under okkupasjonen direkte tjente tyske militære interesser. Utbyggingen av Nordlandsbanen og Nord-Norgesveien ble trukket frem som særlig viktige. Disse tillot forflytning av tropper og materiell langs ishavsfronten. Kommunikasjonen utgjorde en trussel da tyske styrker kunne trekkes ut av Nord-Norge og settes til ny innsats på kontinentet. Frisvold poengterte også at evakueringen av Nord-Norge og utføringen av ”brent jords taktikk” ville vært umulig uten Nordlandsbanen og Nord-Norgesveien.⁵⁰⁷ Jeg ønsker ikke å argumentere mot Frisvolds betraktninger, men også her finnes det gråsoner. Veistykket Elsfjord-Korgen ble senere del av E6. Jakob Aune som var med på byggingen av denne veistrekingen skriver: ”Vi som var med på dette arbeidet i krigstida, synest vi har gjort ein liten innsats for landet, om det no er over 60 år sidan.”⁵⁰⁸ Dette synspunktet står i sterk kontrast til Frivolds betraktninger. Videre vil jeg påstå at A.T. utførte lite veg- og jernbanearbeid som var av militær betydning for okkupasjonsmakten. Med andre ord ble A.T. i all hovedsak satt inn i arbeider som tjente den norske befolkning i en vanskelig tid som okkupasjonen var.

En forlengelse av spørsmålet om hvorvidt Arbeidstjenesten utførte arbeid for den tyske okkupasjonsmakt, er hvem som hadde forrang på arbeidere. Arbeidstjenesten kalte ofte inn personer som var engasjert på tyske anlegg eller i krigsviktige bedrifter. Til Organisasjonsavdelingen kom det et betydelig antall søknader fra tyske myndigheter om utsettelse for personer engasjert i tyske bedrifter eller krigsviktig industri. Mitt inntrykk er at

⁵⁰⁴ ”Ad.: Veganlegger Elsfjord-Korgen.” 8. juni 1944, RA/S-5014, Bg, L0247, 0001, dokument 1842.

⁵⁰⁵ ”Innsetting av arbeidstjenesten på veianlegget Elsfjord-Korgen. Organisasjonsordre.” Trondheim, den 28. juni 1944, RA/S-5014, Bg, L0247, 0001, dokument 2132.

⁵⁰⁶ Telegram til Carl Frølich Hanssen, 4. november 1944, RA/S-5014, Bg, L0248, 0001, dokument 3589.

⁵⁰⁷ ”Av rundskriv L.nr 111 fra Riksadvokaten. Almennelige betraktninger vedrørende den militære betydning av veg- og jernbanebygging i Norge under okkupasjonsårene.” 19. november 1946, i Tilleggsutdrag III i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. s. 272-275, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0003.

⁵⁰⁸ Aune 2010: 208.

det normalt ble gitt utsettelse for slike arbeidere.⁵⁰⁹ Likevel var det et anstrengt forhold mellom Arbeidstjenesten og krigsviktige bedrifter. Ved flere anledninger ble arbeidere innkalt til A.T. holdt tilbake i bedrifter mot sin vilje. I en redegjørelse fra 1944 beklaget Organisasjonsavdelingen at tyske og norske bedrifter ofte påberopte seg Wehrmachtsarbeid og nektet arbeidere å møte til arbeidstjeneste.⁵¹⁰ Eksempelvis var det innkalt 9028 mann til sommersveitene i 1944. Av disse var 1656 mann uteblitt grunnet ”krigsviktig arbeide, ulovlig tilbakeholdt av tyske tjenestesteder og tyske firma, borte fra hjemmet i nasjonal arbeidsinnsats etc.”⁵¹¹ August 1944 vedtok Organisasjonsavdelingen en ny linje vedrørende utsettelse for arbeidere ved tyske bedrifter. Personer som ikke var kalt inn til A.T. skulle gis utsettelse. Det samme gjaldt for personer som var kalt inn, men holdt tilbake av bedrifter. Personell som hadde møtt til arbeidstjeneste skulle derimot selv få bestemme hvorvidt de ønsket utsettelse eller ikke.⁵¹² Da firmaet ”K.u.F. Zervos” søkte utsettelse for syv mann innkalt til arbeidstjeneste ble tre mann holdt tilbake ved sveiten. Disse hadde ønsket å fullføre pålagt arbeidstjenesteplikt. Det ble bedt om støtte fra Generalarbeitsführer Bormann slik at A.T. skulle slippe å dimittere mannskaper mot sin vilje.⁵¹³ Bormann var bindeleddet mellom A.T. og tyske bedrifter og søknader om utsettelse gikk gjennom ham. Det var nok likevel et mindretall som fikk velge mellom å arbeide på tyske bedrifter eller å utføre arbeidstjeneste. Bormann hadde bedt Organisasjonsavdelingen la være å kalle inn A.T.-pliktige opptatt i sjøfart, transport eller byggevirksomhet. Organisasjonsavdelingen tok hensyn til Bormanns forespørsel ”i den utstrekning den disponible styrke har gjort det mulig.”⁵¹⁴ Dermed var det mindre sannsynlighet for at Arbeidstjenesten opptok arbeidere som var av militær interesse for okkupasjonsmakten. Krigsviktige bedrifter og prosjekter hadde forrang på enkelte typer arbeidere, men som vist tidligere ble Arbeidstjenesten i liten grad satt inn i krigsviktige arbeider.

---

⁵⁰⁹ Dette baserer jeg på innholdet i kopibøkene etter Organisasjonsavdelingens 2. kontor som hadde å gjøre med innkallelser, permisjoner og utsettelse for menige. Se følgende som eksempel: ”Utsettelse med Arbeidstjenesten.” Oslo, den 21. august 1942, RA/S-5014, Bab, L0010, 0002, dokument 4392.

⁵¹⁰ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet i tiden 1/2.1943 – 1/4.1944.” Oslo, den 1. juni 1944, RA/S-5014, Bab, L0008, 0003, dokument 425.

⁵¹¹ ”Redegjørelse for Arbeidstjenestens virksomhet sommeren 1944.” 15. september 1944, Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 2, s. 164-167, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁵¹² ”Behandling av søknader om utsettelse for A.T.-menn som arbeider i tyske bedrifter.” Oslo, 16. august 1944, RA/S-5014, Bab, L0016, 0001, dokument 3449.

⁵¹³ ”Søknad om utsettelse for 7 mann ved firma K.u.F. Zervos – innkalt til 4. Sør-Trøndelag sveit.” Oslo, den 21. august 1944, RA/S-5014, Bab, L0016, 0001, dokument 3441.

⁵¹⁴ ”Nr. 123151 Hansen, 1. Vest-Agder sveit, Finland søker utsettelse fra 1. september 1944.” Oslo, den 23. august 1944, RA/S-5014, Bab, L0016, 0001, dokument 3471.

Deloppsummering

Kapittelet har hatt som mål å redegjøre for forskjellige aspekter ved Arbeidstjenestens arbeidsoppgaver. I tillegg har det vært viktig å vurdere omfanget av arbeidet på landsbasis og samfunnsnyttene av dette. Til slutt har jeg prøvd å vise hvem arbeidet hovedsakelig var rettet mot.

For perioden mai 1941 til og med 1944 utførte Arbeidstjenesten i alt rundt 405 000 lønnsdagsverk. Etter mine beregninger var det i samme periode disponibelt rundt 877 000 lønnsdagsverk. Det vil si at utnyttelsesprosenten av disponible lønnsdagsverk var på 46 prosent. Med andre ord klarte Arbeidstjenesten i liten grad å omsette den disponible arbeidskraften til faktisk arbeid. Dette har jeg valgt å tolke som uttrykk for at Arbeidstjenesten var tiltenkt andre oppgaver enn å bare utføre praktisk arbeid. Frølich Hanssen redegjorde for dette forholdet i årboken for 1942. Her poengterte han at A.T., i tillegg til arbeid, skulle utdanne og oppdra mannskapene.

Fra et økonomisk ståsted fremtoner prosjektet seg som en økonomisk katastrofe. Det ble brukt totalt 129 millioner kroner på mannlig og kvinnelig Arbeidstjeneste i hele perioden. Mesteparten av disse gikk mest sannsynlig til den mannlige Arbeidstjenesten. Hvis man deler utgiften på antall faktiske utførte lønnsdagsverk som vist i dette kapittelet, kostet hvert lønnsdagsverk rundt 320 kroner i 1940-verdi.

På tross av både arbeidseffektivitet og kostnad er det vanskelig å komme bort fra at Arbeidstjenesten utførte en del arbeider som var viktige for mange mennesker. Viktigste var arbeidshjelpen i form av onnearbeider. Slike arbeider ble høyt prioritert i 1941 og 1942. I resterende år ble slik hjelp hovedsakelig ytet ved innhøsting. Hovedårsaken var at onnearbeider medførte en spredning av mannskapene over større områder og truet leirenes karakter av å være Arbeidstjenesteleirer. Likevel ble Arbeidstjenesten satt inn da det var mest behov for ekstra mannskaper i jordbruket. I tillegg var det rimelig å få hjelp av Arbeidstjenesten sammenliknet med hva det kostet å ansette vanlige sesongarbeidere.

Det er mulig å diskutere i hvilken grad Arbeidstjenestens arbeid kan karakteriseres som samfunnsnyttig. Jeg vil påstå at Arbeidstjenestens innsats i sum kan beskrives som samfunnsnyttig. Onnehjelpen var en akutt hjelp som bidro til at bønder fikk avlingene i hus. De planlagte arbeidene var i så måte ikke like akutte, men ikke desto mindre nyttig for den enkelte bonde og matproduksjon på lang sikt. Da både onnehjelpen og de planlagte oppgavene var med på å øke landets samlede matproduksjon må de betraktes som samfunnsnyttig innsats.

Arbeidstjenesten spilte en sentral rolle i opprydding etter Filipstad-eksplosjonen og i evakueringen av Nord-Norge. Videre ble A.T. satt inn ved skogbranner og flom.

Arbeidstjenesten hadde en funksjon i samtiden som kan sammenliknes med Heimevernets paragraf 13 operasjoner.

Til slutt har jeg undersøkt i hvilken grad A.T. ble satt inn i arbeider av militær interesse for okkupasjonsmakten. Etter gjennomgang av kildematerialet har jeg kun funnet to tilfeller av slik innsats. Disse var henholdsvis innsatsen på Nordlandsbanen og bygging av 7,5 kilometer vei mellom Elsfjord-Korgen. Dermed vil jeg trekke den slutningen at A.T. i liten grad utførte arbeider for den tyske okkupasjonsmakten, og at A.T. i all hovedsak utførte arbeid som tjente norske interesser.

Kapittel 6: Forholdet mellom arbeid og utdanning.

Kombinasjon av arbeid og utdanning var et av de viktigste trekkene ved arbeidstjeneste som fenomen, og A.T. var intet unntak. Arbeid og utdanning kan således beskrives som organisasjonens viktigste funksjoner. I denne sammenheng bruker jeg et bredt utdanningsbegrep i den forstand at når jeg refererer til utdanning mener jeg all form for endring, læring, forming og dannelse av menneskene. Dermed innbefatter utdanning både praktisk utdanning, indoktrinering og disiplinering som jeg har behandlet i kapittel fire.

Målet med dette kapitlet er å gjøre rede for og diskutere forholdet mellom henholdsvis arbeid og utdanning. Dette forholdet var til dels komplisert da arbeidet utvilsomt var en del av utdanningen. Med andre ord var ikke arbeidet bare et mål, men også et middel i formingen av menneskene. Videre prøver jeg å fastslå hvorvidt forholdet mellom arbeid og utdanning var symmetrisk eller asymmetrisk. Det er viktig å forstå dette forholdet for å kunne forstå Arbeidstjenestens funksjoner i samtiden. Deretter drøfter jeg en del dilemmaer som oppstår nettopp på grunn forholdet mellom arbeid og utdanning i den norske Arbeidstjenesten. Til slutt setter jeg A.T. inn i et internasjonalt mønster. Her benytter jeg meg av en typologi laget av Patel for å belyse hvilken type arbeidstjeneste A.T. var.

6.1 Et ahistorisk skille?

Utdanning og arbeid har blitt behandlet i hvert sitt kapittel, i henholdsvis kapittel fire og fem. På denne måten har jeg skilt mellom disse to funksjonene. Derimot er dette til dels et ahistorisk skille hovedsakelig gjort ut fra metodologiske hensyn. Blant A.T.-ledelsen var arbeidet utvilsomt sett på som en viktig faktor i utdanningen av menneskene jamfør blod og jord ideologien redegjort for i kapittel to.⁵¹⁵

I første del av *Håndbok for Arbeidstjenestemannen* ble det redegjort for utdanningsaspektet bak arbeidet. Arbeidstjenesten var tenkt å skulle endre ungdommens syn på kroppsarbeid, da dette arbeidet ble beskrevet som en velsignelse for menneskeheten. I forlengelse av dette ble følgende presisert:

”Arbeidet adler mannen og opphøyer mennesket over alle andre skapninger. Arbeidet i seg selv er skapende, verdi- og kulturdannende. Uten arbeid intet brød, - uten brød intet liv. Arbeidstjenesten ærer arbeidet og skaper respekt for det.”⁵¹⁶

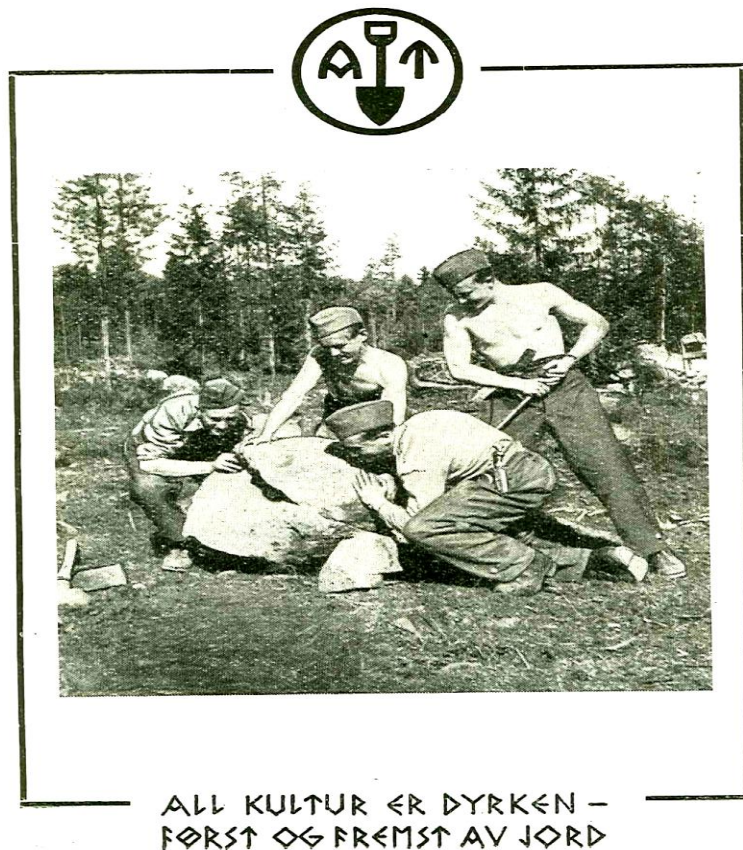
---

⁵¹⁵ Se kapittel 2, s. 43-44.

⁵¹⁶ A.T.: C5 - *Håndbok for Arbeidstjenestemannen, Del I, (Til prøve)*, 1942: 50-51.

Arbeidet var altså sett på som skapende, samt verdi og kulturdannende. Frølich Hanssen delte dette synet da han skrev at forholdet til jorden gav mennene spesielle verdier i form av tanker, stemninger og følelser.⁵¹⁷

For å gi et siste eksempel på hvordan arbeidet ble vurdert har jeg lyst til å vise til et bilde hentet fra håndbokens andre del. Denne delen er i all hovedsak en arbeidsmanual som beskriver forskjellige typer arbeider og redskaper. Likevel ble det valgt å trykke følgende bilde på side to i håndboken:⁵¹⁸

Figur 3 – Illustrasjon fra *Håndbok for Arbeidstjenestemannen del II*.

Bildet viser fire arbeidstjenestemenn som bryter stein ute på arbeidsfeltet. Mest interessant er bildets undertekst ”all kultur er dyrken – først og fremst av jord”. Strofen er hentet fra ”Bondesangen” skrevet av presten Jonas Dahl til bondebevegelsen i 1912.⁵¹⁹ Innholdet byr på flere forskjellige tolkningsmuligheter. For det første kan strofen tolkes i retning av at praktisk arbeid var forutsetning for kultur. Videre kan strofen også vise til at kultur var avhengig av at

⁵¹⁷ ”Norsk Arbeidstjeneste. av general C. Frølich Hanssen.” Oslo, den 21. april 1942, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, dokument 57.

⁵¹⁸ Arbeidstjenesten (1941): *E2 – Håndbok for Arbeidstjenestemannen, Del II, (Til prøve)*, Merkantile Bok- & Akcidenstrykkeri: Oslo, s. 2.

⁵¹⁹ Ohman Nielsen 1997: 17.

man dyrket (æret) jorden (landet). Oppsettet og skrifttypen er også typisk da den i minner om gammel runeskrift. Skrifttypen virker da inn i helheten og viser skriftspråket som kultur. Bruken og fremstillingen av Bondesangens første strofe i håndboken er et klart tegn på at formålet med arbeidet ikke bare var av praktisk art, men at den også var et viktig ledd i formingen av mannskapene. Troen var at all kultur hadde oppstått i sammenheng med arbeid, og at arbeidet igjen ville være med på å skape en særnorsk kultur. At arbeidet var en del av utdannelsen ble bekreftet i et forslag til direktiver for inspeksjon på arbeidsfeltene underskrevet av stabssjef og tidligere major Henrik Bjerklund 10. mai 1943. Formålet med inspeksjonene ble her oppgitt å fastslå hvorvidt arbeidet tjente sin hensikt da arbeidet ikke bare hadde økonomiske mål, men da det også i høy grad var et oppdragende middel.⁵²⁰

6.2 Arbeid som mål eller middel?

Et helt sentralt spørsmål som reiser seg er hvorvidt arbeid i det hele tatt kan beskrives å ha vært en av Arbeidstjenestens viktigste funksjoner. Basert på eksemplene vist i del 6.1 kan det hevdes at praktisk samfunnsnyttig arbeid ikke var en egen funksjon, men at arbeidet kun var et middel i utdanningen av arbeidstjenestemennene. Ut fra dette standpunktet kan forholdet mellom arbeid og utdanning beskrives som asymmetrisk. I dette legger jeg at arbeidet kun var et middel i utdannelsen, og at dannelse var Arbeidstjenestens viktigste funksjon.

Flere saksforhold går i retning av arbeidet som et middel. Her kan jeg blant annet trekke fram den lave utnyttelsesprosenten av total disponible lønnsdagsverk på 46 prosent.⁵²¹ Den lave utnyttelsesprosenten tyder på at arbeidsprestasjoner ikke var hovedfokuset. Dette ble i stor grad bekreftet i et skriv fra Planavdelingen til Frølich Hanssen datert 12. april 1945. Skrivet omhandlet A.T.s arbeidsoppgaver for sommeren 1945. For denne innsatsen ble det anbefalt at A.T. ikke ble satt til krisearbeider. I skrevet ble det poengtert:

”Det har ofte nok vært pekt på at Arbeidstjenestens oppgaver ligger meget mer i den oppdragelsesmessige og opplæringsmessige side ved det praktiske arbeid enn nettopp i å oppnå vanlig lønnet arbeiders arbeidsytelser.”⁵²²

Videre ble det fremhevet at krisearbeider ikke skapte den nødvendige arbeidsro for at den ”pedagogiske” side ved arbeidet kunne komme fram. Derfor mente Planavdelingen at

⁵²⁰ ”Inspeksjon på feltene. Forslag til direktiver.” Oslo, den 10. mai 1943, RA/S-5014, Baa, L0003, 0001, dokument 353.

⁵²¹ Se kapittel 5, s. 89-90 for utregning av utnyttelsesprosent av disponible dagsverk.

⁵²² ”Kort overblikk over arbeidsoppgaver for tjenesten sommeren 1945, samt over annen virksomhet som faller inn under Planavdelingens område.” Oslo, den 12. april 1945, Bad, L0036, 0002, dokument 199.

arbeidet burde være konsentrert om de allerede planlagte arbeidene.⁵²³ I tillegg til skrevet fra Planavdelingen var det slik at A.T., fra et økonomisk perspektiv, i etterkant nærmest kan regnes som en katastrofe. Når hvert lønnsdagsverk etter mine beregninger kostet rundt 320 kroner i 1940-verdi, peker dette mot at det lå andre motiver bak A.T. enn bare å utrette arbeid. For Nasjonal Samling lå det tydelige politiske interesser bak opprettelsen av Arbeidstjenesten, da opprettelse av en arbeidstjeneste var et hovedpunkt i Nasjonal Samlings partiprogram fra 1934.⁵²⁴

Forholdet mellom arbeid og utdanning ble også kommentert i Nasjonal Samlings hovedorgan *Fritt Folk*. Her ble det skrevet at det var ”en stor misforståelse å tro at A.T. vil ha fatt i ungdommen for det rent manuelle arbeids skyld. Av like stor, om ikke større, viktighet er den kulturelle fostring.”⁵²⁵ Utsagnet peker også mot et asymmetrisk forhold mellom arbeid og utdanning i A.T.. Derimot er det etter min mening, delvis feilaktig og for kynisk å redusere arbeidet kun til et middel underordnet utdanning av mannskapene. Når såpass mange mennesker møtte opp til arbeidstjeneste bunner nok det i at A.T. ble forsøkt legitimert utad med at den skulle være med på å ”bygge landet”. Uten å ha intervjuet tidligere arbeidstjenestemenn, vil jeg hevde at en god del så verdi i arbeidet som de utført. Eksempelvis skrev Jakob Aune at de som var med på byggingen av veien mellom Elsfjord-Korgen følte at de gjorde en innsats for landet.⁵²⁶ Mest sannsynlig oppfattet arbeidstjenestemennene derfor ikke arbeidet som et middel, men som et mål med tjenesten. Derfor er det etter min mening for kynisk å redusere arbeidet kun til et middel.

Forordningen av 17. april 1941 om arbeidstjeneste for menn påpekte allerede i første paragraf at A.T. skulle utføre ”store nasjonale arbeidsoppgaver til gagn for folk og land.”⁵²⁷ Noe likende er skrevet i *Håndboken for Arbeidstjenestemannen, del I*. Her står det at A.T., uten å fortrenge ordinært arbeid, skulle bruke ungdommens arbeidskraft for å løse store nasjonale arbeidsoppgaver.⁵²⁸ Selv om ordlyden var litt forandret ble dette stående også ved innføringen av *Lov om Norges Arbeidstjeneste av 25. mars 1943*. I første paragraf av loven står det: ”Arbeidstjenesten skal oppdra den norske ungdom i nasjonal ånd til disiplin og

⁵²³ ”Kort overblikk over arbeidsoppgaver for tjenesten sommeren 1945, samt over annen virksomhet som faller inn under Planavdelingens område.” Oslo, den 12. april 1945, Bad, L0036, 0002, dokument 199.

⁵²⁴ Syvertsen, Einar (1982): *Også dette bør være sagt. Supplement til okkupasjonshistorien*, Historisk Forlag A/S: Oslo, s. 213-215. Boken ble utgitt posthumt. I partiprogrammet punkt 7 het det: ”Frivillig arbeidstjeneste innføres for all frisk ungdom for å styrke solidaritetsfølelsen og som et ledd i arbeidet for å bygge landet.”

⁵²⁵ Sitatet er gjengitt i ”P.M. Fra Hjemmefrontens aksjonsutvalg. Kampen mot Arbeidstjenesten 1944-1945.” 21. desember 1945, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 3, s. 224, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁵²⁶ Aune 2010: 208. Aune var selv med på dette arbeidet. Se kapittel 5, s. 108 der jeg har sitert Aunes vurderinger av denne arbeidsinnsatsen.

⁵²⁷ A.T.: K.t.A. 1941, bilag s. 8.

⁵²⁸ A.T.: C5 - *Håndbok for Arbeidstjenestemannen, Del I, (Til prøve)*, 1942: 50.

samkjensle og til vyrdnad for kroppslig arbeid og samtidig løse nasjonale arbeidsoppgaver.”⁵²⁹ Her blir Arbeidstjenestens to funksjoner veldig tydelige, da ungdommen skulle oppdras og samtidig løse nasjonale arbeidsoppgaver. Derfor er det feilaktig å hevde at arbeidet kun var et middel i utdannelsen.

Krisehjelp til jordbruket i form av onnearbeider er en annen forklaring på hvorfor jeg mener det er kynisk å hevde at arbeidet bare var et middel. Onnearbeidet ble tydelig prioritert av ledelsen i A.T. da det var behov for ekstra arbeidsinnsats i forbindelse med onnene. Dette gjaldt spesielt for årene 1941 og 1942, mens hjelpen gradvis ble redusert resterende år.⁵³⁰ Hjelpen viste Arbeidstjenestens potensielle praktiske og samfunnsnyttige funksjon. Jordbruket trengte arbeidskraft og ledelsen i Arbeidstjenesten vurderte det dit hen at den kunne bidra. Dermed bør krisehjelpen sees som en innrømmelse på at arbeidet også hadde en praktisk dimensjon. Flere dokumenter fra både 1. og 5. Arbeidsdistrikt hentyder at krisehjelpen til og med gikk på bekostning av utdanning av mannskapene. Odd Grahm, distriktssjef for 1. Arbeidsdistrikt, bemerket at utdanningen for andre kontingent 1941 hadde blitt opprevet. Årsaken var at guttene hadde blitt satt inn i onnearbeider under utdannelsesperioden.⁵³¹ 5. Arbeidsdistrikt sendte ved flere anledninger liknende rapporter til Frølich Hanssen. Ved et tilfelle klaget Sør- og Nord-Trøndelag Arbeidsfylking på at utdannelsesperioden ble oppstykket. Distriktsstaben ville prøve å ordne opp i problemet, men i tilfeller der onnene kolliderte med utdannelsesperioden kunne ingenting gjøres. Forklaringen var at: ”Hjelp ved onnearbeid har f.t. så stor betydning at hjelp bør ydes selv om disse arbeider faller under utdannelsesperioden.”⁵³² En liknende sluttrapport for andre skift 1942 viser samme tendens. I sluttrapporten, datert 13. januar 1943, ble det anført at utdannelsen ikke ble så grundig som ønsket på grunn av onnearbeidene.⁵³³

I de første årene av Arbeidstjenestens virke er det mye som tyder på at praktisk arbeid i form av onnearbeider ble prioritert foran utdanningen. Sagt med andre ord virker det utdannelsesmessige aspektet å ha blitt lagt til side til fordel for krisehjelp til jordbruket. Dette baserer jeg på dokumenter etter 1. og 5. Arbeidsdistrikt. Likevel er det en del usikkerhet knyttet til denne observasjonen da jeg ikke har gått gjennom dokumenter fra 2., 3., og 4.

⁵²⁹ A.T.: K.t.A. nr. 3 1943: 55.

⁵³⁰ Om A.T.s innsats i matauka se kapittel 5, s. 94-102.

⁵³¹ ”Sluttrapport for 2. skift 1941.” 12. januar 1942, RA/S-5014, Bc, L0143, 0001, dokument 0055.

Sluttrapporten er vedlagt dette dokumentet og består av flere kapitler. Kilden jeg har brukt er å finne under kapittel 4. Dette har overskriften ”Sluttrapport 1. Arbeidsdistrikt 2. skift 1941. Kapitel 4 – Utdannelse.”

⁵³² ”Sluttrapport. Kapittel 9: Utdannelse.” Trondheim, den 9. mars 1942, RA/S-5014, Bg, L0239, 0001, dokument 1135.

⁵³³ ”Sluttrapport. Kapitel 4: Utdannelse.” Trondheim, den 13. januar 1943, RA/S-5015, Bg, L0242, 0001, dokument 217.

Arbeidsdistrikt. Her er det fremdeles ubesvarte spørsmål som kun kan besvares gjennom videre forskning på Arbeidstjenesten.

Det er komplisert å gi en endelig redegjørelse for forholdet mellom arbeid og utdanning i A.T.. Arbeidet var som sagt både et middel i utdanningen, men samtidig også et mål på lik linje med utdanning. Likevel vil jeg nok hevde at forholdet var asymmetrisk til fordel av utdanning. Sett i forhold til Davies analysemodell hadde A.T. både eksterne oppgaver å utføre, mens den samtidig var et middel til å forandre og/eller sosialisere individer (utdanning). Ut fra dens funksjoner skiller Arbeidstjenestens seg fra andre totalinstitusjoner. Eksempler er slaveri som hadde et eksplisitt økonomisk formål og fengsler. Fengsler er ofte et middel til å sosialisere innsatte, men samtidig kan de beskrives som et mål i seg selv. Med dette mener jeg at de skal isolere en gruppe mennesker fra resten av samfunnet. I innledningskapittelet har jeg satt inn et diagram laget av Davies som illustrerer dette på en god måte.

6.3 Stripete poteter og grumsete grøfter

Hvorfor har oppgaven fått denne tittelen? Det er ikke en selvfølge å vite svaret på dette spørsmålet da tittelen kan fremstå som kryptisk. Derfor ønsker jeg å redegjøre for tankene bak tittelen og hvilke implikasjoner den har. Her kommer jeg inn på en del dilemmaer knyttet til Arbeidstjenesten som oppstår på grunn av dens funksjoner.

Arbeidstjenesten var på den ene siden en nazistisk organisasjon som prøvde å indoktrinere mannskapene i tråd med nasjonalsosialistisk ideologi. Målet var å underbygge det norske og skape et norsk folkesamfunn. På den andre siden utførte A.T. en rekke arbeider. Derimot skal man være forsiktig med å overvurdere omfanget av den totale arbeidsinnsatsen, men det arbeidet som ble utført kan i aller høyeste grad kalles samfunnsnyttig og viktig i samtiden. Bare tenk på onnehjelpen og innsatsen ved forskjellige typer katastrofer. Samtidig tjente arbeidene i all hovedsak norske interesser. Kun ved to tilfeller ble det utført arbeider som tjente den tyske okkupasjonsmakten.⁵³⁴ På grunn av det motsetningsfylte forholdet mellom arbeid og utdanning (indoktrinering) oppstår det en del dilemmaer i vurderingen av organisasjonen. På den ene siden stod A.T. for en ideologi med et moralsk forkastelig menneskesyn, men på den andre side organiserte den et viktig arbeid. Dette medførte en del dilemmaer i samtiden, men også implikasjoner for den ettertidige forskning om A.T..

---

⁵³⁴ De to arbeidene jeg sikter til var henholdsvis arbeidet på Nordlandsbanen på Saltfjellet sommeren 1943, og utbygging av riksvegen strekningen Elsfjord-Korgen sensommer og høsten 1944. Disse arbeidene er behandlet i oppgavens femte kapittel.

I forbindelse med rettsoppjøret etter krigen kom det fram at enkelte A.T.-befal hadde stått overfor vanskelige valg. Eksempelvis var det en mann som valgte å gå inn i A.T. som befal. Bakgrunnen var at han ikke ønsket å gå inn i politiet. Videre hadde det blitt sagt at A.T. skulle forbli norsk, og at dens formål var å hjelpe landbruket og øke matproduksjonen. Mannen deltok på befalskurset i Gausdal vinteren 1940-1941. På kurset kom meldingen om innføringen av ”den gamle norske hilsen” med oppstrakt hånd. Etter at flesteparten av elevene hadde søkt avskjed, kom Fuglesang og truet elevene med blant annet fengselsstraff og tap av statsborgerlige rettigheter dersom de forlot skolen. Under disse forholdene valgte mannen å fortsette. I følge ham selv hadde han verken formue eller noe annet å leve av, og han måtte ta hensyn til familien sin.⁵³⁵ Andre valgte å bli stående i tjenesten for å prøve å holde Arbeidstjenesten fri for politikk og samtidig ta seg av arbeidstjenestemennene.⁵³⁶

Det var ikke bare A.T.-befalet som stod overfor vanskelige valg. Igjen ønsker jeg å vise til Høyesteretts domsavsigelse i saken mot flere A.T.-befal som ikke hadde vært medlem av NS. I denne saken skulle Høyesterett avgjøre hvorvidt A.T.-befal som hadde blitt stående i A.T. var verdige til å beholde sine offisersstillinger fra Forsvaret. For at dette skulle la seg gjøre ble Høyesterettsdommerne nødt til å gjøre helhetsvurderinger av Arbeidstjenesten. Det er disse vurderingene som i etterkant fremstår som spesielt interessante da Høyesterettsdommerne hadde til dels forskjellige oppfatninger av A.T. og dens virke.

Høyesterettsdommer og førstevoterer Holmboe tegnet alt i alt et relativt positivt bilde av A.T.. Han fremhevet at Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste og planleggingen av en obligatorisk arbeidstjeneste var sett på som en naturlig konsekvens av situasjonen landet befant seg i. Det var ønskelig å ha en arbeidstjeneste som kunne hjelpe til i jordbruket på grunn av forsyningsvanskelighetene. Samtidig kunne en obligatorisk arbeidstjeneste være en erstatning for verneplikten som falt bort ved avviklingen av Forsvaret. Holmboe konstaterte videre at NS hadde ført A.T. inn på en politisk linje. Dette var forklaringen på hvorfor det ble reist sak mot A.T.-befal som hadde blitt stående i Arbeidstjenesten. Derimot fant Holmboe det slik at hvis man så bort fra det politiske aspektet, hadde Arbeidstjenesten blitt drevet i overensstemmelse med forutsetningene som lå til grunn under Administrasjonsrådet.⁵³⁷ Om Arbeidstjenesten uttrykte han:

⁵³⁵ ”Politirapport til Den kgl. Norske legasjon fra kriminalbetjent E.Storli.” 2. november 1942, i Utdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 1, s. 53-54, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁵³⁶ ”Erklæring fra NN.” 10. mars 1947, i Tilleggsutdrag i Høyesterettssak mot Nitter-Hauge m.fl. bd 4, s. 225, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0003.

⁵³⁷ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 7-8, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

”Jeg finner det godt gjort at den i stor utstrekning har skaffet nødvendig arbeidshjelp til jordbruket, og at den har gitt ungdommen en sunn utdanning, - om N.S. propagandaen i leirene skal jeg tale seinere.”⁵³⁸

Med denne uttalelsen sa han at Arbeidstjenestens arbeid var samfunnsnyttig, og at den gav unge menn en nyttig utdanning på lik linje med hva førstegangstjenesten gjorde før krigen. Dermed ble førstegangstjenesten tillagt enkelte verdier da den var med på å utdanne unge norske menn, og at A.T. til en viss grad videreførte dette. For å bygge opp om uttalelsen konstaterte Holmboe at arbeidet i all hovedsak hadde tjent norske interesser, og at det kun ved et par unntakelser var utført arbeider for den tyske okkupasjonsmakt.⁵³⁹ Med andre ord var Holmboes ankepunkt mot Arbeidstjenesten at den hadde blitt et politisk propagandainstrument for Nasjonal Samling. Arbeidet derimot vurderte han som samfunnsnyttig.

I samme sak var Høyesterettsdommer Sverre Grette andrevoterer. Han var derimot ikke enig i Holmboes vurdering. Grette var av den oppfatning at Arbeidstjenesten skilte seg fra andre offentlige institusjoner som av samfunnsmessige årsaker var nødvendige å opprettholde under okkupasjonen. Han mente at Arbeidstjenesten ikke kunne sammenliknes med disse offentlige institusjonene.⁵⁴⁰ Grettes videre vurdering av Arbeidstjenesten var følgende:

”Selv om det forholder seg så at Arbeidstjenesten, etter å ha vært planlagt av Administrasjonsrådet, ble satt i gang under interessert medvirkning av høyere offiserer, hvis nasjonale holdning var hevet over tvil, og selv om det erkjennes at A.T. i atskillig utstrekning utførte et nyttig arbeid, er det etter min mening ubestridelig at det ikke forelå noen tvingende samfunnsmessige behov for å holde Arbeidstjenesten gående, og at A.T.s virksomhet i virkeligheten var forkastelig fra nasjonalt synspunkt.”⁵⁴¹

Sitatene ovenfor viser at Holmboe og Grette vurderte A.T. ganske forskjellig. Holmboes ankepunkt mot A.T. var politiseringen av tjenesten, mens han hadde en positiv vurdering av arbeidet organisasjonen utførte. Grette derimot mente at A.T.s virksomhet var forkastelig, dette på tross av at han anerkjente verdien av arbeidene som var utført.

---

⁵³⁸ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 8, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁵³⁹ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 8, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁵⁴⁰ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 36, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

⁵⁴¹ Høyesterettsdom mot Sigurd Nitter-Hauge m.fl. 27. mai 1947, s. 36, RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer, L0002.

Holmboe og Grette hadde ulikt perspektiv og deres verdivurderinger av A.T. var forskjellig. Holmboe skilte i større grad mellom de politiske og de praktiske aspektene ved A.T., enn hva Grette gjorde. Når Arbeidstjenestens virksomhet skulle vurderes var dette til dels avhengig av dommernes subjektive verdivurdering og perspektiv. De to dommerne står således for to forskjellige måter å vurdere Arbeidstjenesten på. Den første er å gjøre som Holmboe, å skille mellom dens politiske tilknytning til NS og det faktiske arbeidet den utførte. Politisk og ideologisk kan man forkaste A.T. som Grette gjorde, men man kommer ikke bort fra det faktum at institusjonen likevel utførte ganglige arbeider. Den andre måten er å si at A.T. var et NS prosjekt med politisk målsetning og derfor var den forkastelig. En slik vurdering tar ikke høyde for samfunnsnyttene av arbeidet som ble utført.

Jeg er enig med Holmboes måte å vurdere Arbeidstjenestens virksomhet på. Arbeidstjenesten kan ikke bare vurderes ut fra et politisk og ideologisk perspektiv, i vurderingen må man også ta med hva den utrettet i form av arbeid. Her kommer også essensen i oppgavens tittel fram. Forutsatt at den kommer en bred befolkningsgruppe til nytte er en potet er like viktig, og inneholder like mye næringsstoffer uansett om den ble tatt opp av Arbeidstjenesten eller ”jøssinger”. Tittelen er nettopp tenkt å gjenspeile dette dilemmaet i vurderingen av A.T. og dens to funksjoner som på en verdiskala representerer to ytterpunkter. Vurderingen av det faktiske arbeidet blir enda mer problematisk da arbeidet også var en viktig del av den ideologiske utdannelsen av mannskapene. Derfor er det ikke mulig å sette et skarpt og endelig skille mellom politikk, ideologi og indoktrinering på den ene siden, og praktisk samfunnsnyttig arbeid på den andre. Et slikt skille blir ytterligere komplisert da det virket å ha vært propagandamessige hensyn bak arbeidet i form av fremvisning av arbeidsresultater. Dette ble blant annet tydelig da Planavdelingen reagerte på en rekke propagandaoppslag om Arbeidstjenestens innsats.⁵⁴² Også bak innsatsen i Ulvik sensommeren 1941 lå det tydelige propagandamessige hensyn. Planoffiser Ingsylta skrev i sin rapport at han skulle viderebringe takk fra bygdens N.S. tillitsmann. I denne sammenheng skulle det ikke bare takkes for innsatsen, men også for at ”A.T.-ideen har slått igjennom etter dette.”⁵⁴³ A.T.s arbeidsinnsats ble med andre ord brukt av NS for å vinne oppslutning, og samtidig vise at NS var handlingsdyktige i den krisen landet var i. På tross av dette var arbeidet, uansett hvor lite som faktisk ble utført, likevel å regne som samfunnsnyttig.

⁵⁴² Se ”Ad: Pressemøte 15/4-43.” Oslo, den 10. april 1943, RA/S-5014, Bab, L0035, 0001, dokument 316 og ”Propaganda for A.T.” Oslo, den 21. april 1943, RA/S-5014, Bab, L0035, 0001, dokument 350. Se også kapittel 5, s. 91.

⁵⁴³ ”Rapport fra sveitfører Ingsylta ved Rogaland Arbeidsfylking om inspeksjon i Ulvik.” Oslo, den 20. november 1941, RA/S-5014, Bab, L0006, 0001, dokument 405-405.

Grettes måte å vurdere A.T. på har også vært gjeldende innen historiefaget. Mesteparten av litteraturen om Arbeidstjenesten behandler dens forhold til Nasjonal Samling og motstandsbevegelsens aksjoner sommeren 1944. Frem til nå har ingen studert og vurdert arbeidet den faktisk utførte. Med andre ord har den praktiske og samfunnsnyttige dimensjonen ved A.T. blitt neglisjert i forskningen. Det beste eksempelet på dette er fremstillingen av A.T. i bind seks av *Norge i Krig*. Dette kan ha sammenheng med historietradisjonene innen norsk okkupasjonsforskning. Neglisjeringen er etter mitt syn en stor feil. Arbeidstjenesten må studeres ut fra et holistisk perspektiv som ser på dens mange dimensjoner. Når jeg i denne oppgaven studerer og drøfter A.T.s funksjoner hovedsakelig i form av utdanning og arbeid, er det et forsøk på å stille spørsmål med tidligere tradisjoner.

6.4 A.T. i et internasjonalt mønster

Da arbeidstjenester kan beskrives som et internasjonalt fenomen ønsker jeg å sette den norske Arbeidstjenesten inn i et internasjonalt mønster. I denne sammenheng benytter jeg meg av en typologi laget av Kiran K. Patel. Typologien er en oversikt over hvilke ulike vurderinger som lå til grunn for opprettelse av arbeidstjenester. Patels typologi kan derfor bidra til å forstå A.T. i et internasjonalt mønster, og hvilke ideer som lå bak opprettelsen og opprettholdelsen av Arbeidstjenesten.

Patel skriver at opprettelse av arbeidstjenester ofte var gjort ut fra forskjellige ideer. Uansett hvilke forskjellige ideer som lå til grunn i de ulike landene, var opprettelse av arbeidstjenester trodd å være et vidundermiddel mot alle typer problemer.⁵⁴⁴ Dette blir tydelig når jeg nå går i gang med å presentere Patels typologi. I denne sammenheng er det viktig å huske på at dette er en typologi, og at det ikke er mulig å snakke om rendyrkede typer. Når jeg bruker typer i denne sammenheng refererer jeg hovedsakelig til typer av ideer, motiver og ønsker som lå bak opprettelse av arbeidstjenester. Disse ville vært med på å forme arbeidstjenestene og derfor kan man også snakke om ulike typer arbeidstjenester.

Den første typen hadde opprinnelse i den autoritære staten. Her var staten og dens interesser hovedfokus. I denne tankegangen skulle arbeidstjeneste tjene den autoritære staten. Her var arbeidet i fokus, mens utdanning ble tillagt mindre vekt. Videre ble arbeidstjeneste og statsborgerskap koplet sammen. For å bli regnet som deltakere av samfunnet måtte man ha utført arbeidstjenesteplikt. På denne måten kunne arbeidstjeneste være med på å konsolidere den autoritære staten.⁵⁴⁵

---

⁵⁴⁴ Patel 2005: 32.

⁵⁴⁵ Patel 2005: 28.

Militære vurderinger og interesser utgjorde den andre typen. Her ble arbeidstjeneste ofte sett på som en måte å erstatte militæret, eller en måte å holde ungdommene i fysisk form slik at de senere kunne gjøre militær tjeneste. Dette var ofte tett koplet til typen med opphav i den autoritære staten. Militaristiske arbeidstjenester fikk stor gjennomslag i blant annet Tyskland i mellomkrigstiden da forsvaret hadde blitt avvirket som resultat av Versaillestraktaten.⁵⁴⁶

Patel hevder at ”völkisch” (folkelig, etnisk) nasjonalisme stod bak en tredje type. Praktisk aktivitet skulle legge grunnlaget for å returnere til førmoderne sosiale forhold. Arbeidet foregikk i jordbrukssektoren, og målet var å fremme jordbruk og deurbanisering. Patel bemerker at dette var et sentralt trekk ved alle typene, men at det var spesielt sterkt i typen som bygget på en völkisch nasjonalisme. Om typens formål skriver Patel videre:

”In such plans, the service became a sociopolitical, pedagogical institution in which social antagonisms were to be abolished through shared labor. The new society would be based on a homogenous, harmonious nation, one from which all “foreigners” – usually defined in racial terms – were to be excluded.”⁵⁴⁷

Sitater viser at denne typen stod nærme nasjonalsosialistiske ideer, og må sees i sammenheng med begrepet Volksgemeinschaft redegjort for i kapittel fire.⁵⁴⁸ Formålet med disse arbeidstjenestene var ikke å utføre arbeid, men ”the pedagogical task of creating a community.”⁵⁴⁹ I så måte var RAD sterkt påvirket av denne typen. Samtidig er likheten til Arbeidstjenesten slående. Hvordan A.T. stiller seg i forhold til de forskjellige typene diskuterer jeg senere.

Bak en fjerde type lå det økonomiske og sosialpedagogiske ideer som må sees i sammenheng med den store depresjonen. Under depresjonen fikk forslag om å opprette arbeidstjenester moment. Fra et økonomisk perspektiv ble arbeidstjenester sett på en måte å sysselsette unge arbeidsløse menn. Dette perspektivet var spesielt gjeldende i land som ikke hadde velferdssystem for å fange opp arbeidsløse. I land med utbygd velferdssystem fikk arbeidstjenestenes sosialpedagogiske funksjon større betydning. Her skulle arbeidstjeneste bekjempe blant annet psykologiske problemer som oppstod som resultat av arbeidsledighet. Arbeidet skulle gi ungdommen en følelse av selvrespekt og mestring. Dette skulle samtidig være med å bekjempe sosiale problemer skapt av massearbeidsledighet, som for eksempel

---

⁵⁴⁶ Patel 2005: 28-29.

⁵⁴⁷ Patel 2005: 29.

⁵⁴⁸ Se kapittel 4, s. 72.

⁵⁴⁹ Patel 2005: 29.

kriminalitet og politisk ekstremisme. Eksempler på arbeidstjenester som faller inn under denne typen var Freiwilliger Arbeitsdienst (FAD) og CCC.⁵⁵⁰

Den femte og siste typen hadde utspring i tidlige tanker om demokratisk kommunitarisme. Her oppsto arbeidstjenesteliknende institusjoner som skulle fremme deltakelse og ansvar hos autonome medlem i et fungerende demokratisk samfunn. Målet var å bryte ned klasseskiller og sosial splittelse. At ungdom fra forskjellige samfunnslag deltok i felles arbeid skulle bidra til å oppnå målet.⁵⁵¹

Den norske Arbeidstjenesten delte trekk fra flere av typene beskrevet overfor. Mest nærliggende er det å peke på likhetene mellom A.T. og typen hvor völkisch nasjonalisme stod sentralt. Jeg har ved flere anledninger vist til ideologien bak A.T. i form av blod og jord, som i stor grad fordret en nasjonalisme som bygget på landet og ”folket” ut fra rasetenkning. Videre fordret denne ideologien det førmoderne samfunnet der jordbruksarbeid ble tillagt spesielle verdier, og modernisering og urbanisering ble sett på som truende. Ut fra denne ideologien skulle Arbeidstjenesten, gjennom utdanning, skape et folkesamfunn (Volksgemeinschaft). Derfor var utdanning, og ikke faktiske arbeidsresultater i hovedfokus. På grunnlag av dette er det tydelig at den tredje typen hadde mest til felles med Arbeidstjenesten. Likhetene er såpass store at det er tydelig at A.T. ble utsatt for impulser fra Europa, da hovedsakelig fra Tyskland. Likevel vil jeg hevde at A.T. også hadde trekk som kan sammenliknes med den fjerde typen som bygget på økonomiske og sosialpedagogiske ideer. Disse arbeidstjenestene skulle sysselsette arbeidsløse ungdom under den store depresjonen. I Norge under okkupasjonen var det derimot mangel på arbeidskraft. Derfor var ikke Arbeidstjenesten et tiltak rettet mot arbeidsløshet, men den ble i større grad et tiltak som distribuerte arbeidskraft til jordbrukssektoren hvor det var en prekær mangel på arbeidskraft. Derfor mener jeg at A.T. hadde en sosialpolitisk funksjon på lik linje med arbeidstjenestene som ble opprettet i Europa for å bekjempe arbeidsledighet under depresjonen.

På grunn av kapittelets lengde samt at neste kapittel inneholder oppsummering og konklusjoner har jeg valgt å la være å oppsummere kapittelet. Avslutningsvis ønsker jeg likevel å presisere et viktig poeng. Selv om jeg støtter meg til Holmboes vurdering av A.T., prøver jeg på ingen måte å overdrive den totale arbeidsmengden som ble utført. I forrige kapittel poengterte jeg at arbeidsinnsatsen ikke var særlig imponerende. Likevel er mitt hovedanliggende at arbeidet, uansatt hvor lite som ble utført, i alle høyeste grad kan

---

⁵⁵⁰ Patel 2005: 30. Freiwilliger Arbeitsdienst ble opprettet i 1931 under Weimarrepublikken. FAD er i all hovedsak å regne som forgjengeren til RAD. For mer informasjon om FAD se Patel 2005: 41-63.

⁵⁵¹ Patel 2005: 31.

beskrives som samfunnsnyttig. Derfor må det også tas med i helhetsvurderingen av Arbeidstjenesten.

Kapittel 7: Avslutning og konklusjon.

For å gjøre avslutningskapittelet mest mulig oversiktlig er det delt inn i fire hoveddeler. Den første delen oppsummerer oppgavens problemstilling, samt hvilke innfallsvinkler som ble brukt for å svare på den aktuelle problemstillingen. I den andre delen presenterer jeg mine hovedfunn, altså hvilke funksjoner A.T. virket å ha utfylt i samtiden. Den tredje delen reflekterer over mitt arbeid i forhold til tradisjoner innen norsk okkupasjonshistorie, samt mine og andre perspektiver A.T. kan studeres i lys av. Den fjerde og siste delen behandler oppgavens styrker og svakheter, og kommer med forslag til videre forskning på feltet.

7.1 Oppsummering av oppgavens problemstilling og innfallsvinkler

Oppgavens overordnede spørsmål lød som følger: *Hvordan virket den norske Arbeidstjenesten, og hvilke funksjoner hadde den i perioden 1940-45?* Dette overordnede spørsmålet var veldig vidt, og derfor valgte jeg å drøfte følgende problemstilling: *I hvilken grad kan A.T. sies å ha vært et verktøy for NS, og den tyske okkupasjonsmakt, og i hvilken grad utførte den viktige samfunnsoppgaver?*

I likhet med Patels studie av Reichsarbeitsdienst (RAD) og Civillian Conservation Corps (CCC) valgte jeg å studere Arbeidstjenesten i et funksjonsanalytisk perspektiv. Dette innebar å studere og drøfte Arbeidstjenestens ulike funksjoner i samtiden. Patels definisjon av arbeidstjeneste som et internasjonalt fenomen hjalp meg til å avgrense studien ytterligere. Her hevder han at kombinasjonen av utdanning og arbeid var et av de viktigste trekkene ved arbeidstjeneste som fenomen. På bakgrunn av dette valgte jeg hovedsakelig å konsentrere oppgaven om utdanningen i A.T. og formålet med den, samt hvilke arbeidsoppgaver den utførte og omfanget av disse. Dette sammenfalt i stor grad både med problemstillingen og oppgavens funksjonsanalytiske perspektiv. Problemstillingen forutsetter en diskusjon av Arbeidstjenestens forskjellige funksjoner, og i dette perspektivet utpekte utdanning og arbeid seg. Utdanning brukes her i en bred forstand og kan omfatte all form for endring, læring, forming og dannelse av mannskapene. Derfor måtte utdanningssystemet studeres for å avklare hvorvidt målet var å indoktrinere mannskapene i nasjonalsosialistisk ideologi. Arbeidet utgjorde også en viktig del av tjenesten. Her ble det viktig å avklare omfanget av arbeidet utført av A.T., og samtidig vurdere hvem arbeidet kom til gode. Eksempelvis var det viktig å undersøke hvorvidt A.T. ble brukt av okkupasjonsmakten i bygging av militære installasjoner. Hvis dette var tilfellet kunne ikke Arbeidstjenesten beskrives som en viktig samfunnstjeneste, men som et verktøy for den tyske okkupasjonsmakten.

Teoriene til den kanadiske sosiologen Ervin Goffman om totalinstitusjoner, og sosiologen Christie Davies revisjon av disse teoriene har vært et viktig analyseverktøy i denne

oppgaven. Hovedpoenget i Goffmans teorier er at det finnes en rekke institusjoner som i en eller annen grad har kontroll over mennesker, og at disse har fellesstrekk. Eksempler på slike institusjoner er asylter, fengsler og britiske kostskoler. Davies reviderte Goffmans teorier og laget en analysemodell som er viktig når man studerer totalinstitusjoner. Analysemodellen utgjør tre hovedkategorier som er med på å bestemme hvor total en institusjon er, og samtidig hva som var formålet med den. De tre hovedkategoriene er henholdsvis institusjonens grad av åpenhet, dens offisielle formål/funksjon, og til slutt hvilke kontrollmetoder som ble brukt. Ved å studere A.T. ut fra disse hovedkategoriene er det mulig å forstå hvilke type institusjon den var, og hvilke funksjoner den hadde.

Patels utsagn om at arbeid og utdanning var et av de viktigste trekkene ved arbeidstjeneste som fenomen sammenfaller i stor grad med Davies beskrivelse av totalinstitusjoners formål. Davies skriver at totalinstitusjoners formål kan deles inn i tre kategorier. Den første er institusjoner som er et mål i seg selv, altså å holde mennesker borte fra samfunnet. Videre finnes institusjoner med eksterne oppgaver å utføre. Disse oppgavene kan for eksempel være av militær eller økonomisk karakter. Den siste kategorien omfatter institusjoner som har som mål å forandre og/eller sosialisere individer på en eller annen måte. Når Patel nevner arbeid og utdanning som viktige trekk ved arbeidstjenester, medfører dette at arbeidstjenester både var en måte å forandre mennesker på samtidig som de hadde eksterne oppgaver å utføre i form av arbeid. Arbeidstjenestens funksjon lå i brytingen mellom å utføre eksterne oppgaver i form av arbeid, og samtidig forandre og sosialisere mennesker ved hjelp av utdanning. Dette har vært oppgavens hovedfokus, og har gjort A.T. til et spennende forskningsobjekt.

7.2 Oppsummering og konklusjoner

Selv om jeg har vært mest opptatt av å studere og analysere A.T.s mange funksjoner i samtiden har det også vært viktig å lage en realhistorisk presentasjon av Arbeidstjenesten. Dette var hovedsakelig fordi det finnes veldig lite litteratur om A.T.. Egentlig var den realhistoriske presentasjonen mest tenkt som hjelp til leserne av oppgaven, men da presentasjonen i stor grad inneholder ny kunnskap om A.T. velger jeg å gjengi de viktigste poengene.

Forgjengeren til Arbeidstjenesten var Administrasjonsrådets frivillige arbeidstjeneste som ble opprettet sommeren 1940. Administrasjonsrådet traff også forberedelser til å opprette en obligatorisk arbeidstjeneste. Da riksrådsforhandlingene mislyktes erstattet Terboven regjeringen med konstituerte statsråder, hvor de fleste var fra NS. 25. september 1940 ble Nasjonal Samling landets eneste lovlige parti og samme dag ble Axel Stang innsatt som

kommisjarisk statsråd for departementet for arbeidstjeneste og idrett. Departementet hadde blant annet i oppgave å opprette og drive en landsomfattende arbeidstjeneste. Dette medførte at Arbeidstjenesten i realiteten ble underlagt NS og Reichskommisar Terboven.

Allerede 1. oktober 1940 meddelte Stang i en radiotale at det ville bli innført obligatorisk arbeidstjeneste for menn fra og med våren 1941, og i mai 1941 rykket den første kontingenten med arbeidstjenestemenn inn i leirene. Fram til avviklingen av Arbeidstjenesten i mai 1945 hadde rundt 40 600 fullført arbeidstjenesteplikten. Selv om dette er 10 000 mer enn hva Dahl har estimert er det likevel ikke et imponerende tall med tanke på hvor mange som var arbeidstjenestepliktige. Under en tredjedel av de arbeidstjenestepliktige gjennomførte arbeidstjeneste.

Arbeidstjenesten gjennomgikk en tydelig nazifiseringsprosess. I dette legger jeg at A.T. faktisk ble organisatorisk underlagt Nasjonal Samling. Videre skulle NS forhåndsgodkjenne ansettelse av A.T.-befal. Likevel var ikke søkere til befalsstillinger nødt til å være NS-medlemmer for å oppnå stilling, selv om medlemskap var foretrukket. I tillegg ble befalet pålagt å utføre den ”gamle norske hilsen” med oppstrakt hånd. Til slutt ble også nasjonalsosialistisk ideologi fremtreden i Arbeidstjenesten, da spesielt i utdanningssystemet. Blod og jord-ideologien ble i stor grad forfektet av A.T.. I denne ideologien siktet blodet til det norske folket ut fra datidens raselære, mens jorden siktet til det norske landet. Her ble arbeid med jorden tillagt spesielle verdier da det var av den oppfatning at slikt arbeid førte folket tilbake til det opprinnelige norske.

Sommeren 1944 innledet HL en rekke aksjoner mot både Arbeidstjenesten og arbeidsmobiliseringen. Lov om Nasjonal Arbeidsinnsats fungerte som hjemmel for arbeidsmobiliseringen. Det ble opprettet et eget aksjonsutvalg for å lede disse aksjonene. Aksjonene innebar både utsending av paroler samt sabotasjeaksjoner. Aksjonene mot henholdsvis A.T. og arbeidsmobiliseringen ble sammenblandet både i samtiden og i ettertidig forskning. Sabotasjeaksjonen foregikk i to faser hvor den første var rettet mot A.T., mens den andre fasen hovedsakelig var ment å ramme utskrivningen til arbeidsmobiliseringen. Den første fasen med aksjoner ble innledet natt til 5. mai 1944. Denne natten ble A.T.s utskrivningskontorer i Skien, Ulefoss, Hønefoss og Sarpsborg utsatt for sabotasje. Samme natt ble et A.T.-kartotek brent i Kirkeveien 90. Nattens hovedmål var A.T.s sentralkontor i H. Heyerdahlsgate 1., men denne aksjonen ble avlyst. Den andre fasen var rettet mot registrering til arbeidsmobiliseringen. Kvelden 19. mai ble Oslo arbeidskontor i Akersgaten 55 utsatt for sabotasje. Til registreringen skulle A.T.s lister over aktuelle årskull skrives av ved hjelp av hullkortmaskiner. To slike maskiner ble senere ødelagt ved sabotasje. Ødeleggelsen av

hullkortmaskinene fikk også følger for A.T.s utskrivningsvesen da dette ble desentralisert og innkallelser måtte skrives ut manuelt. Aksjonene mot A.T. og arbeidsmobiliseringen hadde stor propagandaeffekt. I etterkant opplevde A.T. mange rømninger og manglende oppmøte til arbeidstjeneste. Aksjonene representerte i så måte begynnelsen på slutten for A.T.. Ledelsen i A.T. ble desperate og ønsket å ta sivile som gisler for å sikre oppmøte. Videre ble sveitene utrustet med geværer for å sikre seg mot sabotasje. Derfor førte aksjonene til at A.T. ble potensielt farligere og mer radikal.

Arbeidstjenesten kan i aller høyeste grad beskrives som en totalinstitusjon da kjennetegnet ved slike institusjoner er at de har kontroll over mennesker. Et viktig spørsmål i denne sammenheng er hvor total den egentlig var. Ut fra mine analyser vil jeg hevde at den ikke var like total som for eksempel interneringsleirer og fengsler. A.T.s grad av totalitet kan best sammenliknes med militærtjeneste. Gjennom å være en totalinstitusjon kunne A.T. lett nyttes av NS til forskjellige formål, deriblant som et kontroll- og stabiliseringsorgan i samtiden. Dette forutsatte at A.T. hadde fysisk samt politisk og ideologisk kontroll over mannskapene, noe jeg mener den i stor grad hadde. Eksempelvis ble mannskapene advart mot følgene av å forlate landet eller å gjøre motstand mot okkupasjonsmakten. Da arbeidstjenestemennene ble samlet i leirer hvor ulovlig fravær eller manglende oppmøte kunne føre til straff, hadde A.T. en fysisk kontroll over mannskapene. Bakgrunnen for HLs aksjoner mot A.T. sommeren 1944 var basert i at den hadde fysisk kontroll over mannskapene. Eksempelvis var HL redd for at arbeidstjenestemennene skulle holdes som gisler i leirene i tilfelle en alliert invasjon av landet.

I Arbeidstjenesten var det ikke politisk ytringsfrihet, men et ideologisk hegemoni. Ved tilfeller der hegemoniet ble utfordret risikerte mannskapene sanksjoner enten i form av refselse og/eller fengsel. Videre holdt NS oversikt over den politiske stemningen i A.T. ved rapporteringsplikt gjennom NS-gruppeorganisasjon i A.T.. Dette er uttrykk for A.T.s politiske og ideologiske kontroll. Likevel er det forskjell mellom å ha kontroll over mannskapenes politiske ytringer og å ha kontroll over deres personlige politiske overbevisning. Det ene fordrer ikke det andre.

I form av Arbeidstjenesten skapte NS en kontaktarena der unge norske menn kom i kontakt med nasjonalsosialistiske ideologi. Siden arbeidstjeneste var obligatorisk og mannskapene ikke kunne forlate leirene etter eget ønske kan denne arenaer beskrives som en tvungen kontaktarena. Med tanke på at over 40 000 menn gjennomførte arbeidstjeneste, vil jeg hevde at A.T. utgjorde den arenaen hvor flest nordmenn kom i kontakt med

nasjonalsosialistisk ideologi i Norge under andre verdenskrig. Derfor hadde A.T. et stort potensial i forhold til å kunne indoktrinere unge menn.

For å avklare hvorvidt dette potensialet ble forsøkt utnyttet, har jeg analysert innholdet i og formålet med utdanningssystemet i Arbeidstjenesten. Utdanningssystemet kan hovedsakelig deles inn i tre hoveddeler. Disse var henholdsvis praktisk utdanning i forskjellige arbeider, den ”kulturelle fostringen” og til slutt disiplinering ved hjelp av militære aktiviteter som for eksempel sluttet orden. Når jeg sorterer disse tre delene under begrepet utdanning bruker jeg et bredt utdanningsbegrep. Utdanning, slik jeg bruker det, omfatter derfor all form for endring, læring og forming av mannskapene.

Den praktiske utdanningen i form av faget ”redskapslære og arbeidsteknikk” var tildelt flest utdanningstimer i løpet av den fire uker lange utdannelsesperioden. Faget var praktisk orientert mot opplæring i A.T.s vanligste arbeidsoppgaver, og undervisningen kan ikke beskrives som særlig avansert. Årsaken var at Arbeidstjenesten hovedsakelig skulle utføre enkle manuelle oppgaver i form av jord- og skogbruk, samt veiarbeid. Dette har sammenheng med at A.T. på grunn av begrenset tjenestetid, ikke hadde mulighet til å bruke lang tid på utdanning av mannskapene. Bak den praktiske utdanningen, som i seg selv kan beskrives som samfunnsnyttig, lå det likevel ideologiske motiver. Selve arbeidet var en viktig del av utdannelsen, og derfor var den praktiske utdannelsen en forutsetning for at arbeidet skulle kunne forme mannskapene.

Kulturell fostring var en sentral del av utdannelsessystemet, og hadde et eksplisitt ideologisk innhold. Her ble det brukt et normativt kulturbegrep da kulturelt ble koplet til NS-medlemskap og nasjonalsosialistiske verdier. Kultur refererte i denne sammenheng til en videre utvikling fra det opprinnelige, og kunne bare oppstå ved dyrking, foredling, oppdragelse og dannelse. Bakgrunnen for innføringen av kulturell fostring var troen på at det norske folket hadde blitt utsatt for ulike kulturpåvirkninger som hadde skadet folkets egenart. Samtidig hadde dette forsterket et politisk skille som skapte splittelse blant folket. Derfor var det vanskelig å finne den samhørighet som var nødvendig for å skape et ”folkesamfunn”. Folkesamfunn er en norsk oversettelse av det tyske begrepet ”Volksgemeinschaft”. Volksgemeinschaft siktet til en mystisk raseenhet innen det germanske-ariske samfunnet, og denne oppfatningen ble brukt aktivt for å skape en nasjonal oppvåkning i Tyskland etter første verdenskrig. Målet med den kulturelle fostringen var å skape et folkesamfunn ut fra raseideologi. Dette skulle være med å samle folket nettopp til en nasjonal oppvåkning. Gjennom kulturell fostring skulle ungdommen gjøres klar over hva de hadde til felles i form av landet og dets historie, og egeninteresse skulle vike for fellesskapets interesser. Fostringen

skulle fremme en kulturform og et kulturliv som ville skape sammenheng mellom den enkelte person og folket. I denne sammenheng var ”folket” det norske folket ut fra datidens raseideologi, og folket skulle samles ved å vise til landet og dets historie samt gammel norsk kultur. På bakgrunn av dette er det tydelig at det lå nasjonalsosialistisk ideologi til grunn for den kulturelle fostringen.

Den kulturelle fostringen omfattet både ordinær undervisning, samt leirkvelder og fritidsaktiviteter. I så måte var programmet ganske altomfattende da den også skulle foregå i fritiden. ”Arbeidstjenesten og samfunnet”, ”historien” og ”næringslivet” utgjorde undervisningens tre hovedemner. Historieundervisningen forsøkte å skape en spesiell historiebevissthet gjennom historiefortelling. Slik skulle historieundervisningen være med på å skape identitet rundt det norske og norsk historie.

Forsøket på å indoktrinere mannskapene gjennom kulturell fostring må sees i sammenheng med A.T. som et kontroll- og stabiliseringsorgan da målet var å oppnå kontroll over mannskapenes personlige politiske overbevisning. Derimot peker en rekke dokumenter fra A.T. i retning av at fostringen ikke var ansett for å ha vært en suksess. Årsaken til dette er sammensatt. For det første ble A.T.-befalet anklaget for å ikke følge instruksene for kulturell fostring, og at de hadde skrekk for oppgaven da den virket omfattende. Et spørsmål som reiser seg er hvorvidt A.T.-befalet saboterte fostringen med vilje, eller om de i det hele tatt hadde den nødvendige forutsetning for å undervise i kulturelle fag. Mest sannsynlig var det en blanding av disse to forholdene. Videre forskning må til for at man skal kunne komme med et klarere svar på spørsmålet. For det andre virket mannskapene å ha reagert mot innholdet i den kulturelle fostringen. Sigurd Nitter-Hauge opplyste at befalet i 5. Arbeidsdistrikt unnlot å drive kulturell fostring på grunn av mannskapenes reaksjoner.

Den tredje hoveddelen av utdanningssystemet omhandlet disiplinering av mannskapene ved hjelp av militære aktiviteter som for eksempel sluttet orden. Her kommer man inn på spørsmålet omkring hvorfor A.T. hadde et tydelig militært preg. Den ”klassiske” oppfatningen som blant annet blir formidlet i bind 6 av *Norge i Krig*, er at A.T.s militære preg hadde sammenheng med at NS hadde planer om å omdanne A.T. til militære formål. Hvorvidt dette er riktig kan jeg ikke uttale meg om da jeg ikke har studert arkivene etter Nasjonal Samling. I arkivet etter A.T. har jeg derimot ikke kommet over noen form for dokumenter som underbygger denne oppfatningen. Derfor har jeg søkt etter andre forklaringer på A.T.s militære preg. Den første forklaringen er at det høyere A.T.-befalet i stor grad hadde vært offiserer i Forsvaret. Hele toppledelsen i A.T. hadde nesten utelukkende gått befals- og/eller krigsskole. Da Forsvaret ble avvirket etter invasjonen ble det nærliggende for disse å søke seg

inn i Arbeidstjenesten. På denne måten ble befalets erfaringsbakgrunn overført til Arbeidstjenesten. Da A.T. ble bestemt opprettet var det også nærliggende å kopiere Hærens gamle organisasjonsstruktur. Dette medførte en lettere og raskere etablering av den nye organisasjonen. Lærdom og kunnskapsoverføring mellom A.T. og RAD utgjør den andre forklaringen. Generalarbeitsführer Bormann og hans stab var svært delaktige i både planleggingen og driften av A.T., og RAD var helt gjennom organisert etter en militær modell. Også i RAD var årsaken befalets erfaringsbakgrunn fra militæret, samt at et militært paradigme førte til at RAD i større grad fikk kontroll over mannskapene. Dette kan være med å bidra til å belyse hvorfor arbeidstjenestemennene skulle trenes i militære disipliner. Dette utgjør den tredje og siste forklaringen på Arbeidstjenestens militære karakter. Gjennom blant annet sluttet orden kunne mannskapene bli disiplinert til lydighet overfor både A.T.-befalet og NS-regimet. Videre ble disiplin koplet til solidaritet og var derfor et middel til å oppnå Nasjonal Samlings idealer om et ”folkesamfunn”.

Alt i alt vil jeg hevde at målet med utdannessystemet samsvarer med hva Davies har kalt transmogrification. Målet med utdanningen var nettopp å forandre og/eller sosialisere mannskapene i tråd med nasjonalsosialistisk ideologi. I denne sammenheng er det tydelig at NS forsøkte å bruke A.T. som et verktøy i kampen om ungdommens holdninger. Hvorvidt de lykkes med dette er et vanskelig spørsmål, men mye tyder på at det i samtiden var misnøye med gjennomføringen av den kulturelle fostringen.

Forsøket på å indoktrinere mannskapene gjennom utdanningssystemet har ikke vært mitt eneste perspektiv. A.T.s eksterne oppgave i form av arbeid har vært like viktig å undersøke. Her har mitt hovedfokus har vært å studere hva arbeidet gikk ut på, omfanget samt hvem det kom til nytte. Målet var å avklare hvorvidt arbeidet kunne beskrives som samfunnsnyttig. I samtiden ble arbeidsoppgavene inndelt i kategoriene jordbruksarbeider, skogbruksarbeider, veibyggingsarbeider og ”andre arbeidsoppgaver”. Den siste kategorien omfattet både hjelp ved ulike katastrofer, samt krisehjelp til jordbruket gjennom onnearbeider. Krisehjelp til jordbruket ble prioritert i 1941 og 1942. Fra 1943 ble muligheten for å sette A.T. inn i onnearbeider innskrenket til å gjelde innhøsting av potet og andre rotvekster. Utnyttelsen av den disponible arbeidskraften virker å ha vært dårlig. Etter mine beregninger utførte A.T. i alt rundt 405 000 lønnsdagsverk á 8 timer i perioden 1941 til og med 1944. Dette var en svak utnyttelse av disponible lønnsdagsverk som jeg har regnet ut til å ha vært rundt 877 000. Med andre ord slet A.T. med å utnytte arbeidskraften som var tilgjengelig. Jeg har valgt å tolke dette som et uttrykk på at ledelsen i A.T. vurderte det dit hen at A.T. hadde andre oppgaver enn å bare utføre praktiske arbeider. Den skulle samtidig være med på å utdanne

mannskapene. I situasjonen landet befant seg i med forsyningsvansker vil jeg hevde at arbeidet, uansett mengde, i aller høyeste grad kan beskrives som samfunnsnyttig. Dette ble ytterligere forsterket da jordbruket opplevde mangel på arbeidskraft fordi mange tok bedre lønnet arbeid på blant annet tyske anlegg. Ved å hjelpe jordbruket i onnene tilføyde A.T. jordbruket sårt tiltrengt arbeidskraft. I tillegg ble A.T. satt til å hjelpe ved forskjellige katastrofer. Eksempler er ved evakueringen av Nord-Troms og Finmark samt opprydning etter eksplosjonen på Filipstad 19. desember 1943. Likevel kan samfunnsnyttien diskuteres i lys hva det kostet landet å opprette og drive Arbeidstjenesten. Etter mine beregninger kostet hvert lønnsdagsverk rundt 320 kroner i 1940-verdi, og fra et samfunnsøkonomisk ståsted kan derfor ikke A.T. beskrives som en god løsning.

Kun ved et par anledninger utførte A.T. arbeid som var av militær betydning for den tyske okkupasjonsmakten. Disse var henholdsvis innsats på Nordlandsbanen i 1943, og bygging av 7,5 kilometer vei mellom Elsfjord-Korgen i 1944. Hovedtendensen var likevel at ledelsen i A.T. var reservert i forhold til å sette mannskapene i arbeid for okkupasjonsmakten. Dette styrker argumentet at arbeidet utført av A.T. i all hovedsak tjente norske interesser. Okkupasjonsmaktens interesse for A.T. gjennom staben til Bormann blir dermed vanskelig å forstå. Dette blir ytterligere forsterket da A.T. og okkupasjonsmakten i stor grad kjempet om den samme arbeidskraften. Derfor vil jeg hevde at okkupasjonsmakten først og fremst hadde ideologiske interesser i Arbeidstjenesten, men her behøves ytterligere forskning.

Å sette skille mellom arbeid og utdanning som A.T.s to viktigste funksjoner er et ahistorisk skille. Årsaken er at arbeidet utvilsomt ble sett på som en viktig del av den ideologiske utdannelsen jamfør blod og jord-ideologien. Derfor lå det ikke bare praktiske og samfunnsnyttige vurderinger til grunn for arbeidet, da det også var et middel i oppdragelsen av mannskapene. Videre fører dette til at det ikke er mulig å sette et skarpt og endelig skille mellom politikk, ideologi og indoktrinering på den ene siden, og praktisk samfunnsnyttig arbeid på den andre. Likevel vil jeg hevde at det var et asymmetrisk forhold mellom arbeid og utdanning i fordel av utdanning. Med andre ord ble det utdannelsesmessige aspektet prioritert foran utrettelse av faktiske arbeidsresultater. I forhold til problemstillingen vil jeg si at A.T. i stor grad ble forsøkt brukt som et verktøy av NS i en samtidig holdningskamp. For NS fungerte A.T. som et kontroll- og stabiliseringsorgan da den muliggjorde både fysisk og politisk kontroll over en stor del av landets unge menn. Hvorvidt A.T. fungerte som et verktøy for okkupasjonsmakten er heller uklart. Kun i liten grad utførte A.T. arbeider av militær interesse for den tyske okkupasjonsmakten. Derfor vil jeg si at arbeidet i all hovedsak må

vurderes samfunnsnyttig og viktig i en tid med forsyningsvansker og lite tilgang til mat. Selv om omfanget kan diskuteres kom arbeidet den norske befolkningen til gode.

7.3 Historietradisjoner og perspektiver

Denne delen er hovedsakelig tenkt å drøfte og reflektere over mitt arbeid i forhold til tradisjoner innen norsk okkupasjonshistorie. Samtidig vil jeg redegjøre for mine perspektiver og drøfte andre perspektiver som A.T. kan studeres i lys av.

”Krigen” er fremdeles et hett tema i Norge på tross av stadig økende distanse i tid og intensiv forskning på feltet. I fortellinger om krigen finnes blant annet fortellinger om tap, ødeleggelse, svikere og helter. Dette kan være med å forklare hvorfor beretninger om krigen i Norge fortsatt har en enorm popularitet blant publikum. I så måte inneholder krigen alle elementene som er nødvendig for å skape en spennende og ikke minst fengende fortelling. Typisk for slike fortellinger er kampen mellom protagonist og antagonist der protagonisten til slutt seirer. Krig fører således ofte til at gråsoner blir visket ut og at krigen blir fremstilt som en kamp mellom det gode og det onde. Slike dikotomiske skildringer var også lenge fremtredende innen norsk okkupasjonsforskning. I denne forskningen stod ideen om det nasjonale fellesskap sentralt. Tanken var at fellesskapet hadde trosset okkupasjonsmakten og seiret. Denne tankegangen hadde en viktig funksjon i samtiden da den skulle hindre politisk splittelse og legge fundament for gjenreisning av landet. Dette fordret oppbyggingen av kategorier om ”oss” og ”de andre”.⁵⁵² Forskningen, eller rettere sagt den manglende forskningen på Arbeidstjenesten, viser dette saksforholdet på en god måte. Karakteristisk for den tidligere forskningen om Arbeidstjenesten var dens tilknytting til NS, og motstandsbevegelsens aksjoner mot A.T. sommeren 1944. På denne måten ble A.T. fremstilt som en del av ”de andre”, og motstandsbevegelsens aksjoner ble fremhevet som en ærefull kamp mot det onde. Når det likevel er skrevet såpass lite om A.T. er det mest sannsynlig fordi den utgjorde en ”grumsete gråsoner” i samtiden. A.T. havnet i ”gråsoner” på grunn av dens mange funksjoner i samtiden, da den både var tilknyttet NS mens den samtidig utførte samfunnsnyttig arbeid. Å vedkjenne at Arbeidstjenesten utførte et nyttig arbeid ville vært problematisk da det brøt med samtidens konsensushistorie som bygget på dikotomien mellom det gode og det onde. Gråsonene rundt Arbeidstjenesten ble ytterligere forsterket da over 40 000 unge norske menn utførte arbeidstjenesteplikt i A.T.. Med andre ord kan A.T. som institusjon beskrives som nazistisk, mens deltakerne i all hovedsak var alminnelige norske

---

⁵⁵² Lenz, Claudia og Risto Nilssen, Trond (2011): Historiekultur, historiebevissthet og historisk kompetanse, i Lenz, Claudia., og Trond Risto Nilssen (red.) (2011): *Fortiden i nåtiden: Nye veier i formidlingen av krigshistorie*, Universitetsforlaget: Oslo, s. 20.

menn i tjuårene. Derfor var Arbeidstjenesten og dens funksjoner sammensatt, og det er ofte det sammensatte som er interessant å studere.

Jeg er den første til å innrømme at Arbeidstjenestens forhold til Nasjonal Samling også har vært en viktig del av denne oppgaven. Derimot har jeg prøvd å studere A.T. i et bredere og mer holistisk perspektiv da jeg også har forsøkt å belyse samfunnsnyttene av arbeidet som ble utført. Økt emosjonell distanse til andre verdenskrig, noe som også har virket inn på tradisjonene innen okkupasjonshistorisk forskning de siste 20 årene, har gjort mitt holistiske perspektiv mulig. Den ”patriotiske konsensusfortellingen” har mistet mye av sin legitimitet innenfor vitenskapelig historieforskning. Dette åpner opp for en mer nyansert, balansert og interessant forskning omkring andre verdenskrig i landet. I denne sammenheng er Arbeidstjenesten ikke bare et spennende tema i seg selv, men også en måte å belyse tidligere tradisjoner og veien videre innen feltet okkupasjonshistorie.

I ettertid kan Arbeidstjenesten beskrives både som en del av et nasjonalsosialistisk prosjekt, men også som utøver av samfunnsnyttig arbeid. Hvordan man vurderer Arbeidstjenesten er derfor i stor grad avhengig av personlige verdiavveininger. Dette ble tydelig da Høyesterettsdommerne Holmboe og Grette var uenige i hverandres helhetsvurderinger av Arbeidstjenesten og dens virke. Mens Grette fordømte hele tiltaket som nasjonalt forkastelig, hadde Holmboe et relativt positivt syn på A.T.. Årsaken var at Holmboe skilte mellom A.T.s praktiske og ideologiske dimensjoner, hvor han tilla A.T.s praktiske dimensjon positive egenskaper. Jeg har valgt å støtte meg til Holmboes måte å vurdere Arbeidstjenesten på i den forstand at man må ta med A.T.s praktiske dimensjon i en eventuell helhetsvurdering.

Arbeidstjenestens funksjoner kan tolkes ulikt avhengig av hvilket perspektiv en har. Eksempelvis kan man tolke A.T.s funksjoner i lys av tyske militærstrategiske interesser. Et slikt perspektiv gjør det mulig å hevde at Arbeidstjenestens deltakelse i matauka ikke gjorde annet enn å tjene okkupasjonsmakten da tyskerne ellers ville trengt å importere mer mat til landet. Derfor kan heller ikke arbeidet vurderes som samfunnsnyttig. Et liknende eksempel er når jeg beskriver Arbeidstjenestens deltaking under tvangsevakueringen av Nord-Norge som samfunnsnyttig. Fra et militærstrategisk perspektiv vil man kunne argumentere for A.T.s bistand i evakueringen av Nord-Troms og Finmark som et ledd i en tysk krigshandling. Ut fra en slik argumentasjon blir bistanden til evakueringen stående i sterkt kontrast med hva som normalt forbindes med samfunnsnyttig.

Argumentene som kan reises mot Arbeidstjenesten som samfunnsnyttig er i aller høyeste grad gyldige. Likevel er det forbundet enkelte problemer med å vurdere A.T.s

funksjoner kun ut fra tyske militærstrategiske interesser. Hvis man hevder at bidraget til jordbruket kun tjente okkupasjonsmakten, forsvinner det faktum at en del mennesker, gårder og lokalsamfunn fikk verdifull hjelp under en vanskelig forsyningssituasjon. Hjelpen kom ikke bare i form av jordbruksarbeid, men også utbygging av kommunikasjoner i form av veiarbeider. Likeledes forsvinner menneskelige perspektiver hvis man argumenterer for at A.T.s rolle under evakueringen av Nord-Norge kun tjente tyske militære interesser. Forholdene i Nord-Troms og Finmark var tross alt særdeles vanskelige for dem som unndro seg evakuering da heim, buskap og infrastruktur var ødelagt. Tvangsevakueringen som var besluttet av den tyske krigsledelse før Finmark og Nord-Troms ble brent var utvilsomt traumatisk for mange. Likevel vil jeg påstå at selve gjennomføringen av evakueringen i stor grad hadde karakter av humanitært hjelpearbeid. Min hovedinnvending mot et militærstrategisk perspektiv er at menneskelige perspektiver i stor grad blir tilsidesatt for vurderinger av det hensiktsmessige i ulike militære strategier. Mennesker blir derfor langt på vei redusert til brikker i et større spill, og menneskelige vurderinger forsvinner. Etter min mening bør historie omfatte studie av mennesker i tid, og dette står i fare for å forsvinne innen okkupasjonshistorisk forskning dersom alt skal måles opp mot tyske militære interesser i et totalkrigsperspektiv. Derfor vil jeg hevde at et slikt perspektiv langt på vei er totaliserende. Nettopp derfor har jeg forsøkt å fastholde menneskelige perspektiver når jeg har arbeidet med denne oppgaven.

7.4 Styrker, svakheter og veier videre

Som de fleste vitenskapelige arbeider inneholder også denne oppgaven både styrker og svakheter, og disse ønsker jeg å gjøre leseren oppmerksom på. Videre ønsker jeg å komme med forslag til videre forskning på feltet.

Opgavens teoretiske fundament hvor jeg benytter meg av sosiologiske teorier er etter min mening en styrke. Bruken av disse teoriene, samt Patels forskning på RAD og CCC har gjort det mulig å belyse A.T.s mange funksjoner i samtiden. Videre kan dette ha bidratt til at oppgaven har blitt mer analytisk. Uten teoriene til Goffman og Davies hadde denne studien vært vanskeligere å gjennomføre. Med andre ord støtter oppgaven opp om oppfatningen som har blitt gjeldende innen historiefaget, nemlig at sosiologi har mye å bidra med innen historiefaget. Bruken av Patels *Soldiers of Labor* har også ført til at jeg til tider analyserer A.T. i et større rammeverk enn det nasjonale. For å forstå A.T. er det derfor viktig å ha kunnskap om RAD og arbeidstjeneste som et internasjonalt fenomen. Selv om oppgaven ikke har vært komparativ, vil jeg hevde at denne kunnskapen har bidratt til å kaste nytt lys over den norske Arbeidstjenesten.

Stripete poteter og grumsete grøfter er etter min mening å betrakte som et nybrottsarbeid da det er den første vitenskapelige studien av Arbeidstjenesten. Videre vil jeg hevde at oppgaven bringer fram ny kunnskap om A.T. da jeg har brukt et nytt kildemateriale i form av Arbeidstjenestens egne arkiver. Dette skiller min oppgave fra den eksisterende litteraturen som i all hovedsak bygger på trykte primærkilder som for eksempel årbøkene og kunngjøringene. Trykte primærkilder har også vært viktig for mitt arbeid, men da som supplement til arkivmaterialet. Bruken av både trykte primærkilder og Arbeidstjenestens eget arkiv har bidratt til en dypere og mer nyansert forståelse.

Arbeidet med oppgaven har også bydd på utfordringer. Disse utfordringene var hovedsakelig knyttet til oppgavens og kildematerialets omfang, samt at jeg hadde begrenset tid til disposisjon. Dette medførte enkelte implikasjoner i forhold til utvalget av kilder. Jeg prioriterte å gå gjennom kopibøkene etter Sentralorganisasjonen samt 1. og 5. Arbeidsdistrikt da arkivet etter Arbeidstjenesten omfatter rundt femti hyllemeter. Dette ble gjort under et tre måneders langt opphold på Riksarkivet. Årsaken til at jeg prioriterte kopibøkene er at journalene ikke eksisterer. At jeg kun fikk innblikk i utgående korrespondanse kan utgjøre en svakhet ved oppgaven. Likevel vil jeg hevde at jeg klarte å besvare problemstillingene mine ved hjelp av blant annet kopibøkene, men dette må leserne av oppgaven avgjøre.

En større innvending som kan reises mot oppgaven er at jeg ikke har studert arkivene etter Nasjonal Samling. Dette er problematisk da oppgaven har forsøkt å avklare hvorvidt A.T. var et verktøy for NS. Videre har jeg lagt mye vekt på forholdet mellom Arbeidstjenesten og NS. Derimot er bruken av landssvikssaker med på å veie opp for dette. Videre forteller også materialet etter A.T. og departementet mye om dette saksforholdet da disse var underlagt Nasjonal Samlings regime. En alternativ innfalsvinkel til oppgaven ville ha vært å inkludere arkivene til NS, men det kunne ha blitt vanskelig innenfor tidsrammen av oppgaven. Dette bringer oss over til hva som gjenstår på feltet.

Denne masteroppgaven er på ingen måte den fullstendige og endelige fortellingen om den norske Arbeidstjenesten under andre verdenskrig. Mye gjenstår enda på feltet og siden mer forskning nødvendigvis ikke betyr mer innsikt vil jeg forsøke å skissere noen av de viktigste temaene/spørsmålene som gjenstår. I sammenheng med utredningen i avsnittet ovenfor hadde det vært interessant å studere Nasjonal Samlings vurdering av A.T. som prosjekt. Min hypotese er at NS ikke kan ha vært særlig fornøyd med hva de fikk ut av Arbeidstjenesten. Hypotesen er basert på at relativt få gjennomførte arbeidstjeneste sammenliknet med det totale antall tjenestepliktige. Videre var A.T. en stor økonomisk utgift, mens arbeidsresultatet var relativt beskjedent. Til slutt er det mye som tyder på at

indoktrineringen gjennom kulturell fostring ikke var en suksess.⁵⁵³ En annen fremtidig oppgave er å studere A.T. og RAD komparativt. Her vil man kunne studere kunnskaps- og kulturutvekslingen mellom de to arbeidstjenestene. En slik oppgave kan være med på å avklare RADs rolle i opprettelsen og driften av Arbeidstjenesten. Selv om jeg har vært inne på dette i oppgaven gjenstår enda mye. Videre innbyr også Arbeidstjenesten til studie av hvordan maskulinitet ble oppfattet og fremstilt i nasjonalsosialistisk ideologi og av Nasjonal Samling. I denne sammenheng kan det stilles spørsmål med hvorvidt A.T. ble opprettet ut fra et ønske om å bygge ”førere” og skape ”førermentalitet” i blant unge norske menn, og hvorvidt dette ønsket ble delt av tyskerne og NS. Det overordnede spørsmålet er hvem som betalte for opprettelsen og driften av Arbeidstjenesten, og hva ble det betalt for?

I innledningen ble det presisert at deler av den tidligere litteraturen om A.T. fremstiller A.T., NS og den tyske okkupasjonsmakt som en enhetlig blokk med felles mål og interesser.⁵⁵⁴ Mitt inntrykk etter gjennomgangen av primærkildene er at det var en dragkamp mellom NS og SS om innflytelse over Arbeidstjenesten. Denne gikk hovedsakelig ut på hvorvidt A.T. skulle brukes for å rekruttere frontkjemper. Aktuelle spørsmål blir da: Hvilke utslag ga disse stridighetene, hvordan utviklet maktbalansen seg og hvordan påvirket stridighetene Arbeidstjenesten?

Avslutningsvis ønsker jeg å presisere at det enda ikke er forsket på den kvinnelige arbeidstjenesten. Selv om kildetilfanget er dårligere enn for A.T., skal det eksistere materiale om den kvinnelige arbeidstjenesten i arkiver etter Riksrevisjonen. Disse er bevart på Riksarkivet. Mange av de samme spørsmålene som har blitt stilt i forbindelse med Arbeidstjenesten kan stilles ved A.T.K.. Hvordan fungerte A.T.K., og hvilke funksjoner var den tiltenkt i samtiden? Videre gjenstår det å gjøre en komparativ studie av den kvinnelige og mannlige Arbeidstjenesten. En aktuell problemstilling blir da: *Hvilke vurderinger lå bak opprettelsen av A.T.M. og K.T.A., i hvilken grad sammenfaller disse. Hvilke funksjoner var de to arbeidstjenestene tiltenkt, og finnes det likheter/ulikheter?* I arbeidet med oppgaven har mange spørsmål blitt belyst, mens mange nye spørsmål har oppstått underveis. Temaene og spørsmålene ovenfor er de mest interessante av disse, og kan kun belyses gjennom videre forskning.

---

⁵⁵³ Relevant arkivmateriale for en slik studie er mest sannsynlig å finne i RA/PA-0759 NS Generalsekretariat 1940-1946

⁵⁵⁴ Se kapittel 1, s. 10.

Litteratur og kilder

Litteraturliste

- Aune, Jakob: Arbeidsteneste (AT) i krigstia, i Dahl, Anna m.fl. (red.): *Årbok 2010: Levanger historielag*, Levanger historielag: Levanger 2010.
- Borgersrud, Lars: "Filipstad-eksplosjonen", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Borgersrud, Lars: "Vi er jo et militært parti": *Den norske militærfascismen 1940-45*, bd 1, Spartacus Forlag: Oslo 2010.
- Christoffersen, Egil: "Harpun Nord", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *PaxLeksikon*, Pax forlag: Oslo 1978.
- Dahl, Hans Fredrik: *Vidkun Quisling: En fører for fall*, Aschehoug: Oslo 1992.
- Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "arbeidsinnsats", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "arbeidsmobilisering", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "Arbeidstjenesten (AT)", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "Fyrst, Walter", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "Hanssen, Carl Frølich", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "NSPOT", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "riksrådsforhandlingene", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "Stang, Axel Heiberg", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.
- Dahl, Hans Fredrik: "tvangsarbeid", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelen Forlag A/S: Oslo 1995.

- Davies, Christie: Goffman's Concept of the Total Institution: Criticism and Revisions, i *Human Studies*, Vol. 12, No. 1/2, Erving Goffman's Sociology, Springer: Netherlands 1989.
- Eriksen, Knut Einar: "tvangsevakueringen i Finmark", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelens Forlag A/S: Oslo 1995.
- Etzioni, Amitai: *A Comparative Analysis of Complex Organizations: On Power, Involvement, and Their Correlates*, (sixth edition 1968), The Free Press: New York 1961.
- Flock, Willy (red.): *Hamar, vårt Hamar: Førkrigstid og okkupasjon*, Lokalhistorisk forlag: Espa 1989.
- Goffman, Erving: *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Penguin: Harmondsworth 1968. (Første utgave 1961)
- Greve, Tim: *Bergen i krig 1943-1945*, J. W. Eide Forlag: Bergen 1979.
- Hals, Anne og Jon Krogmoen: *Arbeidstjenestens sentralorganisasjon 1940-1948*, Katalog nr. 1272.1/01, katalog Riksarkivet 2007.
- Haugen, Johnny: Arbeidstjenesten (A.T.) i Agderfylkene 1940-45. En idealistisk samfunnstjeneste eller opplæring til tysk krigstjeneste?, i *Agder Historielags årsskrift* for 2007.
- Hjeltnes, Guri: "russerleire", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelens Forlag A/S: Oslo 1995.
- Jensen, Bernard Eric: *Historie – livsverden og fag*, Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag: København 2006.
- Kjelstadli, Knut: *Fortiden er ikke hva den engang var: En innføring i historiefaget*, Universitetsforlaget: Oslo 1997.
- Kolsrud, Ole: *En splintret stat: Regjeringskontorene 1940-1945*, Universitetsforlaget: Oslo 2004.
- Kraglund, Ivar og Arnfinn Moland: *Hjemmefront*, i Magne Skodvin (red.): *Norge i Krig: Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, bd.6, Aschehoug: Oslo 1987.
- Landrø, Marit Ingebjørg og Boye Wangensteen (red.): *Bokmålsordboka: definisjons- og rettskrivningsordbok*. Universitetsforlaget: Oslo 1993.
- Larsen, Stein Ugelvik (red.): *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Universitetsforlaget: Oslo 1999.
- Lenz, Claudia og Risto Nilssen, Trond: Historiekultur, historiebevissthet og historisk kompetanse, i Lenz, Claudia., og Trond Risto Nilssen (red.): *Fortiden i nåtiden: Nye veier i formidlingen av krigshistorie*, Universitetsforlaget: Oslo 2011.

- Listerud, John: Arbeidstjenesten på Toten, i *Årbok for Toten økomuseum og historielag*, 1995.
- Martinussen, Willy: *Samfunnsliv: Innføring i sosiologiske tenkemåter*, Universitetsforlaget: Oslo 2001.
- Michael, Robert og Karin Doerr: *Nazi-Deutsch/Nazi German: An English Lexicon of the Language of the Third Reich*, Greenwood Press: Westwood 2002.
- Nøkleby, Berit: "Forsvaret", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelens Forlag A/S: Oslo 1995.
- Ohman Nielsen, May-Brith: *Jord og ord: En studie av forholdet mellom ideologi, politikk, strategi og mobilisering hos den tredje pol i det norske partisystemet. Bondepartiet 1915-1940*. Doktoravhandling ved Universitetet i Bergen 1997.
- Patel, Kiran Klaus: *Soldiers of Labor: Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933-1945*, Oversatt av Thomas Dunlap, Cambridge University Press: New York 2005.
- Salbakk, Halvor: Dystre minner fra Arbeidstjenesten (AT), i *Fauskeboka...*, Fauske kommune: Fauske 2000.
- Sanengen, Alf: Kampen mot A-T og arbeidsmobiliseringen, i Sverre Steen (red.): *Norges Krig 1940-1945*, bd.3. Gyldendal Norsk Forlag: Oslo 1950.
- Stugu, Olav Svein: *Historie i bruk*, Det Norske Samlaget: Oslo 2008.
- Syvertsen, Einar: *Også dette bør være sagt. Supplement til okkupasjonshistorien*, Historisk Forlag A/S: Oslo 1982.
- Sørensen, Øystein: Forskningen om krigen i Norge, i *Nytt Norsk Tidsskrift*, Universitetsforlaget: Oslo, Nr.1/1989.
- Sørensen, Øystein: "arbeidsledighet", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelens Forlag A/S: Oslo 1995.
- Sørensen, Øystein: "Whist, Alf", i Dahl, Hans Fredrik (red.) [et al.]: *Norsk Krigsleksikon 1940 – 1945*, J. W. Cappelens Forlag A/S: Oslo 1995.
- Tosh, John og Seán Lang: *The Pursuit of History: Aims, methods and new directions in the study of modern history*, Fourth Edition, Pearson Education: Harlow 2006.
- Ørn, Bess Jander: Minner fra Arbeidstjenesten under 2. verdenskrig, i *Årbok for Toten økomuseum og historielag*, 1995.

Trykte primærkilder

Aftenposten aftenutgave 26. mars 1942.

Arbeidstjenesten: *Arbeidstjenestebok for NN*, Skjema nr. 161, (udatert).

- Arbeidstjenesten: *C1 – Instruks for utdannelse m. v. under arbeidstjenesten (Til prøve)*, Merkantile Bok- & Akcsidenstrykkeri: Oslo 1941.
- Arbeidstjenesten: *C2 – Reglement for ekserserøvelser under arbeidstjenesten (Til prøve)*, N.S.R. Østfoldavdelingen: Moss 1942.
- Arbeidstjenesten: *C5 – Håndbok for Arbeidstjenestemannen, Del 1, (Til prøve)*, Nasjonal Samlings Rikstrykkeri: Oslo 1942.
- Arbeidstjenesten: *C6 – Disiplinærreglement for Norges Arbeidstjeneste*, A.s Oslotrykk: Oslo 1944.
- Arbeidstjenesten: *E2 – Håndbok for Arbeidstjenestemannen, Del II, (Til prøve)*, Merkantile Bok- & Akcsidenstrykkeri: Oslo 1941.
- Arbeidstjenesten: *E3 – Forskrifter for planavdelingene i distrikter og fylkinger*, Merkantile Bok & Akcsidenstrykkeri: Oslo 1941.
- Arbeidstjenesten: *H1 – Foreløpige retningslinjer for gjennomføringen av den kulturelle fostring i leirene sommeren 1941 med en systematisk stoffplan (Til prøve)*, Oslo 1941.
- Arbeidstjenesten: *H1 – Instruks for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, Oslo 1943.
- Arbeidstjenesten: *H3 – Stoffsamling for kulturell fostring i Norges Arbeidstjeneste*, Bislet Boktrykkeri: Oslo 1943.
- Arbeidstjenesten: *Kunngjøring til Arbeidstjenesten 1941*, Nasjonal Samlings Rikstrykkeri: Oslo.
- Arbeidstjenesten: *Kunngjøring til Arbeidstjenesten 1942*, Nasjonal Samlings Rikstrykkeri: Oslo.
- Arbeidstjenesten: *Kunngjøring til Arbeidstjenesten 1943*, Grøndahl & Søn: Oslo.
- Arbeidstjenesten: *Kunngjøring til Arbeidstjenesten 1944*, Grøndahl & Søn: Oslo.
- Egeberg, Adolf (ed.): *Norsk Arbeidstjeneste årbok 1941*, Blix Forlag: Oslo 1941.
- Valeur, Fred E. (red.): *Norsk Arbeidstjeneste årbok 1942*, Blix Forlag: Oslo 1942.
- Valeur, Fred E. (red.): *Norges Arbeidstjeneste årbok 1943*, Norges Arbeidstjeneste Pressekontoret: Oslo 1943.

Arkiver (Riksarkivet)

- RA/S-1334 – Departementet for arbeidstjeneste og idrett.
- RA/S-5014 – Norges arbeidstjeneste 1940-1948.
- RA, L-dom 4136, Oslo Politikammer.

Internettressurser

Rapport og vitneavhør fra Statspolitiet i forbindelse med aksjonen mot Norske Folk i Grensen 17 er digitalisert på arkivverkets hjemmesider:

http://www.arkivverket.no/URN:db_read/db/34000/32, besøkt 8.1.2011.

Skannet utgave av den illegale avisen *Siste Nytt* 8. desember 1944. Tilgjengelig ved UiB:

<https://digitalt.uib.no/bitstream/1956.2/2771/82/1944.12.08.pdf>, besøkt 21.11.2010.

LOV 1953-07-17 nr.28 Lov om Heimevernet, kapittel 2, paragraf 13. (heimevernsloven).

Loven er tilgjengelig på lovdata.no: <http://lovdata.no/all/hl-19530717-028.html>, besøkt 8.4.2011.

Priskalkulator tilgjengelig på Norges Banks hjemmeside: <http://www.norges-bank.no/no/prisstabilitet/inflasjon/priskalkulator/>, besøkt 8.4.2011.

Haraldstad, Arne R.: *Arbeidstjenestens organisasjon i Norge 1940-45*, forfattet ifm Jan Eidis prosjekt "Norge under okkupasjonen". Artikkelen er tilgjengelig som pdf:

<http://www.norgesdokumentasjon.no/rapporter/6-ARBEIDST.PDF>, besøkt 25.9.2009.

Uttalelse om sluttet orden i Forsvaret fra Forsvarets hjemmeside: <http://www.mil.no/hv/hv-02/start/organisasjon/hvu/article.jhtml?articleID=152891>, besøkt 23.2.2011.

Statistisk Sentralbyrå: *Statistisk Årbok for Norge 1943-1945*, Oslo 1946. Statistikken er tilgjengelig på internett: <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/1943-1945.pdf>, besøkt 10.11.10.